

dc_111_10

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Havas Ferenc

**A PRENOMINATIVITÁS
ELMÉLET ÉS ALKALMAZÁSA
AZ URÁLI NYELVEKRE**

BUDAPEST

2011

Tartalomjegyzék

0. Bevezetés	6
1. A prenominitivitás elmélete	8
<i>1.1. Diszciplináris és módszertani keretek</i>	8
1.1.1. A nyelvtipológia	8
1.1.2. Történeti nyelvtipológia	15
1.1.2.1. A klasszikus morfológiai nyelvtipológia	22
1.1.2.2. Mondattani nyelvtipológia (korábbi nézetek)	24
1.1.2.2.1. Abszolút történetiség (glottogóniai iskola)	24
1.1.2.2.2. Negatív és prediktív történetiség	30
1.1.2.2.3. A történeti nyelvtipológia újjáéledése	32
<i>1.2. Szkeematogónia</i>	34
1.2.1. A mondatfelépítési elvek a világ nyelveiben	34
1.2.1.1. A tranzitivitási séma	36
1.2.1.1.1. A nominatív mondatfelépítés	37
1.2.1.1.2. Ergatív szerkezetek	40
1.2.1.1.3. Triadikus mondatfelépítés	45
1.2.1.2. Nem-tranzitív mondatszerkezetek	46
1.2.1.2.1. Aktív mondatfelépítés	46
1.2.1.2.2. Tematikus mondatfelépítés	51
1.2.1.2.3. Speciális mondatszerkezetek	53
1.2.1.2.3.1. Affektív szerkezet	54
1.2.1.2.3.2. Lokatív szerkezet	56
1.2.1.2.3.3. Posszesszív mondatfelépítés	57
1.2.1.2.3.4. Duplikatív (függőeset-kettőző) szerkezet	60
1.2.1.3. Tévesen azonosított sémák	61
1.2.1.3.1. Klasszifikatív mondatfelépítés	61

1.2.1.3.2. Neutrális típus	63
1.2.1.4. A mondatsémák szinkrón rendszere	64
1.2.2. A mondatsémák diakrón rendszere	66
1.2.2.1. Történeti összefüggés tipológiai értelemben	66
1.2.2.2. A mondat szerkezetek „családfája”	69
1.2.2.2.1. A protoakkuzatívól a nominatív és a triadikus felépítésig	69
1.2.2.2.2. A tranzitivitás megjelenése	74
1.2.2.2.3. A protoaktív periódus kikövetkeztethető elemei	76
1.2.2.2.4. Differenciatív („nem-kanonikus”) mondatfelépítések	79
1.2.2.2.5. A tematikus szerkezet történeti devianciája	79
1.2.2.2.6. A legősibb szerkezetek és a szerkezettelenség	80
1.2.2.2.7. Kiegészítések	82
1.2.2.2.7.1. Az alany univerzalitásának problémája	82
1.2.2.2.7.2. A nominatív–ergatív átmenetek problémája	88
1.2.3. A szkematogónia tartalmi univerzalitása	99
1.3. Prenominativitás	101
1.3.1. A prenominitivitás lényege	101
1.3.2. A legfontosabb újabb szakirodalmi előzmények	101
1.3.2.1. Klimov: <i>Tyipologija jazikov aktyivnogo sztroja</i> (1977)	102
1.3.2.2. Gamkrelidze–Ivanov: <i>Indoevropszkij jazik i indoevropceji I–II.</i> (1984)	105
1.3.2.3. Lehmann: <i>Pre-Indo-European</i> (2002)	108
1.3.2. A prenominitivitás elmélete és az uráli nyelvek	109
3. Prenominatív reliktumok az uráli nyelvekben	111
2.1. A jelöletlen tárgy	111
2.1.1. A jelöletlen tárgy fogalma	111
2.1.2. Jelöletlen tárgyas szerkezetek az uráli nyelvekben	114
2.1.2.1. Tranzitív ige indikatívuszi finit alakja mellett	114
2.1.2.2. Felszólító mód mellett	118
2.1.2.3. Főnévi igenév mellett	120

2.1.2.4. Egyéb igenév és igéből képzett főnév mellett	123
2.1.2.5. „Passzív” igealakok mellett	124
2.1.2.6. Számnevek jelöletlen tárgyként	126
2.2.2.7. Jelöletlen tárgy összetett szavakban	127
2.1.3. A jelöletlen tárgy gyökerei	130
2.1.3.1. Hipotézisek a jelöletlen tárgy keletkezéséről	130
2.1.3.2. A jelöletlen tárgy prenominatívítása	134
2.1.4. Konklúzió	136
 2.2. <i>Félakkuzativitás és ergativitás</i>	139
2.2.1. Félakkuzativitás az uráli nyelvekben	139
2.2.2. Ergatív szerkezetek az uráli nyelvekben	141
2.2.2.1. Szölkup?	141
2.2.2.2. Ergativitás a finnben?	143
2.2.2.3. Ergativitás az osztjákban	148
2.2.2.3.1. A jelenség	148
2.2.2.3.2. Az osztják ergativitás eredete	153
2.2.3. Konklúzió	158
 2.3. <i>Participiumok és participiumos szerkezetek</i>	160
2.3.1. A participiumok igenemi ambivalenciája	160
2.3.1.1. A participium különössége	160
2.3.1.2. Az uráli nyelvek participiumai és az igenem	172
2.3.1.3. Igenemi határozatlanság és prenominatívitás	179
2.3.2. A participiumi alárendelés és a szórend	185
2.3.2.1. A szórendi tipológia alapjai	185
2.3.2.2. Az uráli alapszórend	187
2.3.2.3. Az SOV alapszórend és következményei	188
2.3.2.4. Participiumos alárendelés az uráli nyelvekben	193
2.3.2.5. A balra elágaztatás magyarázata	197
2.3.3. Konklúzió	202

2.4. Személytelen és birtokos szerkezetek	203
2.4.1. Birtoklásszerű szerkezetek	203
2.4.2. Személytelen szerkezetek	207
2.4.2.1. Egytagú személytelen szerkezetek	208
2.4.2.2. Két és három tagú személytelen szerkezetek	211
2.4.3. „Elkülönült birtokos”	214
2.4.4. Patientív szerkezetek a magyarban	215
2.4.5. Patientív szerkezetek a finnben	222
2.4.6. Az uráli nyelvek tanúsága	226
2.4.7. Konklúzió	230
 2. Összefoglalás és kitekintés	 232
 Rövidítések	 238
 Hivatkozott irodalom	 239

0. Bevezetés

Ez az értekezés általános nyelvészeti, ezen belül nyelvtipológiai, még közelebbről történeti tipológiai jellegű. Kettős célt tűz ki maga elé: 1. egy elmélet koncepcionális kifejtését és 2. ennek gyakorlati alkalmazását egy konkrét nyelvcsaládra. Ami az első pontot illeti, a nominatív mondatfelépítési elv történeti előzményeire vonatkozó elméletéről, a prenominativitás elméletéről van szó. Ez a kutatási irány lényegében a nominatív (avagy nominatív–akkuzatív) mondatséma történeti előzményeit tárja fel a nominatív nyelvek belső elemzésével, mégpedig mindenekelőtt a nem-nominatív sémákkal való összevetés révén, kimutatva és elemezve a nominatív nyelvek „rendszeridegen”, valójában korábbi mondattani rendszerek relikturnaként fennmaradt jelenségeit. A szóban forgó vizsgálódásnak, a prenominativitás kérdéskörének csak ilyen megnevezése új – kezdeményei több mint száz éve jelen vannak a nyelvtudományban, és különös jelentőségre tettek szert az utóbbi évtizedek történeti nyelvtipológiájában, közelebbről főleg egy konkrét nyelvcsalád, az indoeurópai alapnyelvére, illetve annak előnyelvére vonatkozó kutatásokban. Ez a dolgozat azonban a már meglévő ismereteket is részben újszerűen rendezzi el, és hatókörét kiterjesztve, egy tágabb, koncepcióját tekintve új történeti tipológiai elmélet kereteibe illeszti. Az értekezés második része – az indoeurópai nyelvekre vonatkozó modern történeti tipológiai ismeretek fényében, de a szerző reményei szerint azok mindenfajta kényszerű applikációja nélkül – az uráli nyelvcsalád nyelveiben törekszik kimutatni a prenominatív reliktumok meglétét, abban a reményben, hogy az elmélet és annak alkalmazása így egyaránt gazdagítja egymást. Mindez egyszersmind új nézőpontokat is nyújthat az uralisztika szakemberei számára

a szóban forgó nyelvek sajátosságainak általános nyelvészeti, ezen belül tipológiai értékeléséhez.

Az értekezés számos olyan nyelvtipológiai kérdést érint, mely nem feltétlenül tartozik a kérdéskörrel nem közvetlenül foglalkozó szakemberek kutatási horizontjába. Ezért a lehetőségekhez képest igyekeztem minden felhasznált terminust, koncepciót, módszertani elvet közvetlenül a szövegben vagy a megszokottnál időnként talán bőbeszédűbb lábjegyzetekben definiálni, illetve példákkal megvilágítani. Ha valaki ezt az apparátust időnként feleslegesnek vagy túlzottnak találná, attól elnézést kérek, és nemcsak hogy feljogosítom, de egyenesen bíztatom is egyes számára feleslegesnek tűnő részek átugrására.

Mindezek alapján értekezésem fő gondolatmenetét a következőkben jelezhetem előre. A nyelvtipológia lényegének bemutatásából indulva a történeti nyelvtipológia sajátosságainak ismertetésén keresztül jutunk el a mondatfelépítési elvek szinkrón rendszerének bemutatásához, majd ezek történeti összefüggéséről alkotott saját elméletem, a szkematogónia felvázolásához. Ez utóbbinak integráns részét képezi voltaképpen tárgyunk, a prenominitivitás elmélete, a további vizsgálódások erre irányulnak. Néhány módszertani, koncepcionális kitérő után, melyek a szkematogóniai elméletet vannak hivatva „kívülről” (azaz a félreértések, téves koncepciók elhárításával) megerősíteni, rátérünk az uráli nyelvekben fellelhető prenominatív reliktumok tárgyalására, a konkrét témák taglalásakor is vissza-vissza térve a tipológiai alapvetésre. Az értekezés két részének egységét az összefoglalásban igyekszem még egyszer megvilágítani.

Budapest, 2011. február 2.

A szerző

1. A prenominativitás elmélete

1.1. Diszciplináris és módszertani keretek

Ez az értekezés témája és módszertani keretei szerint a *történeti nyelvtipológia* tárgykörébe tartozik. Legelső feladatunk ebből következően ennek a diszciplinának pontosabb körülhatárolása.

1.1.1. A nyelvtipológia

Minthogy a nyelvtipológia kétségtelenül a nyelvtudomány egyik specifikus ága, kísérletet tehetünk valamiféle deduktív meghatározására, a definíció szó eredeti, tehát 'körülhatárolás' értelmében. Ebben az esetben az első, itt adódó szűkítés nyilván annak leszögezése, hogy a nyelvtipológia mindenekelőtt egyfajta *nyelvhasználat*, amely domináns – és prototipikus – módon a nyelvek szerkezetére irányul. Tehát szerkezeti, s közelebbről rendszerező nyelvhasználatról van szó, még hozzá olyanról, amely – legalábbis tendenciájában – a világ nyelvállományának egészét kívánja felölelni. Minden ilyen összehasonlító vizsgálatnak az az evidens célja, hogy kijelölje a nyelvek bizonyos csoportjait, amelyeknek tagjai egymás között olyan analógiákat mutatnak fel, melyek együttesen állítják őket szembe más nyelvcsoporthoz képest. Ebből következően az egyes nyelveknek nyilván sem egyedi, sem pedig (egzisztenciálisan) univerzális vonásai nem képezhetik az összehasonlítás fogódzóit, hiszen az első esetben minden egyes nyelv külön csoportba kerülne, míg a másodikban éppenséggel egyetlen halmaz adódna, mely tartalmazná a világ valamennyi nyelvét. A rendszerező összehasonlítás tehát a nyelvek nem egyedi és nem univerzális tulajdonságai alapján lehetséges.

Ahhoz, hogy a nyelvtipológia fogalmához eljussunk, azonban még egy sor további lehatárolásra van szükségünk. Az összehasonlítás eredménye ugyanis a nyelvek közötti analógiák felfedezése, amelyek azonban többfélék lehetnek, s korántsem mindegyi-

kük tekintendő tipológiai jellegűnek. A felfedezett analógia jellege először is attól függ, hogy mire irányult az összehasonlítás? A nyelv egész szerkezetének jellegére vagy a nyelv bizonyos elemeiére? Az utóbbi esetben is különbséget tehetünk unilaterális és bilaterális összehasonlítás között, nevezetesen egyoldalú az összehasonlítás, ha lényegében vagy csak a formára, vagy csak a jelentésre irányul, kétoldalú, ha mindkettőre. Így aztán háromféle analógiát állapíthatunk meg: *hasonlóság*, *korreláció* illetve *megfelelés*. A nyelvek szerkezetének egészére vonatkozó, történeti és földrajzi körülményektől független analógia a hasonlóság. A korreláció olyan analógia, amely földrajzi vagy kulturális összefüggésekből ered, ám genetikai összefüggésekkel (legalábbis közvetlenül) nem magyarázható. A nyelvek ugyanis hathatnak egymásra földrajzi közelségük folytán vagy gazdasági, politikai, kulturális befolyás révén. Ide tartozik az ún. nyelvszövetség (Sprachbund) problematikája is. Trubetzkoy 1930-as meghatározása szerint nyelvszövetségről akkor beszélünk, ha nyelvek egy csoportja a szintaktikai hasonlóságon kívül a morfológiai szerkezet alapjaiban, esetleg hangrendszerében is hasonlóságot mutat, továbbá nagy mennyiségű közös kultúrszóval rendelkezik, miközben azonban ugyanezek a nyelvek nem mutatnak szabályszerű hangmegfeleléseket, nincsenek egyezések a morfémakészletükben, és alapszókincsük nem rendelkezik közös lexémákkal.¹ Ha ugyanis az utóbbi körülmények is fennállnak, akkor bilaterális megfelelésről, azaz nyelvrokonságról van szó. Az ily módon egy csoportba tartozó nyelvek viszonya az adott analógiának megfelelően: hasonlóság esetén *izomorfizmus*, korreláció esetén *affinitás*, megfelelés esetén *rokonság*. Ennek megfelelően az összehasonlítás módszere izomorfizmus esetén *tipológiai*, affinitás esetén *areális*, rokonság esetén *genetikus* (vagy *genealógiai*).² A három módszer egyszersmind megközelíti az összehasonlító nyelvészet három diszciplinájának körülhatárolását is – ám legfeljebb megközelíti, mert például az ily módon meghatározott nyelvtipológiai módszer még mindig jellemző lehet egy sor olyan jellegű nyelvhasonlító elemzésre, melyeket, legalábbis szűkebb értelemben, nem igazán sorolhatnánk a voltaképpeni nyelvtipológia tárgykörébe. A nem-areális és nem-genetikus összehasonlítás jellemzi ugyanis a kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészetet is, melyből gyakorlati okokból is hiányzik az

¹ Trubetzkoy, 1930 alapján.

² A nyelvtipológia körülhatárolásának eme precizírozott leírása Szerebrennyikov 1973, 5. fejezetén alapul (224–256).

univerzalitás (az elvben a világ minden nyelvéről való nyilatkozás) igénye. Ha például két vagy több nyelv szerkezeti összehasonlítása valamely gyakorlati célból történik, teszem azt, nyelvtani leírást vagy nyelvkönyvet akarunk írni egy adott nyelvről kifejezetten a másik nyelv beszélői számára (megmagyarázva a különbségeket, és nem foglalkozva a hasonlóságokkal), akkor a fenti értelemben talán nyelvtipológiai módszert alkalmazunk, mindazonáltal aligha üzünk nyelvtipológiát.

Mielőtt azonban tovább közelítenénk a nyelvtipológia meghatározásához, még mindig a deduktív azonosítás igényének szellemében, illendő megfogalmaznunk a bevezető jellegű tipológiai kurzusok azon – legalábbis a XX. század második felétől – közhelyszerű alaptételét, miszerint e három analógia, módszer vagy diszciplína független egymástól, az egyikük értelmében felfedezett analógiából semmilyen következtetést nem lehet levonni a másik két megközelítés eredményére nézve. Ezt triviálisan azzal bizonyíthatjuk, hogy a három módszerrel történő összehasonlítás eredménye két véletlenül választott nyelv között kimerítheti a logikailag lehetséges összes lehetőséget. Előfordulhat, hogy az adott nyelvek között semmiféle analógia sem fedezhető fel; máskor igen, de csak az egyik (éppenséggel bármelyik) fajta, miközben a fennmaradó másik két szempontból különböznek egymástól; ismét máskor a három lehetséges analógia közül (bármely) kettő fennáll közöttük, a mindenkor harmadik azonban nem; végül két nyelv felmutathatja egymás között mind a három analógiát.³ Így hát a háromféle analógia között nincsenek implikatív összefüggések. Ennek a tételnek aztán természetesen kulcsfontosságú szerepe volt illetve lehet olyan kérdések megítélésében, mint hogy felhasználható-e a tipológiai hasonlóság vagy az areális affinitás két nyelv genetikus összefüggésének alátámasztására. Első megközelítésben a válasz a fentiek alapján természetesen nemleges.

³ Az areális és genetikus összefüggések mellett egyelőre a hagyományos morfológiai tipológia legegyszerűbben felfogott izoláló–agglutináló–flektáló felosztását értve tipológiai analógián (izomorfizmuson), például a következő nyelvpárok modellálhatják a három módszer függetlenségét. A három közül egyetlen analógia sem áll fenn az orosz és a vietnami nyelv között. Csak hasonlóság: angol és vietnami (az angolt itt és alább, az egyszerűség kedvéért, izolálónak tekintve). Csak korreláció: magyar és szlovák (gondoljunk például a szlovák nyelv első szótagi hangsúlyára, mely nagy valószínűséggel a magyar hatására állt elő). Csak megfelelés: orosz és angol. Hasonlóság + korreláció: törökségi nyelvek – finnugor nyelvek (pl. csuvas–votják). Korreláció + megfelelés: bolgár–szlovák (vö. az utóbbi – elvben nyugati szláv nyelv – délszláv vonásait). Hasonlóság és megfelelés: magyar és finn. Mindhárom analógia fennáll például az orosz és az ukrán vagy a finn és a lapp között.

Visszatérve tehát a nyelvtipológia jellemzéséhez, most már tartalmi szempontból, a nyelvtipológia olyan empirikus nyelvhasználatként határozható meg, amely a maga sajátos nézőpontjából az emberi nyelv általában vett természetével foglalkozik (azzal, hogy – elsősorban szerkezeti szempontból – hogyan épülhet fel egyáltalán egy emberi nyelv). Mindkét kritérium fontos: ha a nyelvtipológia nem empirikus jellegű diszciplína lenne, azaz nem a létező nyelvek tanulmányozásából kiindulva – azaz alapvetően induktív következtetéssel – akarna válaszolni a „mi a nyelv” kérdésre, akkor valamely más általános nyelvészeti ág vagy körében mozogna, vagy akár a nyelvfilozófiában,⁴ ha pedig – legalábbis végső soron – nem az emberi nyelvről általában kívánna megállapításokat tenni, akkor megmaradna kontrasztív nyelvészetnek. Ebből következően a nyelvtipológia mintegy a leíró nyelvészet és az általános nyelvészet között „lebegő” diszciplína, az előbbiből meríti anyagát, részben az utóbbiból az elméleti alapjait. Mindazonáltal természetesen vannak csak rá jellemző kérdésfeltevései és sajátos módszertana.

A tágabb értelemben vett nyelvtipológiának lényegében két feladata van: felderíteni a világ nyelveinek allomorfizmusát, azaz szerkezeti osztályait, továbbá felderíteni a világ nyelveinek izomorfizmusát, azaz a minden egyes nyelvre egyaránt jellemző szerkezeti vonásokat.⁵ A *nyelvtipológia* terminus⁶ eredetileg az első feladatra utal (a

⁴ Ide értem – tehát a nem nyelvtipológiai megközelítésű nyelvelméletek közé – a generatív iskolát is, annak ellenére, hogy ez nem kevésbé, sőt a nyelvtipológiánál talán még hangsúlyozottabban is, a „milyen lehet egyáltalán egy emberi nyelv” kérdésre keresi a választ. A generatív megközelítést és a nyelvtipológiát ugyanis jellegzetesen megkülönbözteti, hogy az előbbi – legalábbis alapvető keretkoncepciójára nézve – alapjában (axiomatikus-) deduktív természetű nyelvmagyarázat. A generatív iskola abból a tételtől indul ki, miszerint minden nyelv: nyelv, következésképpen bármely nyelv felmutatja az emberi nyelv mint olyan összes lényegi tulajdonságát (melyekhez képest az eltérések, még ha esetleg rendszerek is, másodlagosak). Ezzel szemben a nyelvtipológia – az egzisztenciális univerzáléktól eltekintve – a világ nyelveinek jellemzésekor nagyobb részt azokat a jegyeket keresi, amelyek éppenséggel nem univerzálisak, hanem a nyelvi megoldások variabilitását tükrözik (még ha végül persze azokra koncentrálva is, amelyek belátást nyújthatnak a nyelv mint olyan természetébe). Ha a tipológus azt tapasztalja, hogy valamely jelenségekörben a világ nyelvei az eljárások véges sok változatát mutatják fel, leírja ezt a variabilitást, de – ideális esetben – nem törekszik arra, hogy e változatok valamelyikét alapvetőnek, vagy mindegyikét egyazon „mély” realitás különféle megnyilvánulásának nyilvánítsa. A nyelvtipológia számára továbbá az emberi nyelvről szóló olyan megállapítások is a nyelv univerzális vonásai közé tartoznak, melyek adott esetben bizonyos jelenségek együttes előfordulásának hiányát fogalmazzák meg. (Az utóbbiakhoz vö. Comrie 2001, 25.)

⁵ A nyelvtipológia döntően a nyelvek szerkezeti (grammatikai) leírásának körében mozog, de nem kizárólag. Tipológiai vizsgálatok folyhatnak és folynak a fonetika/fonológia szintjén, a szókészlet, a szemantika és a nyelv más vonatkozásai tekintetében is. Ebben az értekezésben nyelvtipológián első sorban szerkezeti (grammatikai) tipológiát fogunk érteni.

nyelvek típusai = nyelvosztályok), a második, fiatalabb vizsgálódási irány az univerzológia (univerzálékutatás). A két megközelítés véleményem szerint dialektikusan függ össze. Értem ezt mind tartalmilag (hiszen például ha belátható, hogy a nyelvek valamely adott szempontból véges sok típusra oszthatók fel, másszóval egy meghatározott funkció megoldására csak véges sok egymástól különböző variáns létezik, miközben más – elvben talán elképzelhető – megoldások nem realizálódnak a világ nyelveiben, akkor ezek a keretek maguk is az emberi nyelv egy univerzális vonását képezik), mind pedig metodológiaiilag: a kétféle kutatás eredményei – legalábbis optimális esetben – minden új felismeréssel egymást alakítják és értékelik újra.

A tipológusok körében egyébként nagyjából háromféle nézet fogalmazódott meg eddig a hagyományos, szűkebb értelemben vett tipológia és az univerzálékutatás viszonyáról. Az egyik szerint itt két külön diszciplínával van dolgunk, melyek a világ nyelveit voltaképpen diametrálisan ellentétes irányból közelítik meg, hiszen az univerzológia az általános, a tipológia viszont a specifikus jegyeket keresi bennük. A második felfogás szerint ugyanarról a diszciplínáról van szó, vagy legalábbis bizonytalan, hol húzható meg közöttük a határ. A harmadik szerint egyik sem lehet meg a másik nélkül, kiegészítik egymást, ám nem lehet egyszerre mindkettőt művelni.⁷ A két kutatási irány dialektikus összefüggéséről szóló, imént jelzett álláspontom talán egy negyedik felfogást képvisel, mely azonban az előbb felsoroltak közül tulajdonképpen csak az elsővel nem egyeztethető össze.

Az univerzálék (a világ nyelveinek egyetemes jellemzői) és az osztálymeghatározó specifikumok összefüggése egyébként az univerzálék természetéből is következik. Ezek ugyanis kétfélék: *egzisztenciálisak* („minden nyelvben létezik ez és ez”) és *implikációsak* („ha egy nyelvben van ez, akkor *annak* is lennie kell benne”). Az implikációs univerzálék azonban már eleve osztályozzák a nyelveket, hiszen a „ha...” alakjában megfogalmazott feltételnek nem szükségszerűen kell teljesülnie egy nyelvben, és ez már eleve két osztályt ad: azokét a nyelvekét, amelyekben jelen van, és amelyekben nincsen. Így univerzológia és az szisztematológia (osztályozástan) összefügg egymással. (Főleg az orosz terminológiai hagyomány szerint) szisztematológiának a nagy osz-

⁶ A terminust minden jel szerint Gabelenz használta először alapművének, a *Die Sprachwissenschaft*-nak második kiadásában (1901, 481).

⁷ Vö. Seiler 2001, 341.

tályok alapvető szembeállítását nevezzük, az egyes osztályok belső jellemzése külön-külön a karakterológia. Másszóval a szisztematológia a nem-univerzális, de domináns (típusmeghatározó) tulajdonságokkal foglalkozik, a karakterológia a további nem domináns, de a típusra mégis jellemző (tehát nem-egyedi) jegyekkel (ezek egyébként maguk is kétfélék: a dominánsoktól függők és függetlenek). Mindazonáltal a nyelvtipológiának ez a belső tagolása inkább csak metatipológiai fontoskodás – a konkrét tipológiai vizsgálatokban ugyanis ezek a diszciplináris határok és érdeklődési irányultságok nemigen válnak el egymástól. Ráadásul a nyelvek diszjunkt osztályokba sorolását ma már valószínűleg senki sem tekinti a nyelvtipológia lényegi és végső feladatának.⁸ A modern nyelvtipológia mindenekelőtt a nyelvi szerkezetek változatosságának tudománya.

Futólag említsük meg, hogy a nyelvtipológiában egy időben szokás volt megkülönböztetni egész rendszerek és nyelvi részrendszerek tipológiáját (holisztikus és parciális tipológia), részben azt sugallva, hogy az előbbi inkább a régi nyelvtipológiát jellemzi, az utóbbi pedig a legutóbbi fél évszázadét. Ez a distinkció azonban valójában a klasszikus nyelvtipológiára sem volt teljes mértékben alkalmazható. Tény, hogy a XIX. században főleg morfológiai tipológia létezett, a XX.-ban túlnyomórészt szintaktikai – azaz első megközelítésben mindkettőről elmondható lenne, hogy részrendszereket vizsgál. Ugyanakkor a morfológiai iskola és például a működésének második periódusában határozottan szintaxisközpontú stadiális tipológia kutatói az általuk kiemelt nyelvi jelenségeket a nyelv típusára alapvetően jellemző, meghatározó nyelvi adottságnak tekintették, így hát ami gyakorlatilag egy részrendszer leírása volt, az elméletileg az egész rendszerre vonatkozott. A modern nyelvtipológiában, melyben az imént érintett értelemben erősen implikatív jellegű, az egyes jelenségkörökre megállapított összefüggéseket – legalábbis a kutatás végső irányultsága tekintetében – végső soron ugyancsak az egyáltalában vett emberi nyelv jellemzésének szándékával tárják fel és taglalják, mindazonáltal kétségtelen, hogy a figyelem középpontjában kiválasztott részrendszerek állnak, melyeknek „szisztematológiai” jelentősége esetenként más és

⁸ A nyelvtipológiában ebben az értelemben is fordulat következett be az univerzálékutatás megjelenésével (az alapmű Greenberg 1963). Vö. még Ineichen 1979, 24 kk., 35.

más.⁹ Egyes tipológiai iskolák, mint például a leningrádi/pétervári iskola, már a huszadik század második felében kifejezetten konkrét jelenségek körök nyelvközi varianciáját kutatták, azaz a nem nyelveknek, hanem a nyelvek bizonyos eljárásainak típusait kívánták feltárni a világ nyelveiben. A holisztikus és parciális tipológiáról végeredményben tehát legfeljebb azt mondhatjuk, hogy a klasszikus tipológiai vizsgálatokban inkább az egész, a modern nyelvtipológiában inkább a részösszefüggések dominanciája figyelhető meg, de sohasem a másik pólus figyelmen kívül hagyásával.¹⁰

A határok elmosódottsága egy más, tartalmi vonatkozásban is fennáll. A fenti jellemzés alapján a nyelvtipológiának mintegy leíró, feltáró, rendezgető tudománynak kellene lennie, amely az egyes nyelvek tekintetében megelégszik azzal, amit a leíró nyelvi vizsgálatokban készen talál, a feltárt tipológiai összefüggések mélyebb magyarázatáért pedig az általános nyelvészethez (nyelvelmélethez), netán a nyelvfilozófiához fordul. A valós helyzet azonban ennél bonyolultabb. A tipológiai kérdéseket felvállaló nyelvészeknek voltaképpen már a kezdet kezdetétől szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy válaszaikat korántsem mindig kapják készen az egyes nyelvek leíró grammatikáiból, s gyakran maguknak kell felvállalniuk a leíró kutatások kiegészítését is. A modern tipológiának, mely különösen a huszadik század második felétől egy sor új szempontból kívánja feltárni a nyelvek összefüggéseit, még nagyobb mértékben kell szembesülnie azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy az egyes nyelvek leírásaiban gyakran még csak feltéve sem találja azokat a kérdéseket, amelyeknek válaszait kiinduló adatokként szeretné kezelni. A „felső” oldalon, az általános nyelvészethez való viszonyában azonban még többről van szó, mint az igényelt elméleti alapozás esetenkénti elégtelenségéről. A nyelvtipológia, különösen modern változatában, ugyanis egyre inkább azzal az igénnyel lép fel, hogy felfedezéseit a maga keretein belül alapozza meg elméletileg is. Az általa feltárt egzisztenciális, s különösen implikációs

⁹ Comrie szerint éppenséggel az nevezhető holisztikus tipológiának, amikor egy partikuláris vonást az egész rendszer alapvető jellemzőjének tartanak, abban az értelemben, hogy feltevés szerint ebből az adott nyelv minden egyéb lényegi tulajdonsága levezethető, vagyis az adott partikuláris vonás egyben – a szó eredeti, ’nyelvosztályba sorolódás’ értelmében – a nyelv típusát határozza meg. Ezzel szemben – mondja Comrie – a modern nyelvtipológia technikai értelemben inkább parciális, amennyiben jelentős különbség állhat fenn a tekintetben, hogy ez vagy az a feltárt sajátosság mennyiben vonja maga után más jelenségek feltétlen meglétét az adott nyelvben. (Comrie 2001, 26.)

¹⁰ Úgy is tekinthetjük, hogy a holisztikus nyelvtipológia jobbra a végső szándék, a parciális tipológia viszont inkább a tényleges lehetőség szférájába tartozik.

univerzálékat igyekszik mindenféle maga által megformulázott elvekkel, törvényekkel indokolni; amennyiben egyes nyelvek evidenciái eltérnek az ily módon megjósolt sajátosságoktól, ezt hajlamos ezen egyébként továbbra is univerzálisnak tekintett elvek összjátékának, konfliktusba kerülésének tulajdonítani – ami önmagában persze érdekesítő és nemritkán valóban revelatív vállalkozás, időnként azonban sajnálatos módon tautologikus vagy önkényes „magyarázatokhoz” vezet.¹¹

1.1.2. Történeti nyelvtipológia

Hozzá tartoznék még a definícióhoz a tipológia mint nyelvészeti diszciplína idővonalatkozás szerinti besorolása. Amióta csak Saussure a XX. század elején közhellyé tette a szinkronia és diakrónia megkülönböztetését, ez a kérdés ugyanis minden nyelvészeti kutatással kapcsolatban fel szokott merülni.¹² Korántsem lehet azonban mindannyiukat elhelyezni ebben a dichotómiában. Először is világos, hogy az általános nyelvészet vagy a nyelvfilozófia kérdéseinek döntő többségére nézve a *mikor?* kérdése nem is értelmezhető. Az ilyen vizsgálódásokat tehát akron jellegűeknek nevezhetjük. Ám a

¹¹ Egy egzisztenciális univerzálé csak azt mondja ki, hogy minden nyelvben így és így állnak a dolgok. Nem szól arról, hogy ez a helyzet szükségszerű-e, vagy elvben lehetne másképp is. (Így például univerzálisan igaz, hogy minden nyelvben vannak magánhangzók és mássalhangzók. De nyilván nem elvileg lehetetlen egy olyan nyelvet elképzelni, melyben kizárólag magánhangzó-fonémák vannak.) Az implikációs univerzálé a $p \supset q$ logikai formát követik, amely tehát azt mondja, hogy ha egy nyelvben p jelenséget találunk, akkor feltétlenül q -nak is jelen kell lennie, ám azt nem állítja, hogy p tartalmi értelemben oka is lenne q -nak. (Például azt találjuk, hogy az SOV [szubjektum (alany) – objektum (tárgy) – verbum (igei állítmány)] alapszórendű nyelvek általában névutókat használnak abban a szerepben, amelyben az SVO nyelvekben előjárósók lépnek fel. Ezzel azonban még nem láttuk be, hogy a névutók az SOV alapszórend tartalmi következményei lennének. Ha ezt az összefüggést netán mégis törvényként fogalmazzuk meg [„az SOV alapszórend névutóhasználatot von maga után”], valójában pusztán a két jelenség együttes előfordulásának tapasztalatát ismételjük meg más formában, ami azon kívül, hogy nem magyaráz meg semmit, ráadásul még azt a téves benyomást is kelti, hogy megoldottuk a „miért” problémáját.) – Az elvek konfliktusára alapozott téves magyarázatok kérdésével kapcsolatban lásd például Hammond–Moravcsik–Wirth 1988, 15–20.

¹² Nem itt a helye, hogy általában véve firtassuk szinkronia és diakrónia elválasztásának megalapozottságát, különösen abban a merev formában, amelyet az eredeti saussure-i megkülönböztetés képviselt, s amely már a prágai iskola nyelvészeinek is szemet szúrt. Engedtessék meg itt pusztán leszögez-nem, hogy ezek a „króniák” mindenekelőtt a nyelvreírás nézőpontjai, irányai, módszertani keretei, nem pedig a nyelvekéi (vagy az emberi nyelvéi). A szinkrón rendszer természetesen objektív realitás, de, minthogy a nyelvben végső soron semmilyen összefüggésben nem létezhetik semmi, ami ne történeti folyamatok révén állna elő, valójában elvileg nem létezhetnek a diakróniától abszolúte független szinkrón összefüggések (ahogyan persze olyan diakrón mozgások sem, amelyek szinkronikusan képtelen rendszerekhez vezetnének).

nyelvhasználat esetében sem bizonyul elégségesnek a szinkronia–diakronia megkülönböztetés. A genealógiai összehasonlítás persze egyértelműen diakrón jellegű, ez következik magából központi kutatási témájának, a nyelvrokonságnak a fogalmából.¹³ Ám sem az areális, sem a tipológiai nyelvészet besorolása nem kézenfekvő. Az areális nézőpont idővonatkozása tekintetében – hacsak a nyelvek affinitásának magyarázatából ki nem akarjuk zárni az egymásra hatás lehetőségét – egyenesen zavarba jövünk, hiszen hatást csak időben lehet kifejezni, ugyanakkor itt mégsem a diakrón nyelvtudomány szempontjából értelmezett történetiségről van szó. A nyelvtipológia számára – mihelyt világossá vált a történeti–összehasonlító nyelvészettől való különállása – a *pánkrón* besorolást látszott alkalmasnak bevezetni. Ez a terminus azt akarta kifejezni, hogy bár a tipológus az egyes nyelveket saját magukhoz képest szinkrón metszetben vizsgálja, azt nem köti ki, hogy az összehasonlított metszetek egymáshoz képest is egyidejűleg létezzenek. (Semmi akadály a például, hogy a mai magyar nyelvet a klasszikus latinnal hasonlítsuk össze.) Mindazonáltal még a *pánkrónián* ez a felfogása is inkább a szinkroniához, mintsem a diakroniához közelítené a tipológiát.

Ma már azonban tagadhatatlan, hogy a tipológián belül is beszélhetünk szinkrón és diakrón megközelítésről.¹⁴ Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt érdemes tisztázni, hogy a nyelvtipológia és a történetiség kapcsolatát többféleképpen fel lehet fogni, és ezek közül nem mindegyik felel meg szó szerint a *történeti nyelvtipológia* elnevezésnek.

A legfontosabb annak a tisztázása, hogy a történeti tipológia nem azonos a (leíró) tipológia alkalmazásával a történeti és összehasonlító nyelvészetre. Shields (2011, 551) három pontban foglalja össze a nyelvtipológia jelentőségét a genealógiai nyelvészet számára. 1. A nyelvtipológia igen hasznos eszközzel látja el a történeti nyelvészeket rekonstrukcióik plauzibilitásának értékelésére. 2. A nyelvtipológiát a történeti nyelvészek kiegészítő módszertani eljárásaként közvetlenül is felhasználhatják magában a rekonstrukciós folyamatban. 3. A nyelvtipológia önmagában is tanulmányozan-

¹³ Még ha valaki elveti is a hagyományos családfa-elmélet modelljét, s helyett a hullámelmélet, a szivárványelmélet vagy akár a nyelvek keveredése alapján képzelet is el annak a jelenségnek a magyarázatát, amelyet nyelvi rokonságnak nevez, magát az előállást szükségszerűen időben végbemenő folyamatnak kell látnia.

¹⁴ A történeti tipológia koncepcióját voltaképpen már a modern nyelvtipológia atyja, Joseph Greenberg is megalapozta az 1960-as évtized végén, az 1970-es elején írott dolgozataiban. Erről lásd Croft etc. 1990. IX–XVP.

dó tárgy a történeti nyelvészek számára, amennyiben része van a nyelvi fejlődés általános elveinek meghatározásában.

Nagyjából ugyanennek a gondolatmenetnek a korábbi megfogalmazása a tipológiában a 80-as évektől képviselt ún. uniformitarianizmus -elv is. Ez alapján azt mondja ki, hogy a múlt és a jövő nyelvi rendszerei fundamentális sajátosságaikra nézve nem különbözhetnek lényegesen a ma megfigyelhető nyelvektől. Ez a követelmény nyilvánvalóan nem logikai szükségszerűség, de elengedhetetlen posztulátuma általában a nyelvek tipológiai vizsgálatának (az univerzálékutatás egyszerűen értelmét vesztené, ha a jelenleg megfigyelhető nyelvek univerzálisnak bizonyuló tulajdonságait nem gondolhatnánk az emberi nyelv mint olyan minden korokon átívelő sajátosságainak), és különösen előfeltételei a történeti-tipológiai elméletalkotásnak. Semmiféle diakrón tipológiai összefüggés megfogalmazása nem lenne megalapozható, ha úgy gondolnánk, hogy a nyelvek az emberi nyelv fejlődésének különböző fázisaiban összemérhetetlenül eltérő alaptulajdonságokkal rendelkeztek, ebben az esetben ugyanis legfeljebb az azonos fázisban található nyelvek lennének összevethetők egymással (feltéve, hogy tudnánk, melyek ezek a nyelvek/nyelvállapotok, és meg is tudnánk figyelni őket), ami nem diakrón, hanem megintcsak szinkrón tipológia lenne.¹⁵ Az emberi nyelv legősibb történetére, kialakulásának fázisaira persze már nem vonatkoztathatjuk az uniformitarianizmus elvét (hiszen ez annyit tenne, hogy a nyelvet azonnal teljes-tökéletes rendszerében gondolnánk előállni), ám ez a kérdéskör már nem a leíró nyelvtipológia illetékességébe tartozik.

Az uniformitarianizmus elvének a diakrón nyelvészetre nézve mintegy „profilaktikus” kihatása van: egy nyelv vagy nyelvcsalád történeti múltjában átmenetiként sem tételezhetünk fel olyan nyelvállapotot, amely ellentmond a tipológia által az emberi nyelvekre vonatkozólag megállapított egzisztenciális és implikatív univerzáléknak.¹⁶ Ami jelesül az implikatív univerzálékat illeti, ennél azonban még többről is lehet szó:

¹⁵ Vö. Song 2001, 15–16.

¹⁶ Itt persze komolyan meg kellene fontolnunk azt a kérdést, melyet korábban az univerzálék szükségszerűségével, illetve az implikatív univerzálék természetével kapcsolatban felvetettünk, hogy ti. egy univerzális tény vagy implikatív összefüggés megállapítása korántsem szavatolja annak szükségszerűen igaz voltát (tehát hogy elvileg sem lehetne másképp). Azt azonban mindenképpen leszögezhetjük, hogy ha egy történeti magyarázatban olyan konstellációk valamikori meglétére appellálnak, melyek a világ megfigyelhető nyelveiben így sehol sem figyelhetők meg, az meglehetősen kétséggé teszi a szóban forgó levezetés valószínűsíthetőségét.

ezek ugyanis nemcsak kizárják a kizárandókat, hanem bizonyos prediktív vonatkozásaik is vannak egyes nyelvi tulajdonságok meglétére,¹⁷ illetve előállításuknak kronológiájára nézve.¹⁸ Mindez azonban – ismételjük meg – az egyáltalában vett (szinkrón, pánszinkrón avagy leíró) tipológia és a genealógiai nyelvészet viszonyára vonatkozó kérdés. A történeti tipológia és a genealógiai nyelvészet tárgya (és módszere) különbözik egymástól. Azok az evolúciós összefüggések, amelyeket a történeti tipológia leír, időben messze megelőzik a nyelv történetének azt a legfeljebb 10 000 évre visszatekintő korszakát, amelyet a genealógiai nyelvészet a maga eszköztárával belátni és feldolgozni képes.

Triviális igazság, de a teljesség kedvéért megjegyzem, hogy természetesen a nyelvtipológia történetének feldolgozása sem történeti nyelvtipológia. Történeti tipológiáról

¹⁷ Előfordulhat, hogy egy hipotetikus alapnyelvi állapotra nézve valamely a, b, c stb. tulajdonságok kikövetkeztethetők a leánynyelvek adatai alapján, de valamely d jelleg tekintetében nem tudunk nyilatkozni, mert arról nem maradt közvetlen bizonyítékunk. Amennyiben azonban a nyelvtipológia tanúsága a, b, c stb. tulajdonságokkal kapcsolatban azt mutatja, hogy ezek a világ nyelveiben dominánsan együttjárnak a d -vel, fogódzót nyerünk ahhoz, hogy ezt mégiscsak posztuláljuk az alapnyelvre, annak ellenére, hogy a hagyományos genealógiai bizonyítás nem lehetséges. Tételezzünk fel például egy olyan szituációt, melyben egy alapnyelvnek csak két leánynyelvét ismerjük, egymástól különböző alapszórenddel (mintha a finnugor nyelvcsaládból csak az SOV alapszórendű magyar és az SVO alapszórendű finn lenne ismeretes). Ebben az esetben a történeti-összehasonlító nyelvészet eszközeivel nem lenne felderíthető, hogy a két szórend közül melyik tulajdonítható az alapnyelvnek. Ha azonban tudjuk, hogy a tipológia tanúsága szerint adott alapszórendek rendszerint milyen szintagmatikus szórendekkel szoktak együttjárni, akkor – ha szerencsénk van, és ez utóbbiak ténylegesen felmutatnak egymás között valamely harmóniát – esélyünk van ennek eldöntésére. Így például ha azt találnánk, hogy a két nyelvben egyaránt birtokos–birtok szórend van, az adpozíciók döntően névutók, és nem előljárók, a jelzői funkciójú particípiumok megelőzik a fejfőneveiket, kiegészítésük pedig tőlük is balra helyezkedik el stb., akkor azon, a tipológia által megállapított összefüggés alapján, mely szerint ezek a vonások egymással, nemkülönben az OV szórenddel harmonikusak, mégiscsak jó eséllyel következtethetnénk ki, hogy az alapnyelv alapszórendje SOV volt.

¹⁸ Egy $p \supset q$ implikáció (valamely nyelvi tulajdonságból meglétéből következik valamely másik tulajdonságé) logikailag háromféle konstellációt enged meg: $p \ \& \ q$ (mindkét tulajdonság jelen van), $\sim p \ \& \ \sim q$ (egyik tulajdonság sincs jelen) és $\sim p \ \& \ q$ (a második tulajdonság az első nélkül van jelen). Amit kizár, az a $p \ \& \ \sim q$, azaz hogy az első tulajdonság megléte ellenére a második mégse álljon fenn. Történetileg ez azt a pozitív elvet sugallja, hogy ha egy nyelvről úgy tudjuk, hogy a $\sim p \ \& \ \sim q$ állapotból fokozatosan a $p \ \& \ q$ állapotba alakult át, akkor a változás sorrendje csakis az lehetett, hogy előbb a q jelent meg, és csak azután a p , ellenkező esetben ugyanis, legalábbis átmenetileg, fennállt volna az implikáció által kizárt $p \ \& \ \sim q$ állapot. Mindez persze ismét előfeltételezi, hogy az eredeti implikációt szükségszerű összefüggésnek gondoljuk. Ez aránylag könnyen megy, ha, mondjuk, p az egyes szám morfológiai jelöltségére vonatkozik, a q meg a nem-egyes száméra – értsd: ha egy nyelv testes formánssal jelöli az egyes számot, akkor testes formánssal jelöli a nem-egyes számot is –, de például egy olyan implikáció esetén, mint $SOV \supset GN$ (ha egy nyelv alany–tárgy–ige alapszórendű, akkor a birtokos szintagmában a birtokos megelőzi a birtokot), már joggal kételkedhetünk, hogy egy $p \ \& \ \sim q$ (SOV & NG) állapot valóban elvileg kizárható-e, vagy csak kontingens tény, hogy jelenleg nem ismerünk ilyen nyelvet. Még tovább erodálódik persze az elv érvénye, ha a kiinduló implikációt már eleve csak dominánsnak, de nem kivételennek tudjuk.

voltaképpen csak akkor beszélhetünk, ha maga a kérdésfeltevés a nyelvek vagy a nyelvi részrendszerek típusainak történeti átalakulásaira vonatkozik.

A nyelvek típusairól és ezek jellemzéséről szóló vizsgálat első megközelítésben természetesen szinkrón – avagy, legyen, pánkron – jellegű. Azonban tulajdonképpen mihielyt implikatív összefüggéseket vizsgálunk, óhatatlanul felmerül az igény, hogy az ily módon koegzisztálónak bizonyuló nyelvi jelenségek között megpróbáljunk oksági összefüggéseket találni, ami a maga részéről történeti összefüggések feltárásához vezethet bennünket. Talán lehetne úgy gondolni, hogy az egyes nyelv- illetve nyelvi részrendszer-típusok, az egymástól különböző szerkezeti minták mintegy véletlenszerű mutáció, esetleges választás (kiválasztódás) révén állnak elő az egyes nyelvek formálódásakor, másszóval, hogy az e szempontból feltárt variabilitás lehetőségei mindig is egymás mellett éltek. Ezzel persze a típusok egymás közötti viszonyának kérdését inkább elimináljuk, mintsem megválaszolnánk. Az egyes típusok összevetése azonban – mint hamarosan látni fogjuk – óhatatlanul annak belátására vezet, hogy a hasonlóság és a különbözőség mértéke közöttük páronként más és más, ami felveti az egymáshoz közelebb állók „rokonságának”, s következésképpen genetikus összefüggésének lehetőségét. A diakrón avagy történeti tipológia a belső konstellációk jellemzésén túl éppen arra a kérdésre keresi a választ, vajon az így megállapított típusok és jellemzőik mindig is egymás mellett léteztek-e, vagy van valamilyen keletkezéstörténetük (az egyik típus vagy jellegzetes tulajdonság tekinthető-e fiatalabbnak, mint a másik, és ha igen, van-e szabályszerűség abban, hogy milyen sorrendben és hogyan állnak elő, egymásból jönnek-e létre stb.).

A történeti tipológiai problematika felmerülése nem pusztán egy újabb szemponttal vagy részdiszciplínával bővíti a nyelvtipológia hatókörét, hanem bizonyos értelemben a leíró tipológia státuszának átértékeléséhez is vezet,¹⁹ mégpedig többféle szempontból is. A nyelvek leírásának harmadfélezer éves történetében visszatérő – ugyanakkor nehezen elkerülhető – módszertani buktató, hogy a már megismertet óhatatlanul etalonnak tekintik a feltárandó leírásához, másszóval az ismert nyelv vagy nyelvek kategóriáit igyekeznek kimutatni az éppen kutatott nyelvben is. Jó példa erre a vernakuláris nyelvek grammatikai leírásának hosszú „felszabadulási” küzdelme a latin grammatika

¹⁹ Vö. Croft etc. 1990, X.

kényszerei alól az újkorban, amely azt, amit a latinról tudtak, mint „a” grammatikát örökölte meg az ókori–középkori hagyományból. A tudomány csak jelentős szellemi erőfeszítések árán juthatott el oda, hogy a latin grammatikát, mely korábban tehát nemhogy az etalon, de egyáltalán az univerzális grammatika szerepét játszotta,²⁰ végül pusztán a lehetséges grammatikák egyikének legyen képes felfogni. Meggyőződésem szerint a történeti tipológiai vizsgálatok tanulságainak ugyanilyen kibontakozási és újraértékelési folyamatokhoz kell vezetniük a nyelvtipológián belül – még ha ezt manapság a tipológusok többsége esetleg vonakodnék is felvállalni.

A mai nyelvtipológiában ugyanis megintcsak meglehetősen gyakran tapasztalható az etalon univerzalizálásának tendenciája, mind az egyes nyelvek leírásán belül, mind, különösen, a nyelvek összevetése során. Említsünk itt csak egyetlen példát mindkét jelenségre: a szubjektum (és az objektum) kategóriájának kezelését a standard nyelvtipológiában. A szubjektum kategóriájánál maradvá: definíciós nehézségek sorával kell már akkor is szembenéznünk, ha ezt a fogalmat egy olyan – e szempontból látszólag abszolúte transzparens – nyelvben igyekszünk meghatározni, amely ismeri az alanyesetet és az igei állítmány alanyi egyeztetésének szintaktikai szabályát.²¹ Hallgatólagoosan ilyenkor általában a prototipikusnak tekintett esetek definícióját tartják érvényesnek az ettől eltérő előfordulásokra is, ami azonban szabatos végiggondolással nem lenne tartható, lévén, hogy ez utóbbiaknál egyszerűen nem érvényesülnek az eredeti kritériumok. A másik lehetőség az alany (az alanyiség) szemantikai vagy szintaktikai újradefiniálása, miáltal az alany kritériuma olyan nyelvekre is alkalmazhatóvá válik, amelyek közvetlenül megfigyelhető szerkezetükben nem felenek meg az alany fenti

²⁰ Hosszú és nehéz tisztázási folyamat révén vált világossá, hogy a *grammatika* szó maga is kétértelmű, amennyiben egyfelől egy nyelv szerkezeti felépítését, másfelől ez utóbbinak a nyelvész általi leírását értjük rajta. E megkülönböztetés híján az etalon természetesen eo ipso univerzálisnak is tűnik. Még a huszadik században is akadt olyan komoly nyelvészeti irányzat, amely megengedhetőnek, sőt módszertani alapelvének tekintette e terminus „rendszeres kétértelműséggel” való használatát (vö. Chomsky, 1965, 25).

²¹ Jó példa erre a finn leíró nyelvtani gyakorlat, amelynek meg kell küzdenie azzal a nehézséggel, hogy ebben a nyelvben egyfelől nem minden alanyesetben álló főnév alany a mondatban (ún. passzív igealak mellett például tárgy), másfelől nem minden nem-alanyesetben álló főnév nem-alany (ha hihetünk a szokásos kategorizálásnak, az ún. egzisztenciális mondatok partitívuszban álló főnévi csoportja alany, ráadásul az ige egyeztetése nélkül, miközben a partitívuszban álló főnevek az ún. normálmondatokban vagy tárgynak minősülnek, vagy – a számnevektől függően – nem is alkotnak önálló mondatrészt). A problémáról a finn tekintetében lásd például Hakulinen 1983, az alany univerzalizálásának problematikusságáról kiindulásként Keenan 1976 (a továbbiakra nézve pedig lásd az 1.2.2.2.7.1. pontot, ahol koncentráltan visszatérünk az alany univerzalizálásának kérdésére).

értelemben vett átláthatóságának. Egy ilyen okfejtés adott esetben plauzibilisnek tűnhet ugyan, de tulajdonképpen az ignoratio elenchi logikai hibájába esik: nem az eredeti alanykategória, hanem egy (ugyancsak alanynak nevezett) másik kategória univerzalizálásának bizonyítása. Néhány oldallal alább kísérletet teszek annak bemutatására, hogy a történeti tipológia fényében valójában mind az alany, mind a tárgy kategóriája (mint megannyi más nyelvi kategória vagy legalábbis annak kifejlett változata) nyelvtörténeti produktum, vagyis az idők során keletkező fejlemény; az előállásukat megelőző nyelvi struktúrákban – melyek, természetesen, a maguk jogán létező, kész nyelvi rendszerek voltak – nem voltak jelen; s minthogy ez ősbibb szerkezeti elvek megtestesítői ma is megfigyelhetők a világ nyelvei között, az alany és a tárgy kategóriája – hangsúlyozottan nyelvileg, nem pedig „nyelvészetiileg” tekintve – egzisztenciális értelemben nem lehet univerzális.²² Legfeljebb előállásuk körülményeiben és módjában lehet univerzalitás, ami természeténél fogva tendenciákat, s nem kivétel nélküli, különösen nem szükségszerű érvényesülést jelent.

A történeti tipológia egy másik tanulsága a nyelvtipológia egésze számára, hogy a – különösen a régi – tipológia által legalábbis módszerintelligens előfeltételezett homogén nyelvállapotok pusztán absztrakciók. Bár ez is időt követelt, mára a nyelvtipológia közhelyévé vált, hogy valamilyen mértékben minden nyelv vegyes típusú, a szokásos (felületes) megfogalmazással: tiszta típusok nem léteznek. Ez a helyzet logikailag persze zavarba ejtő. Ha ugyanis egyetlen nyelv sem tartozik minden tekintetben és kizárólagosan egyetlen típushoz, akkor a tiszta típusok fogalmát nem a megfigyelés szülte, hanem pusztán szabadon megalkotott elméleti konstrukciók, következésképpen belőlük semmiféle szükségszerű következtetésre nem lehet jutni a ténylegesen létező egyes nyelvekre nézve, s még ennél is kevésbé az emberi nyelv mint olyan tekintetében. Ezzel aztán az egész diszciplína státusza meginog, hiszen ha elesik mind az empirikus kiindulás, mind az emberi nyelv univerzális jegyei feltárásának igénye, akkor a nyelvtipológia legfeljebb valamiféle önkényes taxonómiává szűkül.

A helyzet mindazonáltal nem ilyen kilátástalan. A megoldás annak ismételt hangsúlyozása, hogy a nyelvtipológiának – mely, mint mondtuk, az emberi nyelv rendszeres egyezéseit és rendszeres különbségeit kutatja – elnevezésével ellentétben végül is nem

²² A nyelvtani alany történeti előállásáról vö. még Ravila 1941, 111.

az a feladata, hogy a nyelveket típusokba rendezze, pontosabban szólva: nem az a feladata, hogy a nyelveket rendezze típusokba. A nyelvi szerkezeteknek, kategóriáknak, eljárásoknak vannak, lehetnek típusai, továbbá vizsgálható ez utóbbiak konstellációja, minthogy minden jel szerint mégiscsak érvényesül valamiféle törvényszerűség abban, hogy milyen részrendszerek milyen másokkal szoktak együtt előfordulni egy nyelvben, s milyen más részrendszerek vagy részrendszer-típusok előfordulását zárják ki. A tipológus primér feladata e konstellációk feltárása, ami ugyanakkor persze még nem a kérdés megoldása, inkább csak a megmagyarázandónak a feltérképezése. A valódi magyarázat – ha egyáltalán belül található a nyelvtipológián – meggyőződéseim szerint éppen a történeti tipológia feladata lehet.

1.1.2.1. A klasszikus morfológiai tipológia

Paradox módon a történeti nyelvtipológiának ahhoz, hogy megszülessék, előbb meg kellett halnia. Ugyanis – ha külön diszciplínaként fel nem ismert, e néven sokáig nem nevezett módon is – a nyelvtipológia eredetileg éppenséggel történeti nyelvtipológiaiaként jött létre. A klasszikus morfológiai tipológia bizonyos értelemben még meg is előlegezte a történeti szemléletet a nyelvtudomány számára, amennyiben benne már akkor „rég” és „új” nyelvek szembeállításáról volt szó, amikor a történeti és összehasonlító nyelvészet még nem, vagy csak csírájában létezett: a XVIII. században.²³ A következő század elejétől kialakuló nyelvtipológia némi ingadozás után néhány évtized alatt kidolgozta a morfológiai típusok bizonyos értelemben mindmáig érvényesnek tekintett rendszerét. Már Friedrich Schlegel 1808-ban organikus (flexiós) és nem-organikus (ezen belül teljesen flexiótlan és toldalékoló) nyelveket különböztetett meg, ami megfelel az izoláló – agglutináló – flektáló felosztásnak, és – talán Bopptól (1833, 105–113) eltekintve, aki az agglutináló és flektáló nyelvek különbségét lényegtelenebbnek tartotta, viszont az utóbbiak közül harmadik csoportként kiemelte a „kétszótagos igei gyökű” nyelveket, azaz a flektálás hámi–sémi típusát – lényegében

²³ Smith 1759.

ugyanazt a három²⁴ alapvető morfológiai osztályt látjuk viszont a XIX. századi nyelv-tipológia majd minden klasszikusánál. Az így jellemzett morfológiai különbségek ugyanis – mint már szóba került – objektíve parciális kritériumaik ellenére az egész nyelv típusát meghatározó, domináns jegyekként jöttek számításba. Humboldt, Schleicher, Steinthal ide vonatkozó nézetei variációk a „morfológiai típusok = nyelvtípusok” alapmotívumára, amely náluk – mutatis mutandis – mindenütt a tökéletlenebbtől a tökéletesebb felé történő, fokozatos előrelépés diakrón skálájának (hipo)tézisével párosul. Talán a legvilágosabban Schleicher hegelianus rendszerében érhető ez tetten, ahol a három alaptípus a hegel dialektikus triász stádiumaiként nyer magyarázatot. A tézis eszerint az izoláló típus, ahol is a szó, mely csak a tőjelentést hordozza, egység ugyan, de a grammatikai viszonyok nem jutnak kifejezésre; az antitézis ennek a tagadása: az agglutináció, ahol a grammatikai viszonyok már kifejezést nyernek, de a tőjelentéstől való elkülönültségük megbontja a szó egységét; végül a szintézis, a tagadás tagadása: a flektálás (ezen elsősorban belső flexiót értve, mint például a *sing–sang* vagy a *Mutter–Mütter* szembeállítás), ahol is a grammatikai viszony és a tőjelentés ismét egy egységes, elemeire nem bontható szóalakban ölt testet. „Ez a fok a legmagasabb, ez hű képét adja a lelki folyamatnak, a gondolkodásnak, amelyben a jelentés és a viszony bensőségesen áthatja egymást.”²⁵ A különböző típusú nyelvek eszerint a nyelvi tökéletesség, a gondolkodásmód, a világszemlélet, a pszichikai alkat, a kultúrateremtő képesség különböző szintjeit képviselik, különböző mértékben felelnek meg az ember differentia specificájaként tételezett elvont gondolkodás követelményeinek, általában egy nemzet egész kultúrája és e kultúra jelentős alkotórészeként tekintett nyelve típusonként eltérően kölcsönösen gátló vagy erősítő módon hat egymásra. A nyelvi típusok tematikája ennek megfelelően egyszersmind a népszellem, a népi kultúra, s vég-eredményben az emberi kultúra problémája.²⁶ Ilyen körülmények között első évtizede-

²⁴ Humboldt (1836, 151 skk.) vezette be negyedikként az inkorporáló (bekebelező) nyelvek osztályát, de ezeknek sem, már akkor, történeti helye, sem, később, feltétlen különállása nem vált egyértelművé a morfológiai típusok rendszerében.

²⁵ Schleicher 1850/1977, 150–151.

²⁶ Így például Humboldt, aki látszólag elfogulatlan tárgyyszerűséggel jellemzi a grammatikai formák keletkezésének folyamatát, komoly problémát lát annak az „ellentmondásnak” a kezelésében, hogy az izoláló kínai nyelvet beszélő nép magas rendű kultúrát volt képes létrehozni (1822/1977, 122). Steinthal bonyolult, 13 fokozatú többdimenziós rendszerében nemkülönben kizárólag a szanszkrit nyelvek,

iben a tipológiát a morfológiára való korlátozódás lingvisztikai problémáján túl az egymással kibogozhatatlanul összefonódott történeti és ideológiai interpretáció kényszerei is megterhelték. Később – részben a romantikus és hegelianus filozófiák háttérbe szorulásával, részben a pozitivista tudományos szemléleti paradigmaváltás következményeként – kísérlet történt ugyan a morfológiai tipológia dezideologizálására (Böhtlingk 1851, Schleicher 1859, Baudouin de Courtenay 1909 stb.), ez azonban – a filozófiai jelleg és a történetiség korábbi összefonódottsága következtében – egy szinkron tipológiát eredményezett volna, ami viszont a kor domináns nyelvészeti tanítása, az újgrammatizmus szemében értékelte le a kérdéskört, tekintettel arra, hogy ez az iskola a nyelv egyetlen tudományos szemléleti módjának a történetit tartotta. A XIX. század végétől a nyelvtipológia számára így tehát feloldhatatlan paradoxon keletkezett: történetiként azért nem tudott érvényesülni, mert ideologikus volt, dezideologizáltként viszont azért, mert nem volt történeti. Egyébként kétségtelenül az ideologizáltság bélyege volt a nagyobb teher: éppen ennek következtében nem tudta rehabilitálni a tipológát a saussure-i fordulat sem, s még a XX. század első felében is gyakran szkeptikus figyelmeztetéseket váltott ki, ha egy nyelvész tipológiai jellegű érveléssel állt elő.²⁷ Nem véletlen tehát, hogy amikor a nyelvtipológiai vizsgálódások a XX. század második felében új lendületet kaptak, a tipológia lényegében már nem volt sem morfológiai, sem történeti. Mindkét vonatkozás csak részben és fokozatosan nyerte vissza aztán polgárjogát a század legutolsó periódusának tipológiai kutatásaiban.

1.1.2.2. Mondattani nyelvtipológia (korábbi nézetek)

1.1.2.2.1. Abszolút történetiség (glottogóniai iskola)

A mondattan-központú nyelvtipológia mintegy lemásolta a morfológiai tipológia keletkezéstörténetét, amennyiben először ez is mint történeti tipológia vált önálló iskolává. Annál is inkább, minthogy ezt a történetiséget a később sok tekintetben meghala-

„a nyelvek kertjének rózsái” bizonyulnak a legmagasabb fokon organizált nyelveknek. (1850/1977, 209–215).

²⁷ Erről Jakobson ír (1958/1972, 195).

dott, sőt egy idő múlva részben meg is tagadott iskolaalapító előbb tette alapelvvé, mint a mondattan-központúságot, sőt, ez utóbbi nem is igazán az ő érdeme volt. Nyikolaj Marr-ról van szó, és az általa kezdeményezett stadiális tipológiáról. Paradox módon – és eme iskola történetében ez csak egyike a számos furcsaságnak –, miközben a tanítás egész pátosza a hagyomány tagadásán alapult, ez a történetiség több szempontból is a klasszikus morfológiai felfogás örököse volt. Marr – ha sajátos kifejtésekben megnyilvánítva is – lényegében átvette mind az izoláló–agglutináló–flektáló felosztást, mind azt az alapgondolatot, hogy ezeknek egymásutánja egy történelmi fejlődés lép-csőfokait jelenti. Ugyanekkor hevesen támadta a történeti–összehasonlító nyelvészetnek azt a hagyományos tartalmi és metodológiai keretét, melynek a klasszikus morfológiai osztályozás is része volt: ahogyan ő mondta: az „indoeurópaisztikát”. Tevékenységének jó része arra irányult, hogy diszkreditálja ez utóbbinak a fogalomrendszerét. A kifogásolt pontok a következők voltak: az indoeurópai nyelvcsalád kitüntetettségeinek tétele, az indoeurópaisztika sugallta ősnyelvkoncepció, mi több, a nyelvcsalád mint lingvisztikai fogalom a maga általánosságában. Az őshaza, az ősnyelv, és az ezekre a feltételezésekre alapozott nyelvcsalád-modell pusztán fikció – hirdette Marr –, olyan tudományos konstrukció, amely jobb esetben látszatokra, rosszabb esetben egyenesen faji előítéletekre épül. A nyelvek történetében nem mutatkozik semmiféle eredeti „családi” elkülönülés. Keletkezésében és fejlődésében az emberi nyelv valójában egységes és egyetemes történelmi utat jár be, a nyelvcsalád képzelet csupán téves értelmezése azoknak a hasonlóságoknak, amelyek bizonyos, e folyamatban korábban már kialakult nyelvek utólagos kereszteződéséből álltak elő.

A nyelveknek ez az egységes keletkezési és fejlődési folyamata, Marr preferált kifejezésével a glottogónia, mindazonáltal nem egy egyenletes mozgású evolúció képét mutatja, hanem stadiális jellegű, azaz – a prelogikus nyelvi gondolkodás korától mind a mai napig – egymást váltó felhalmozódási szakaszok, stádiumok sorozata. Egy bizonyos ponton robbanásszerű változások, mutációk révén e stádiumok mindegyike újabb stádiumnak adja át a helyét, ily módon a nyelv fejlettebb rendszereit hozva létre, melyek azonban egyidejűleg őrzik is a megszűntek nyomait. A nyelvi stádiumok eredetileg a termelési mód, egyszersmind (Marr szerint: következőképpen) az emberi gondolkodás szerkezeti változásainak történeti fokozatait képviselik. Mindazonáltal, tekin-

tettel arra, hogy a stadiális előrelépéseknek csak a logikája, de nem az üteme egyetemes, Marr megengedte, hogy különböző stádiumokat képviselő nyelvek egyidejűleg is létezzenek, akár oly módon is, hogy e stadiális eltérésüktől eltekintve nagyfokú hasonlóságot mutatnak fel egymással. Ennek ellenére az alapkoncepció világosan tükrözte szerzőjének azt a meggyőződését, hogy a történeti stádiumok a keletkezéstörténetét és lényegét képezik a nyelvek jelenleg fennálló rendszeres különbségeinek, másszóval nála a (szinkrón) nyelvtípus – ez utóbbi terminust nem is használja – lényegében azonosult a (diakrón) stádium fogalmával.

A Marr-iskola azon követői, akik a nyelvtipológiai kérdéskört vitték tovább Marr – itt egyébként nem részletezhető – burjánzó és diffúz nyelvelméletéből, az „új tanításból”, aránylag hamar átváltottak a morfológiai problematikáról a mondattanira, ám a negyvenes évek végéig érintetlenül hagyták a stadiális koncepciójában megtestesülő történetiség alapelvét. A legjelentősebb tanítvány, Ivan Mescsanyinov 1931-es sémája ugyan még mindig az amorf–agglutinatív–flektáló sorból indul ki, igaz, hét fokozatúvá bővítve azt (e fokozatokat ő is stádiumoknak nevezi), ám „Stadiális nyelvtipológia” alcímű 1936-os munkájában²⁸ a stádiumok tartalmi jellemzése már határozottan a néhány évvel későbbi kialakult (stadiális) mondattani tipológia felé mutat. Egyébként bizonyos értelemben már Marr anti-indoeurópaizmusának egyik – intuitív – indíttatása is az indoeurópai nyelvek nominatív mondattípusának és a kaukázusi nyelvek ergatív mondatfelépítési elvének²⁹ szembeállítása volt, végső soron tehát az az igény, hogy a különböző típusú nyelveket ne az indoeurópai nyelvészeti által egy meghatározott típusra, a nominatív nyelvekre kidolgozott terminológiával írják le. Míg azonban Marrnál ez a törekvés az indoeurópaisztika „leváltásának” (vagy legalábbis a tipológia mögé utasításának) programjaként fogalmazódott meg, Mescsanyinov már 1936-ban lényegében fel- és elismeri a genetikus és a tipológiai megközelítés különbségét (a 40-es években ez azután már nála és másoknál is magától értetődővé válik).

A „mondattani fordulat” más kutatók mellett elsősorban Szolomon Kacnyelszon érdeme. 1936-ban megjelent könyve, amely „A nominatív mondat keletkezéséről” címet

²⁸ Mescsanyinov (1936). Klimov szerint ez a munka a később kiteljesedő ún. tartalomorientált tipológiai osztályozás első kísérletének tekinthető. (1981, 46.)

²⁹ Az ergatív és egyéb, a nominatívól különböző mondatfelépítési elvek különbségére hamarosan részletesen visszatérünk.

viseli, közelebbről azt a feladatot tűzi maga elé, hogy felderítse a nominatív előtti mondatfelépítési elv maradványait – specifikusan a germán nyelvekben. Olyan nyelvi rendszereket vizsgál, mint a szuppletív sorok, az igenem kategóriája, a melléknévi igenevek stb. Végző következtetése szerint a germán nyelvek nominatív jellege történeti típusváltás eredménye, a nominatív típus előtt és mögött valamikor ott állt az ergatív szerkezet (amely, a szerző magyarázata szerint, az ősi, bizonyos értelemben logika előtti mentalitás terméke).

Mescsanyinov 1940-es „Általános nyelvészet” című könyve – alcíme: „A stadiális problémájáról a mondat szerkezetének fejlődésében” – a stadiális tipológia történetének legjelentősebb alkotása. Mescsanyinov itt már nem egyszerűen a nominatív nyelveket állítja szembe az ergatívakkal, hanem a mondat szerkezeti stádiumok egy egész skálájának rendszerét állítja fel. A nyelvek ősi állapotára a megnyilatkozások amorf jellege tételezhető fel. A már ténylegesen megfigyelhető szerkezeti sémák közül a teljes inkorporálást (bekebelezést) mutató mondat szó az első fokozat. A második a tömbös inkorporálás, ahol a mondat már két – belsőleg ugyan még mindig inkorporált – szintagma, az alanyi és állítmányi tömb egysége, melyeket csak sorrendjük vonatkoztat egymásra. A harmadik fokozat a szintaktikai komplexumoké (mai kifejezéssel szintagmáké). Itt az egymáshoz tartozó részek nemcsak sorrendjükkel, de már grammatikai eszközökkel is egyeztetődnek, következésképpen a mondattani funkciók jelölésével kialakul a szófajiság, mindenekelőtt az állítmány igeisége. Az amorf, illetve inkorporáló szerkezet felbomlása azonban több különböző mondatfelépítésnek is helyet ad. Ilyenek például a névmási, a possesszív, az ergatív, az affektív és a nominatív szerkezetek. Hogy a szintaktikai komplexumok eme változatai történetileg milyen sorrendben követik egymást, az nem teljesen egyértelmű a kifejtésben (bár a nominatív felépítés természetesen a sor végén foglal helyet), minthogy Mescsanyinov e művében – mondhatni – ingadozik a leíró és a történeti tipológiai megközelítés, nemkülönben a mondatfelépítések és az egészükben tekintett nyelvek jellemzése között. Ez utóbbi tekintetben mindenesetre árulkodó, hogy például az avar vagy az udi nyelvben Mescsanyinov hat különböző mondatfelépítést is felfedez, rámutatva kikövetkeztethető relatív kronológiájukra.

A negyvenes évek első fele a stadiális elemzések széles körű gyakorlati kiterjesztésének időszaka a szovjet általános nyelvészetben. A kutatások nemcsak az indoeurópai és kaukázusi nyelveket érintették, hanem behatoltak az orientalisztikába, turkológiába, finnugrisztikába stb. A legfontosabb elméleti kérdés továbbra is a nominatív és az ergatív felépítés szembeállítása maradt, amelynek stadiális jellege mindazonáltal egyre inkább megkérdőjeleződött. A felmerülő kiegészítések, módosítások és bírálatok az évtized végére elengedhetetlenné tették a stadiális tipológia vezető alakjai számára, hogy számot vessenek irányzatuk eddig elért eredményeivel, egyszersmind tudatosan megszabaduljanak az elmélet bizonyos tarthatatlannak bizonyult ballasztjaitól.

Mescsanyinov 1947-ben már nyíltan kimondja a stadialitás és a szinkrón rendszerezés igényének összeegyeztethetetlenségét. A XIX. század morfológiai jegyeket állított szembe, amikor struktúrákat akart megkülönböztetni – fejtegeti –, így jött létre az amorf–agglutináló–flektáló–analitikus felosztás. Az új tipológia szintaktikai jegyeket választ, amikor az amorf–posszesszív–ergatív–nominatív típusokat különíti el. Valószínű, hogy az utóbbi osztályozás mellett szól a nyelv és gondolkodás viszonyához való szorosabb kapcsolódása. De ez a két – végső soron egyaránt formális – klasszifikáció voltaképpen nem zárja ki egymást, párhuzamosan létezik, miközben egyik sem garantálja, hogy a tipológiai különbségek szisztémáján túl egyszersmind a stadiális periodizációt is megadja.

Ami a szintaktikai sémát illeti, a probléma lényege abban áll, hogy a mondat szerkezetek rendszere nem azonosítható maguknak a nyelveknek az osztályaival. Előfordul ugyanis, hogy egy és ugyanazon nyelvben egyenrangú módon több mondatfelépítés is létezik (például a grúzban három is), ebből azonban abszurd következtetés lenne az adott nyelvet egyszerre több stádiumba besorolni. Vagy ugyanilyen alapon a szamojéd nyelveket például egyetlen stádiumhoz sem köthetnénk, hiszen bennük az alanyeset és tárgyeset megkülönböztetése nominatív, az ige két irányú, a tárgy határozottságára is utaló egyeztetése viszont – Mescsanyinov legalábbis így véli – ergatív vonás. Az sem segít, ha átmenetinek nyilvánítjuk ezt a mondatfelépítést, ugyanis ehhez tudnunk kellene, hogy ténylegesen mozgásban van-e, s ha igen, honnan és hová tart: még nem egészen ergatív vagy még nem egészen nominatív? Bárhogy álljon is a dolog, ha arra kényszerülünk, hogy egy nyelvet egyszerre több stádiumba (netán egybe se) soroljunk,

abból csak az következhet, hogy magának a stádiumnak az értelmezése hibás. A nyelvek maguk ugyanis nem esnek részekre, adott pillanatban organikus egészet képeznek, így hát – ha a stádium egyáltalán jelent valamit – mindegyiküknek egy meghatározott stádiumban kell lennie. A mondatszerkezet és a stádium azonosításának téves voltára másfelől az olyan egyidejűleg létező nyelvek mutatnak rá, melyek egymástól eltérő mondatszerkezetük ellenére sem sorolhatók különböző stádiumokhoz. A poszszesszív mondatfelépítésű lak nyelv – melyben a tranzitív igék alanya genitívuszban lép fel – például stadiálisan nem különíthető el – az ugyanezt az alanyt más függő esetekbe állító – ergatív rendszerű szomszédaitól (avar, lezg, dargi); ugyanis a lényeg nem a szubjektum konkrét esetalakja hanem az a tendencia, hogy a nyelv szerkezetileg is szembeállítsa egymással a produktív és a nem-produktív cselekvéseket. Így hát a stádiumok, úgy látszik, többrendszerűek is lehetnek.

Mescsanyinov gondolatmenetének lényege végül is annak kimondása, hogy a mai nyelvek strukturális tipológiája nem vezethet olyan nyelvi osztályok megállapításához, melyek egyben a történeti folyamat stádiumai is lehetnének. Másfelől lehetséges, hogy a nyelvek belső elemzésével ki tudunk következtetni történeti stádiumokat (amelyek, feltevés szerint, az emberi gondolkodás fejlődésével függenek össze). Ezek a történeti stádiumok azonban ekkor nem jelentik maguknak a nyelveknek osztályozását, de még a szerkezetekét sem, hiszen nemcsak a nyelvekre, de egyes szeleteikre nézve sem áll fenn a gondolkodásmód és a nyelvi forma szükségszerű megfelelése. Röviden: ha az elemzés valóban tipológiai, nem jutunk stádiumokhoz, ha stadiális, nem jutunk tipológiához. A „stadiális nyelvtipológia” kifejezés ily módon *contradictio in adiecto* – programja tehát elvileg nem hajtható végre. Elvben – és tulajdonképpen gyakorlatilag is – ezzel a konklúzióval zárult a stadiális jelzővel illelhető tipológiai irányzat nyelvtudomány-történeti periódusa.³⁰

A történeti mondattani tipológia itt bemutatott kudarca bizonyos értelemben megismételte a történeti morfológiai tipológiáét. Ha ugyanis az emberi gondolkodás fejlődésének stadiálisára vonatkozó alapeszmét – nem alaptalanul – ideologikus elképzelésnek minősítjük, akkor bízvást mondhatjuk, hogy a stadiális tipológiai iskola is

³⁰ A stadiális tipológia, nemkülönben Marr és iskolája, illetve az ún. marrizmus-vita történetét részletesen feldolgoztam Havas 2002-ben.

ugyanabba a „bűnbe” esett, mint a morfológiai tipológia klasszikusai: valamilyen szempontból értékkülönbséget tételezett a történeti sorba rendezett nyelvtípusok között. A nyelvtipológia történetében ily módon már másodszor következett be az a szerencsétlen konstelláció, hogy a történetiség és az ideológia asszociálódott egymással, ezzel azt az – egyébként alapvetően téves – következtetést sugallva, miszerint az ideologizmustól csak a történetiséggel együtt lehet megszabadulni.

1.1.2.2.2. Negatív és prediktív történetiség

A mai nyelvtipológia egy tekintélyes része vagy módszertani szkepszissel viszonyul a leíró mondattani tipológia diakrón relevanciájának kérdéséhez, vagy legalábbis csak sajátos, (potenciálisan) prediktív érvényt tulajdonít az erre vonatkozó megállapításoknak. Ez természetesen nem azt zárja ki, hogy kiterjedt és inspiratív kutatás folyjék ezen a területen, ellenkezőleg, ma nagyonyis így áll a dolog; a kétely inkább arra vonatkozik, hogy mennyiben juthatunk általánosan érvényes, revelatív megállapításokra a történeti-tipológiai kutatásokban.

Korábban a szkepszisnek volt radikálisabb változata is. Elvégre, ahogyan már említettük, a nyelvtipológia relevanciáját a diakroniára nézve elvileg is lehet tagadni. Ha úgy fogjuk fel, hogy a nyelvtipológia már eleve szinkronikus (esetleg pánkronikus) tudomány, akkor taxonomikus, rendezgető–osztályozó voltából eredően természetesen nem is lehet történeti mondanivalója. Amennyiben egyáltalán szóba kerültek tipológiaiak nevezhető kérdések, nagyjából ez a hozzáállás volt jellemző a „klasszikus” strukturalista nyelvtudomány évtizedeire a XX. század első felében, amely persze egy ideig általában is hirdette a szikrón nyelvvizsgálatnak nemcsak fölényét a diakrón megközelítéssel szemben, de függetlenségét is attól. Ez a felfogás, amelyet feltételesen negatív történetiségnek nevezek, ma már lényegében a múlté, ami persze nem jelenti azt, hogy a jelenkor tipológusainak egy része is ne szorítkoznék gyakorlatilag a jelenleg megfigyelhető nyelvi tények vizsgálatára, történeti magyarázat igénye nélkül.

Ami a szkepszis második változatát illeti, ez nem azt a tényt vonja kétségbe, hogy a nyelvek tipológiai tulajdonságaiban lehetségesek voltak – és lehetnek a jövőben is –

történeti változások, csupán azt tagadná, hogy ezeknek a változásoknak van valamilyen szükségszerű jellege (tehát hogy adott körülmények között feltétlenül végbe kellene menniük), illetve determinált iránya (ti. hogy bizonyos típusok átmehetnek bizonyos más típusokba, de ez fordítva nem lehetséges). Azt a (hipo)tézist, miszerint egy nyelvi típusból bármely más nyelvi típus előállhat, először Greenberg mondta ki 1978-ban, és a konnektivitás elvének nevezte. Nem bocsátkozom itt ennek az elvnek a taglalásába, annál is kevésbé, mert alább, az 1.2.2.2.7.2. pontban egy konkrét kérdés kapcsán részletesebben ki kell térnünk rá. Elég annyit leszögezni, hogy a magam részéről ezt az elvet nem tudom osztani, és ha valóban így állna a dolog, a történeti tipológia pusztán csak tényfeltáró és legfeljebb még rendszerező tudomány lenne, minden magyarázóerő nélkül. Reményeim szerint – többek között – a jelen értekezés is bizonyítja majd, hogy ez nem így van.

Anélkül, hogy tudatában lenne szkepszisének, valamiféle visszavetítő–prediktív érvényre korlátozza a történeti mondattani tipológia lehetőségeit az a felfogás is, amely valamilyen értelemben tiszta típusokat tart számon, és az ettől való eltéréseket tekinti a történeti változások mozgatóinak. Így a Lehmann–Vennemann-típusú tipológia, mely Greenberg implikatív szórendi univerzáléinak nyomán az alapszórend és bizonyos kisebb szintagmák (birtokos és birtok, determináns és főnév, főnév és adpozíció stb.) belső szórendjének konzisztenciáját³¹ tekinti a nyelv ideális állapotának, az egyes nyelvek esetében megfigyelhető eltérést az ebben az értelemben vett harmóniától mintegy kiküszöbölendő anomáliának tarja, és hajlamos olyan értelmű diakrón predikciókra, miszerint egy ilyen értelemben nem koherens rendszer abban az irányban változik, hogy felszámolja ezt a tipológiai inkonzisztenciát. Rámutatva például, hogy a finn nyelv SVO alapszórendje inkohere a kisebb szintagmák szórendjével, egyfelől – egyébként helyesen – arra következtet, hogy ez az alapszórend nem lehet eredeti, másfelől azonban – és ez már megkérdőjelezhető – azt jósolja, hogy az új alapszórend nyomására idővel változásoknak kell történnie a kisebb szintagmák szórendjében is, hogy megszűnjék az inkonzisztencia. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen prediktív jellegű történeti-tipológiai megközelítés érvénye nagy mértékben függ a kiinduló koncepció elfogadásától, nevezetesen hogy bizonyos nyelvi jelenségek gyakori együttes előfordu-

³¹ A kérdésre a 2. fejezet 3.2. pontjában részletesebben kitérünk majd.

lásának magyarázata a konzisztencia elvében ragadható meg,³² és még ebben az esetben is szükség van egy második, tulajdonképpen ugyancsak megalapozásra váró posztulátumra, miszerint az inkonzisztencia konzisztenciára törekszik.³³ Nyilvánvaló, hogy ezeknek a posztulátumoknak az elfogadása vagy elvetése szabad választás kérdése, és a történeti nyelvtipológia rendszere más kiindulással is kiépíthető.³⁴

1.1.2.2.3. A történeti nyelvtipológia újjáéledése

A nem-redukált értelmében, pozitíve felvállalt modern történeti nyelvtipológia az indoeurópai nyelvtudomány körében alakult ki, ám gyökereivel – bármily meglepő – végső soron a stadiális nyelvtipológiába nyúlik vissza, természetesen levette annak ideologikus természetét és stadiális preconcepcionalitását. Az akár az iskola harmadik nemzedékéhez tartozónak is nevezhető Georgij Klimov 1977-es könyve, mely az aktív nyelvtípus feltérképezésének és leírásának klasszikusa, történeti végkövetkeztetéseiben ugyanis arra jutott, hogy éppen a jelenkori aktív nyelvek tipológiai jellemzői (nem pedig az eddig ebből a szempontból korábban szorgalmazott ergatívakéi) világítják meg azt a nyelvállapotot, amely a nominatívnak tekinthető indoeurópai alapnyelv távolabbi előnyelvét jellemezhet.³⁵ A proto-indoeurópai mögött kielemezhető pre-indoeurópai alapnyelv eszerint aktív típusú lehetett. Ezt a tételt részletesen kifejti aztán Gamkrelidzének és Ivanovnak az indoeurópai nyelvcsalád alapnyelvére vonatkozó

³² A konzisztencia elvének ugyanis megintcsak van egy kis tautologikus íze: ami gyakran fordul elő együtt, az együvé illik – és ez a magyarázat.

³³ Egy harmadik probléma, hogy egy ilyen magyarázat nyitva hagyja az inkonzisztencia eredetének kérdését, például hogy ha a nyelvi változás a konzisztencia irányában hat, miként változhatott meg a finn nyelv alapszórendje (SOV-ből SVO-vá), miközben éppen ez a változás hozott létre benne inkonzisztenciát?

³⁴ Mint már utaltam rá, a magam részéről azt sem tartom követelménynek, hogy egy diakrón tipológiának prediktív érvénye legyen. A változások okait és menetét megérteni egyáltalán nem annak kimondását jelenti, hogy adott körülmények között ilyen és ilyen jellegű változásoknak szükségszerűen végbe kell mennie. Más kérdés, hogy az uniformitarianizmus elve alapján arról mondhatunk valamit, hogy milyen változások lehetségesek, és melyeket tekinthetünk kizárhatónak.

³⁵ Ezzel a fordulattal a nominatív rendszernek az ergatívra való visszavezetése formálisan elesik, ám az új koncepció a korábbinak egy sor megfigyelését mégis megszüntetve-megőrzi, amennyiben ugyanis kimutatja, hogy az ergatív felépítés azon jellemzői, melyek a nominatív előzményének tűntek, az ergatív nyelvekben is az aktív múlt örökösei. A nominatív, ergatív és aktív mondatfelépítés történeti viszonyának kérdésére hamarosan visszatérünk.

grandiózus összefoglalása 1984-ben. A koncepció kiteljesítéseként Lehmann 2002-ben monográfiában foglalta össze mindazt, amit a jelenkori nyelvtudomány az aktív típusnak bizonyult pre-indoeurópai előnyelvről kikövetkeztethet. (Ezekre a művekre saját koncepcióm ismertetése után, a prenominativitásról szólva részletesebben is kitérek.)

A mai nyelvtipológiában egyaránt jelen van egyfelől a szinkrón megközelítés dominanciája vagy/és a leíró tipológia megállapításainak közvetlen belevetítése a diakroniába,³⁶ másfelől a most jellemzett „új történetiség” (amely persze csak kronológiailag új, valójában inkább gyökerezik a tradícióban, mint – nevezzük így – greenbergi indítatású konkurrens), tagadhatatlanul az előbbi modell túlsúlyával. Szembenállásukat – ha ténylegesen vitában állnának, s nem, mint jóval inkább tűnik, ügyet sem vetnének egymásra – akár paradigmaticusnak is nevezhetnénk, amennyiben gyakorlatilag mást tekintenek a történeti tipológiai vizsgálódások feladatának, más kérdésekre keresik a választ, és természetesen legalább részben más fogalmi, kategoriális rendszer felhasználásával látják lehetségesnek kibontakoztatni a kutatást. A prenominativitásra vonatkozó itt következő vizsgálódások – nem vitatva más paradigmák jogosultságát – mindenestre ezt az „új történetiséget” vállalják fel a nyelvtipológiából, nem tagadva, hogy erős inspirációt és elméleti megerősítést kaptak a fent említett munkákból.³⁷ Minthogy azonban az elméleti modell és a módszertani alapvetés explikálása (egyszermind eme „új történeti nyelvtipológia” koncepciójának bizonyos módosítása) nélkül minden további fejtegetés a levegőben lógna, s az egyes résztémák összefüggése nem lehetne világos, – ha korlátozott kidolgozottsággal és részletezettséggel is – mindezekelőtt fel kell vázolnom azt a keretet, melyben a történeti nyelvtipológia megújítását, illetve a meglévő ismeretek mélyebb értelmezését lehetségesnek tartom. Koncepciómat szkematogóniai elméletnek nevezem.

³⁶ Ennek e megközelítésnek a lényegét már Greenberg meghatározta 1978-as művében, amikor a diakrón nyelvtipológiát mint a szinkrón tipológia dinamizálását hirdette meg.

³⁷ Szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy „új történetiség” itt a történeti nyelvtipológia új felfogását értem, nem a történeti-összehasonlító nyelvészet értelmében felfogott diakroniát. A tipológia és a nyelvek rokonsági összefüggéseivel foglalkozó (genealógiai) nyelvészet két külön diszciplína, amely – legalábbis amíg mind a kettő a maga feladatait a maga keretein belül el nem végzi – nem avatkozhat egymás dolgába. Ahogyan ez fennáll a leíró nyelvtipológia és a leíró nyelvtanok tekintetében, ugyanúgy a történeti tipológia és a történeti nyelvészet viszonyában is.

1.2. Szkematogónia

1.2.1. A mondatfelépítési elvek a világ nyelveiben

A fentiekben már többször szóba került, hogy a nyelvtipológiának általában véve is ajánlatos óvatosan bánnia eredeti, névadó koncepciójával, miszerint legfőbb feladata az egészükben vett nyelvek típusokba sorolása lenne. Különösen a történeti tipológiának kell – kétszáz évnyi megghiúsult próbálkozás után – kategorikusan elutasítania azt a feltételezést, hogy lényege a nyelvek típusainak kronologikus fokozatokba rendezése. Az ebben az értelemben vett glottogónia csak önkényes konstrukció lehet. A történeti nyelvtipológia nem a nyelvek típusainak, hanem a nyelvi kategóriák, szerkezeti elvek, eljárások típusainak a története.

Szkematogónián mármost jelesül a mondatfelépítési típusok és az ezeknek megfelelő grammatikai kategóriák történeti keletkezés- és változástörténetét értem.³⁸ Ennek vizsgálatához azonban először leíró módon kell tipizálni a világ nyelveiben fellelhető alapvető mondatsémákat.

Mielőtt hozzáfognánk a mondat típusok szemügyre vételéhez, előre kell bocsátanom két fogalmat, pontosabban terminuspárt, amelyekre a későbbiekben más meghatározások, illetve jellemzések során szükségünk lesz; lehetőleg oly módon definiálva őket, hogy ez lehetővé tegye a körbenforgó azonosítások elkerülését. Az egyik az *a g e n s – p a t i e n s*³⁹ szembeállítás, amelyet hangsúlyozottan szemantikainak kell tekintenünk. Agensnek az igei állítmányban kifejezett cselekvés, folyamat vagy állapot tetteles, akaratlagos előidézőjét nevezzük, patientsnek pedig ugyanezen igei tartalom érintettjét, tehát azt az élő vagy élettelen létezőt, amellyel a szóban forgó folyamat végbemegy, amelyre az vonatkozik, irányul, amelyet e történés létrehoz, illetve amely

³⁸ (Mondat)sémák születése – innen az elnevezés.

³⁹ A magyar nyelvű szakirodalomban ezeket a terminusokat rendszerint *agens* és *páciens* alakban használják, amelyeket én megengedhetőnek tartok ugyan, de köznyelvi konnotációik miatt ('ügynök', 'kezelt beteg') nem kedvelek. Nem véletlen, hogy más nyelvek szóhasználatában is kialakult e terminusok és a köznyelvi szavak megkülönböztetése (például a németben *der Agent* 'ügynök', *der Patient* 'páciens', ellenben a grammatikai terminusok: *das Agens*, *das Patiens*, hasonlóképpen az oroszban *агент* és *пациент*, de a nyelvészetben *агeнс*, *пaциeнс*). A magam részéről ebben az értekezésben kitartok az *agens* és *patients* „ólatinus” változat mellett, az ennek megfelelő kiejtéssel (rövid *a* és sz-ként ejtett *s* mindkét szóban, *t* – nem pedig *c* – a másodikban).

– saját közreműködése nélkül – az igei állítmány által kifejezett állapotban van.⁴⁰ A második posztulálandó terminuspár az intranszítív–transzítív szembenállás, amelyet már szintaktikainak kell tartanunk, s amelynek előzetes munkameghatározása a következő lehet: tranzitívnak akkor nevezünk egy igét, ha két vagy több kötelező kiegészítése van, amelyek közül legalább az egyik *patiens*;⁴¹ ellenkező esetben az ige intranszítív.⁴²

⁴⁰ Az *agens* és *patiens* itt adott meghatározása első megközelítésben egybecseng a szakirodalom szokásos definitív megnyilatkozásaival, és a kifejtendő nyomon követéséhez ennyi elegendő is. Mindazonáltal nem könnyű kérdés, mennyiben felel meg ez a terminushasználat a szakirodalom valóságos gyakorlatának. A helyzet ugyanis az, hogy a különböző szerzők *agens*–*partiens*–értelmezése közelebb-ről tekintve nagyon is eltérő. Íme néhány példa. Miközben az *agens* terminus elsődleges bemutatásakor a szerzők *implicite* vagy *explicite* nagyjából azonos módon ábrázolják az *agens* fogalmát (Fillmore 1968, 24; Chafe 1970, 100; Givón 1994, 7; Dixon 1994, 7 stb.), a konkrét elemzésekben valójában különbözőnek bizonyul a terminus valóságos terjedelme, például a tekintetben, hogy a szándéktalan érzékelést vagy a birtoklást kifejező igék „alanya” egy tekintet alá esik-e a célra irányuló cselekvést kifejező igékével, vagy hogy azon a síkon, ahol *agenst* és *patienst* különböztetünk meg, vannak-e ezekről különböző további egyenrangú kategóriák is, mint például a fillmore-i esetben (1968, 24–25) – ebben három eset, a datívusz, faktitívusz, objektívusz együttesen fedi le nagyjából azt, amit mások *patiens*nek neveznek – az insztrumentális és a lokatívusz; Ramat-nál (1987, 9–10) a kedvezményezett, a birtokos, a birtok; Chafe-nél (1970, 144 kk.) az *experiens*, a birtokos, az eszköz, a komplementum, a helyhatározó; Palmernél (1994, 6) ugyanezek (a komplementum kivételével) stb. Ez utóbbi szerző egyébként fel is vállalja ezt az ellentmondást (uo.), nála ugyanis különbség van a kis betűvel írt *a g e n t* fogalmi és a nagybetűs *A g e n t* grammatikai szerep között, és az *Agent* nemcsak az *agent*-et foglalja magában – bár a szerző szerint ez a „prototipikus” eset –, hanem a *perceptor* és az *experiens* fogalmi szerepeket is. Mindennek megfelelően – nagyjából az enyémhez hasonló meghatározása ellenére, vö. pl. Starosta 1978, 472 – a *patiens* tényleges kezelése sem lehet egységes, hiszen terjedelmét nyilvánvalóan befolyásolja, hogy az *agens*en kívül van-e (és hány) alternatívája. A mondatismák bemutatásához mindenesetre elegendőnek tűnik egyelőre a *patiens* tágabb értelmezése, miszerint *patiens* = non-*agens*. Másszóval ahhoz az elvhez tarthatjuk magunkat, miszerint az *agens* fogalma szemantikailag egyértelműen definiálható (lásd fenn), és ha az igének van legalább egy kötelező kiegészítése (az egyszerűség kedvéért: „alanya”), akkor ez vagy megfelel ennek a definíciónak, vagy *patiens*, harmadik eset pedig nincsen. Akit mégis zavarna a *patiens* terminus ilyen tág használata, minden esetben érthet rajta non-*agenst*.

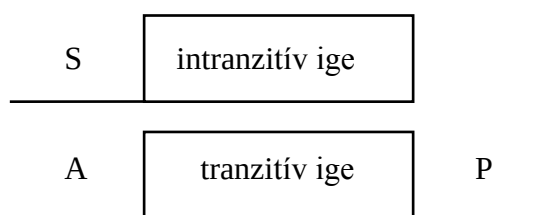
⁴¹ A tranzitivitás itt adott definíciója lényegesen eltér a szakirodalom zömének terminushasználatától, amennyiben az egy tranzitív ige esetében a *patiens*en kívül szinte mindig megköveteli az *agens* jelenlétét is. (Vö. pl. Palmer 1994, 3; Givón 1994, 7; Starosta 1998, 279 stb.) Megítélésem szerint éppen ebből következnek azok a bizonytalanságok, illetve eltérések, amelyekről az előbbiekben az *agens* meghatározásakor említést tettem, hiszen ebben az esetben például ahhoz, hogy egy *perceptuális* vagy egy birtoklást kifejező igét tranzitívnak tudhassunk, „alanyát” kénytelenek vagyunk *agens*nek tekinteni. Pedig egy tranzitív igének *patiens*e van mindig, nem pedig *agense*. Gondoljunk például a viszonyt kifejező igékre. Ha egy állítmány *x* valamely viszonyát fejezi ki *y* vonatkozásában, akkor ez utóbbi biztosan *patiens*e az adott igének, de mi a helyzet az *x*-szel? Vajon beszélhetünk-e ennek *agens* jellegéről, mondjuk, *x felülmúlja, felidézi, elfeledtet*i *y*-t esetében? Márpedig ezeket is tranzitív igéknek tartjuk. – A „legalább” megszorítás a meghatározásban arra az esetre vonatkozik, amikor az ige körül csak *patiens*ek vannak, pl. egyes felfogások szerint egy *a gyerek utálja a spenótot* típusú mondatban mindkét főnév *patiens*nek tekintendő (vö. Mescsanyinov 1940/1988, 256 skk); lásd még alább a *verba affectuum* (és futólag a birtoklást kifejező igék) tárgyalásánál.

⁴² Az intranszitivitás és tranzitivitás ezen meghatározásai munkafogalmakként tökéletesen használhatók. A teljesség kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy az intranszitivitás eme formális definíciója kiegészítendő.

1.2.1.1. A tranzitivitási séma

Kiindulásunk az ún. tranzitivitási séma, amelynek legegyszerűbb ábrázolásmódja talán a következő lehetne (hallgatólagosan egy SVO alapszórendű nyelvet feltételezve):⁴³

(79)

Az S, A, P betűkkel a séma az intranszítív, illetve transzítív igék kötelező kiegészítéseit jelöli. Nominatív nyelvekben, mint amilyen a magyar, a német, az angol stb., az S és A funkció az adott igék alanyának, a P pedig tárgyának felelne meg.⁴⁴ A három be-

szítésre szorul, amennyiben azokat az ún. személytelen igéket, amelyek valamilyen nem nominatívuszi, sokszor tárgyi jellegű esetben álló kötelező kiegészítéssel állnak (például német *mich hungert* 'éhes vagyok', orosz *меня тошнит* 'hányingerem van', finn *minua unettaa* 'álmosság fog el' stb.) nem kívánjuk intranszítív igéknek tartani pusztán azért, mert a valenciájuk egy. Ehhez olyasfajta pótlólagos követelményt kellene megadni az intranszítív igék számára, hogy finit alakjaik morfológiailag vagy szórendileg feleljenek meg azoknak a mintáknak, amelyekben a kötelező kiegészítés agens jellegű. (Az itt idézett alakulatok például nem felelnek meg ennek a kritériumnak: a bennük szereplő igealakok nem kötelező kiegészítésükkel vannak egyeztetve, ahogyan ez egy agens + akció szerkezetű intranszítív ige esetében lenne – ezért a bennük szereplő igék egy valenciás voltak ellenére sem tekinthetők intranszítívoknak.)

⁴³ Ezzel természetesen nem azt akarom sugallni, hogy ez az alapszórend jellemző az alább ismertetendő mondatfelépítési típusokra, az ergatív nyelvek között például egyetlen ilyen sem ismeretes. Ám az összehasonlítás csak (bár önkényesen választott, de) azonos séma alapján lehet szemléletes.

⁴⁴ Korábbi írásaimban magam mint a lehetséges legsemlegesebb szimbólumokat az I., II., és III. jelöléseket használtam, de be kellett látnom, hogy a nemzetközi szakirodalom ragaszkodik az S, A, P jelölésmódhoz. Ennek variánsa az S_i, A, O – vö. Mallinson – Blake 1981, 41 is, ahol a meghatározások így hangzanak: intransitive subject, transitive subject, object; ugyanez található, már az S alsó indexe nélkül, Dixon 1994, 6 helyen, ahol a meghatározások szó szerint azonosak, holott maga Dixon később kárhoztatja az első két funkció alárendelését az alany (subject) fogalmának. Egyik forrás sem jelöli meg, miért éppen ezeket a betűket használja, bár világosnak látszik, hogy az eredeti forrás Comrie 1978, 330 skk., igaz, ott O helyett a jelen szövegben is használt P szerepel. Comrie a maga részéről fel is hívja a figyelmet e jelölések (subject, agent, patient) feltételes és hozzávetőleges voltára. Következésképpen végiggondolás esetén az asszociálható terminusok valóban nem is felelnek meg a jelölni kívánt funkcióknak. A megkülönböztetést többen egymástól függetlenül az X, Y, Z betűk felhasználásával oldják meg, de nem egybehangzóan jelölve a funkciókat (Lazard 1999, 122 skk.; Ikonen 2001, 211 skk.).

tűvel jelölt helyek tehát szintaktikai funkciók vagy pozíciók.⁴⁵ Megkülönböztetésük történhet esetkonfigurációval (ennek alváltozata az adpozíciók alkalmazása, például névutóké, mint a japánban és a koreaiában), az igei morfológia segítségével (önállóan vagy egyeztetés-szerűen), pusztá szórenddel, illetve mindezek kombinációjával. Sematikus szemléltetésre (és a mi jelenlegi céljainkra is) legalkalmasabb az esetragozást tartalmazó változat.

Minthogy egyetlen nyelv sem felelhet meg a kommunikáció minimális követelményeinek anélkül, hogy különbséget tegyen *A vadász megölte a tigrist* és *A tigris megölte a vadászt* jellegű mondatok között, ezért – ha ez a különbségtétel grammatikai eszközökkel történik⁴⁶ – az A és a P funkció egy tranzitív mondatban mindig eltér egymástól. Így a funkciók megkülönböztetésére három lehetséges változat marad:

- a) $S = A$ (de $\neq P$) – nominatív felépítés,
- b) $S = P$ (de $\neq A$) – ergatív felépítés,
- c) $S \neq A \neq P$ – triadikus felépítés.

1.2.1.1.1. A nominatív mondatfelépítés

Ez a séma természetesen éppenséggel a nominatívusról, az alany esetéről ($S = A$) kapta az elnevezését. (Ugyanezt a szerkezetet a szakirodalom előszeretettel nevezi akkuzatívának is; mint látni fogjuk, ez az elnevezés hibás.) A nominatívusz valójában az esetrendszer legabsztraktabb, és így szemantikailag legkevésbé definiálható tagja: zavarbaejtően sokféle tartalmat fejezhet ki, ugyanakkor ez utóbbiak között alig akad,

⁴⁵ Minthogy nyelvi, és nem formális logikai szerkezetekről van szó, bár manapság széles körben használatos, magam nem kedvelem a logikából kölcsönzött, a nyelvészetben különben széles körben alkalmazott *argumentum* terminust. Főleg a francia szakirodalomban Tesnière 1953 óta gyakori az *aktáns* megnevezés is (például Lazard 1994).

⁴⁶ A grammatikai eszközökre (amin lényegében az ige vagy/és a főnevek morfológiája vagy/és a rögzített szórend értendő) vonatkozó közbevetés arra utal, hogy – bármennyire ritka is a példa – van olyan nyelv, ahol az agens és a patiens megkülönböztetése egy tranzitív jelentésű igét tartalmazó mondatban csak kontextuális, szemantikai vagy pragmatikai megfontolásokkal lehetséges. Ilyen a topik-prominens – erről később – liszu nyelv (sino-tibeti nyelvcsalád, lolo nyelvek, északi csoport). Vö. Li – Thompson 1976, 472–477. (Itt jegyzem meg, hogy tipológiai szempontból természetesen igen csekély a jelentősége annak, hogy egy jelenséget hány nyelv mutat fel a világon. Egyetlen példa is bizonyítja, hogy az adott jelenség beletartozik a „lehetséges emberi nyelv” eszköztárába. Ezzel szemben egy lehetőség elvi kizárásához nem elegendő pusztán annak konstataciója, hogy nem találtunk rá példát.)

amelynek kizárólagos jelölője lenne. Elegendő csak a következő példákat szemügyre venni:

- (1) *A fiú fázik.* (állapot *patiense*)
A fiú köhög. (akaratlan cselekvés *agense* [*patiense*?])
A fiú fut. (akaratlagos intranszitiv cselekvés *agense*)
A fiú kenyeret eszik. (transzitiv – *afficiens* – *agens*)
A fiú kenyeret süt. (transzitiv – *efficiens* – *agens*)
A fiú mosakodik. (visszaható cselekvés *agense*)
A bottle of wine was given to the teacher. (transzitiv cselekvés *patiense*)
The teacher was given a bottle of wine. (transzitiv cselekvés *recipiente*)
This violin is easy to play the sonata on. (transzitiv cselekvés *lokális*) stb.

Jegyezzük meg még, hogy a nominatívusz az alanyi funkción kívül a névszói (igei–névszói) állítmány leggyakoribb esete is.

Transzitiv igéknél az alanyesettel tárgyeset (akkuzatívusz) áll szemben (= P). Ha a szórend kötött, az alany- és tárgyeset morfológiailag lehet egyaránt jelöletlen (névszói NP-k esetén ilyen az angol, a francia stb.), egyébként pedig – akár kötött szórend mellett is – a következő további két variáció figyelhető meg:

a) Az alany jelöletlen, a tárgy jelölt:

- (2) *A lány fut.*
A lányok futnak.
A lány látja őket.
A lányok látják őket.

b) Az alany és a tárgy egyaránt jelölt.

- (3) *Domin-us agricola-m laudat.* 'A gazda dicséri a földművest.'
Domin-us agricola-s laudat. 'A gazda dicséri a földműveseket.'
Domin-i agricola-m laudant. 'A gazdák dicsérik a földművest.'
Domin-i agricola-s laudant. 'A gazdák dicsérik a földműveseket.'

A szakirodalom ugyan tudni vél olyan nominatív nyelvekről is, amelyekben az alany jelölt, a tárgy pedig nem, ám a közelebbi vizsgálat ezt a feltételezést megcáfolja. Ilyenkor ugyanis mindig belátható, hogy amit – jelölt – alanyesetnek vélnek, voltaképp-

pen nem nominatívusz. Egyébként a gyanú konkrétan mindössze három nominatív nyelvvel kapcsolatban merült fel, melyek egyaránt a hámi–sémi nyelvcsalád kúsita ágába tartoznak: oromó, daszenecs és kambata. Azonban, mint kiderül – az oromóra nézve vannak adataim –, e nyelvekben önálló („idézési”) formában és névszói állítmányként a *t á r g y e s e t e t* használják (a *ház* jelentésű szó tekintetében például ez szerepelne az *ez itt egy ház* mondat állítmányaként), amiből következően, amit alanyesetnek neveznek, valójában nem az, hiszen nem teljesíti a nominatívusz összes funkcióját. Persze ugyanezért – ti. hogy a nominatív nyelvek akkuzatívuszának funkcióján kívül még másokat is ellát – e nyelvekben a tárgyeset sem felel meg voltaképpen fogalmának. Ha az ilyen nyelveket az $S = A \neq P$ képlet alapján, melynek amúgy megfelelnek, mégiscsak nominatív nyelveknek nevezzük, akkor itt olyan nominatív nyelvekkel állunk szemben, amelyek nem ismerik a klasszikus nominatívusz (még kevésbé a klasszikus akkuzatívusz) kategóriáját. A kérdés még további vizsgálatra vár.

A nominatív nyelvekben az igei állítmány – ha egyáltalán – vagy kizárólag az alannyal egyeztetődik (mint pl. az indoeurópai nyelvek esetében), vagy intranszítív esetben az alannal, tranzitív esetben pedig ezen kívül a tárggyal is, mint például a magyarban. A tárggyal való egyeztetés a nominatív nyelvek kisebbségében figyelhető meg, kizárólag a tárggyhoz pedig egyetlen nominatív nyelvben sem igazodik az ige.

A nominatív nyelvek jellegzetes szerkezete továbbá a szenvedő mondatfelépítés, mely, bár a hagyományos nyelvészetben és a modern leírási technikák nagy részében is másodlagosnak tekintik, eredetére nézve (és jórészt a beszédszándék tekintetében is) független az ún. aktív sémától. Legfőbb jellemzője a cselekvő szerkezet patiensének alanykénti szerepeltetése; az agens, ha jelen van a mondatban valamilyen függő esetben, vagy perifrasztikus jelölést kap. Minthogy a passzív mondatsema is a nominatívuszra épül, a szenvedő szerkezet éppúgy nominatív, mint a cselekvő.⁴⁷

Tisztán nominatív nyelv az indoeurópai nyelvek döntő többsége, ilyenek az uráli, altaji nyelvek és az egyéb nyelvcsaládokhoz tartozók között is jó néhány.

⁴⁷ Alább szó lesz az aktív mondatfelépítésről, illetve az aktív nyelvekről. Az, hogy a nominatív nyelvek cselekvő szerkezetét is aktívnak nevezzük, csupán szerencsétlen terminológiai egybeesés, a két felépítésnek nincs köze egymáshoz.

1.2.1.2.2. Ergatív szerkezetek

Mint a tranzitivitási séma alatti „képlet” mutatta, e mondatfelépítési elv az S és a P funkciót kezeli azonosan, szembeállítva ezeket az A funkcióval.⁴⁸ Ahol ez a főnév megformáltságában jelentkezik, az ennek megfelelő grammatikai esetek ily módon nem azonosíthatók sem a nominatívusszal, sem az akkuzatívusszal. A szakirodalom némi ingadozás után kb. ötven éve a következő a terminusoknál állapodott meg: S = P (ez szolgál névszói predikációra is) – abszolút eset (abszolutívusz); A – ergatívusz. Lássunk egy modellértékű példát (jalarnnga nyelv, az ausztráliai nyelvek pama-nyungan csoportjából):

(4)	<i>kupi</i>	<i>waya</i>	<i>kunu-ŋka</i>		'A hal a vízben van.'
	hal	az	víz-LOC		
	<i>kupi-ŋku</i>	<i>milŋa</i>	<i>ɬaca-mu</i>		'A hal bekapta a legyet.'
	ERG	légy	nyel-MÚLT		
	<i>na-tu</i>	<i>kupi</i>	<i>wala-mu</i>		'Megöltem a halat.'
	én-ERG		öl		⁴⁹

A 'hal' jelentésű szó (e nyelvben jelöletlen) abszolút esetben van, amikor intranszítív ige „alanya” (1. sor) vagy tranzitív ige „tárgya” (3. sor); ergatívuszba kerül viszont, ha tranzitív ige „alanya” (2. sor).⁵⁰ Az ige egyikükkel sincs egyeztetve.

Van, ahol az igealak morfológiája is felmutatja az ergativitásviszonyokat. Lásd például a kaukázusi avar nyelvet:

⁴⁸ A szembeállítás elvben történhetne pusztán szórendi eszközökkel is (mondjuk, úgy, hogy az S = P funkcióban lévő főnév mindig az ige előtt, az A -ban lévő pedig csakis utána állhatna), ilyesfajta morfológiailag jelöletlen, „szórendi” ergativitásra mindazonáltal nem ismerek példát (és a később érvényesítendő történeti megfontolások értelmében szinte kizártnak is tartom, hogy létezhesek ilyen ergatív nyelv). Más kérdés, hogy a morfológiai megkülönböztetés mellett kötelező szórend is fel-lephet egy ergatív nyelvben, ilyen például a walmatjuri nevű ausztráliai nyelv, amelyben az intranszítív mondatok szórendje SV, a tranzitívaké pedig PAV, itt tehát az abszolutívusz két funkciója nemcsak morfológiailag esik egybe, hanem szórendileg is kötelezően mondatkezdő. (Moravcsik Edit személyes közlése.)

⁴⁹ Mallinson–Blake 1981, 49–50.

⁵⁰ A nominatív nyelvek leírásában kialakult terminológia téves univerzalizálásának gondolatára – melyre implicite a korábbiakban is történt utalás – később még visszatérünk. Mindenesetre már most szögezzük le, hogy az „alanya” és „tárgya” kifejezések szigorúan véve itt valójában inadekvát nominatív terminusok, amelyekhez ehelyt és a továbbiakban csak az összevetés kedvéért folyamodom. Az idézőjelek az „alanya”, „tárgya” szavak esetében tehát végig arra utalnak, hogy arról a mondatrészről van szó, amelyet az adott mondatnak egy nominatív nyelvre való fordításában alanynak, illetve tárgynak értelmeznénk.

- (5) *čī* *v-* *-ač-ula* 'Az ember jön.'
 ember HG jön-PRAES
ebél-alda *čī* *v-ač-* *-ula* 'Az anya megtalálja az embert.'⁵¹
 anya-ERG (SUP) -megtalál-

Ebben a nyelvben az abszolútívuszt ugyancsak nem jelöli esetrag, de az egyeztetés utal rá – mint látható, az igealak mindkét mondatban az abszolút funkcióban lévő taghoz, az 'ember'-hez igazodik –, míg az ergatívusznak megvan a maga esetvégződése (e nyelvben megegyezik a szuperesszívuszéval), de nem egyeztetnek vele. Az egyeztetés a főnév osztályára utaló prefixummal történik: *v-* a hímnemű gondolkodó lények számára (HG), *y-* a nőneműekére és *b-* minden egyébre.

Lássunk egy olyan nyelvet is, ahol az abszolútívusz is jelölt (grúz):

- (6) *dzaghl-i* *bagh-ši* *da-i* *-mal* *-a* 'A kutya elrejtőzött a kertben.'
 kutya-ABS kert-DAT ő-INTR-elrejt-AORSG3
bic'-ma *dzaghl-i* *bagh-ši* *da-mal-a* 'A fiú elrejtette a kutyát a kertben.'
 fiú-ERG
bic'-i *bagh-ši* *da-rch* *-a* 'A fiú a kertben maradt.'
 marad

(Figyeljük meg az abszolút eset *-i* végződését a 'kutya' és a 'fiú' szó előfordulásai-
 ban.)⁵²

Hogy az ergatívusz is pusztán szintaktikai funkció, azt jelzi, hogy jelentése nem korlátozódik – mint talán gondolnánk – a szándékos (sőt akármilyen) cselekvő kifejezésére. Vö. a 'fejsze' jelentésű szó használatát az alábbi jidin példákban (ez a nyelv is a pama-nyungan csoportból való):

- (7) *wagu:ja-ŋgu* *jugi* *gunda-l* (*galba:n-da*) 'Az ember (fejszével)
 ember -ERG fa vág -KNT (fejsze-INSTR) vágja a fát.'
galba:n-du *wagu:ja* *gunda-:ji-ŋ* 'A fejsze [véletlenül]
 -ERG megvágta az embert.'⁵³

⁵¹ Mallinson–Blake 1981, 56.

⁵² Az a kombináció, hogy az ergatívusz jelöletlen legyen, az abszolútívusz viszont jelölt, egyetlen ergatív nyelvben sem fordul elő (mintegy tükrözve a nominatív nyelvek azon tulajdonságát, hogy jelöletlen tárgy esetén nem fordul elő bennük jelölt alany).

⁵³ Dixon 1994, 59–60.

A nominatív nyelvek leírásában az $S = A$ funkcióegyüttest hagyományosan alany-nak, a P -t pedig tárgynak nevezik (az őket kifejező esetalakokat pedig alanyesetnek, illetve tárgyesetnek). Az ergatív nyelvekre nézve nem létezik hasonló státuszú terminuspár az $S = P$, illetve az A számára, bár itt is kölcsön vehetnénk az ezeket kifejező esetek nevét (vö. Palmer 1994, 15).⁵⁴

Ahogy a nominatív nyelvekben létezik szenvedő szerkezet, úgy az ergatív nyelvek jó részében is megfigyelhető egy „másodlagos” mondatfelépítési variáns, az ún. antipasszív mondat. Az antipasszív szerkezetben az A funkcióban lévő névszó abba a formába kerül, mint amilyenben az ergatív szerkezetben az $S = P$ szokott állni (abszolútívusz), az „eredetileg” P funkciót betöltő névszó pedig vagy valamely függő esetben (leginkább instrumentálisban) jelenik meg, vagy teljesen elmarad (az avarban például ez kötelezően így van), esetenként oly módon, hogy kiesését mutatja egy speciális jelölő (más nyelveknél pedig egy egyébként elvárt speciális jelölő hiánya), mégpedig rendszerint az A funkciónál, mint pl. a bandjalangban, az archiban.⁵⁵ Az antipasszív szerkezetnek általában szemantikai funkciója van: befejezetlen vagy szokásos cselekvést, ill. specifikálatlan patienst fejez ki. Yalarnnga példák – az első mondat normális ergatív szerkezet, a második antipasszív –:

(8) *matyumpa-yu kukapi ʔaca -mu* A kenguru megette a füvet.
kenguru-ERG fű eszik-PRAET

matyumpa kukapi-u ʔaca-li-ma A kenguru füvet eszik. (Fűevő állat.)⁵⁶

Az antipasszív mondatról éppúgy elmondható, mint a passzívról a nominatív nyelvekben, hogy – az abszolútívuszra, tehát egy kizárólagosan az ergatív mondatfelépítésre jellemző esetre épülven – nem vezet ki az ergatív séma logikájából.

⁵⁴ Ebben az esetben persze illenék következetesen különbséget tenni például az „ergatív eset” és az „ergatívusz” mint mondatrész – esetleg az „ergatívusz” mint esetelnevezés és az „ergatívum” mint mondatrész neve – között. (Ugyanígy meg kellene különböztetni az abszolútívuszt és abszolútívumot.) Maradjon azonban ez a leíró nyelvészet gondja, tipológiai szempontból beérhetjük a funkciók betűjelezésével.

⁵⁵ Az antipasszív mondatnak ez az ergatív mondat szerkezetére hivatkozó leírása csak a bemutatás egyszerűségét szolgálja, nem állítom ezzel, hogy az antipasszív mondat az ergatívból lenne levezetve a „levezetés” bármely nyelvi (nem nyelvészeti) értelmében, ugyanúgy, ahogyan a nominatív nyelvek passzív mondata sem a megfelelő aktív mondat „transzformációja”, hanem a maga jogán létező szerkezet: alternatívája, de nem örököse az aktív mondatnak.

⁵⁶ Mallinson–Blake 1981, 75.

Ergatív (tehát kizárólag vagy dominánsan ergatív mondatszerkezetű) nyelv Európában a baszk, továbbá a kaukázusi nyelvek jó része (avar, csecsen, lak, mingrél-csán, abház–adige, nahi–dagesztáni nyelvek, részben a grúz stb.), a burúszaszi a Pamírban, az ausztrál (pápua) nyelvek sora, az indián nyelvek közül az algonkin nyelvek (többek között a mohikán, a delavár, a krí, a kihalt illinoj), nem egy paleo-ázsiai nyelv, mint például a csukcs stb. Bár vegyes típusú nyelvekről van szó, de érdemes megjegyezni, hogy befejezett igeidőkben a tranzitív igék ergatív szerkezetet képeznek az indoiráni hindi (és, ha külön nyelvnek tekintjük, az urdu) nyelvben; érdekesség, hogy itt az ergatívusz névutóval fejeződik ki.

Az ergativitás lényegének bemutatását ezzel akár be is fejezhetnénk, de ezúttal mégis ki kell térnünk egy olyan kérdéskörre, amely e szerkezetek esetenkénti nem-domináns megnyilvánulásával vannak kapcsolatban, nevezetesen a részleges ergativitás jelenségére. Részleges vagy osztott ergativitásról (split ergativity) általában akkor beszélnek, ha egy olyan nyelvben, mely alapjában morfológiailag és (legalább részben) szintaktikailag is ergatív szerkezeteket használ, bizonyos körülmények között mégis nominatív sémák vagy eljárások figyelhetők meg. (Más kérdés, hogy azt, ha egy ergatív nyelvben triadikus vagy aktív jelenségek bukkannak fel, nem szokás részleges ergativitásnak nevezni; a tipológiának a nominatív és az ergatív típus iránti elfogultsága többek között ebben is tetten érhető.) Az ergativitás részlegességének alapjában két fő változata figyelhető meg. Az egyik típusban az ergatív és a nominatív szerkezetek a tempusok/aspektusok tekintetében oszlanak meg; ilyenkor egyébként szinte mindig az tapasztalható, hogy a múlt idejű, illetve befejezett szemléletű mondatok mutatnak ergativitást, míg a nem-múlt időkben, illetve folyamatos igeszemléletű állítmány esetén nominatív szerkezeteket találunk. Az ilyen megoszlást szintaktikai elvű részleges ergativitásnak nevezhetjük. Az ergativitás részlegességének másik változata szemantikai jellegű: az ergatív illetve nominatív szerkezet közötti választást az határozza meg, hogy az „alany” által denotált (A funkcióban fellépő) entitás hol helyezkedik el a cselekvőképeségi hierarchiában.⁵⁷ Eszerint az aktív, tudatos cselekvés feltételezhetősége leginkább az 1. és 2. személyű személyes névmásokhoz társul (ez a hierarchia csúcsa), a legkevésbé pedig az élettelen és az elvont jelentésű főnevekhez. A többi, A funkció-

⁵⁷ Animacy hierarchy, Silverstein 1976.

ban is előforduló névmás és főnév e két végpont között fokozati skálába rendeződik, például az ember a cselekvőképességi hierarchiában magasabban áll, mint az állat, az utóbbi magasabban, mint az élettelen dolgok stb. Normál (gyakrabban előforduló, valószínűbb) szituációkban a cselekvőképesebb entitás hajt végre valamely műveletet a kevésbé cselekvőképesen, azaz egy tranzitív ige „alanya” várakozás szerint magasabban áll a hierarchiában, mint a „tárgya”. A szemantikailag részleges ergatív nyelvekben ilyenkor nominatív szerkezet mutatkozik. Ergatívusz alkalmazására akkor van szükség, ha a leírt szituáció nem felel meg ennek az elvárásnak, azaz ha adott esetben az „alany” ugyanazon vagy alacsonyabb szinten van a hierarchiában, mint a „tárgy”. (Egy ilyen nyelvben tehát *a vadász megölte a tigrist* mondatban nominatív, ellenben *a tigris megölte a vadászt* jelentésű mondatban ergatív szerkezetet használnak. Az osztóvonal gyakran húzódik a névmások és a hierarchia alattuk álló szakasza között is: egyes ausztrál ergatív nyelvekben, mint pl. a gyirbál és a jidin, a tárgyias mondatok teljes értékű névszókkal ergatív, névmások esetén viszont nominatív felépítést mutatnak.) Érdekes megfigyelés, hogy a szintaktikai és a szemantikai részlegesség szinte sohasem fordul elő egyazon ergatív nyelvben.⁵⁸ Bár a morfológiailag és szintaktikailag ergatív nyelvek dixon-i megkülönböztetését (lásd fentebb az 1.2.2.2.7.1. pontban) esetleg nevezhetnénk a részleges ergativitás egy harmadik fajtájának, ez azonban más típusú, mint a most említett kettő, és keresztosztályozást ad: bármely ergatív nyelv (a teljes mértékben és a bármely módon részlegesen ergatív is) lehet morfológiailag vagy szintaktikailag ergatív a dixon-i értelemben. Végül megjegyzem, hogy a szakirodalomban előfordul az ergativitás részlegesnek nyilvánításának egy további változata is, amikor is a kötelező kiegészítések megformálása (az eset- illetve funkciókiosztás) ergatív, de az igeegyeztetés nominatív jellegű (ilyenként jellemzi például a nepáli nyelvet Creissels 2006, 4–5). Véleményem szerint az ilyen konfigurációt is úgy tekinthetjük, mint sajátos kiegyenlítődést: az intranszitiv igeek egyeztetési módja áterjedt a tranzitív igeikére (ahol is eredetileg vagy nem volt igeegyeztetés, vagy, ellenkezőleg, egyirányúan az abszolútívummal egyeztetettek). Ez a konfiguráció természetesen ellentmond az ergatív egyeztetésről fentebb mondottaknak, de meglehetősen ritka volta következtében aligha tekinthető eredeti állapotnak. A kérdés további vizsgálatot igényel (példá-

⁵⁸ Trask 1979, 386.

ul annak kiderítésére, hogy a mondott egyeztetési „anomália” valóban ártalános érvényű szabály-e, nem függ-e össze szemantikai körülményekkel), de még ha nepáli nyelv esetén jellemzése korrektnek bizonyul is, a szkematogóniai elmélet szempontjából nem perdöntő, hiszen itt alapjában nem az egyes nyelvek típusváltozásáról beszélünk, hanem a mondatfelépítési sémák evolutív összefüggéseiről, amelyeket természetesen a domináns formák összevetésére kell alapoznunk.

1.2.1.1.3. Triadikus mondatfelépítés

A triadikus azaz hármas rendszerű mondatfelépítésre⁵⁹ meglehetősen kevés példát ismerünk. Az alábbi mondatpár a vankumarából való (ez is ausztráliai nyelv, szintén a pama-nyungan csoportból).

- (9) *kana -ia palu-ŋa* 'Az ember meghalt.'
ember-STAT meghal-PRAET
- kana-ulu kalka-ŋa titi-nana* 'Az ember megütötte a szukát.'⁶⁰
-AGNT üt kutya-(FEM)ACC

Ez a konfiguráció nem azonosítható az eddig megismertek egyikével sem. Az első mondat „alanyának” esete (S) természetesen nem alanyeset, hiszen akkor egybe kellene esnie a második mondat „alanyáéval” (A). De nem is abszolutívusz, hiszen különbözik a második mondat „tárgyától” is (P). Ám legutóbbi idézőjelek valójában fölöslegesek. Ha az agenssel rendelkező tranzitív ige patiensének sajátos megformáltsága van, tehát nem esik egybe a másik két pozíció egyikének kitevőjével sem, akkor pontosan azzal van dolgunk, amit nominatív szerkezetek esetében tárgynak, illetve akkuzatívusznak nevezhetünk. Leszögezve tehát azt a fontos, később még tovább tárgyalandó tényt, miszerint a triadikus nyelvekben éppúgy és éppen ugyanabban az értelemben létezik tárgy, mint a nominatívokban, a másik két esetalak meghatározásában le kell mondanunk az eddig használt megnevezésekről. A kizárólag az S funkcióban fel-

⁵⁹ A szakirodalomban szokásos még a 3-way ('háromutas' vagy 'hármas módszerű') és a tripartit ('háromrészes') megjelölés. Ez a típus csakis morfológiai jelöltségű lehet, mivel egy konkrét mondatban az említett három funkció közül csak kettő léphet fel, és így az ige valamely meghatározott oldalán két funkció elhelyezkedésének egybe kellene esnie – ekkor azonban a felépítés megkülönböztethetetlen lenne vagy a nominatív, vagy az ergatív mondatsemától. Az természetesen lehetséges, hogy a három funkció valamelyikét nulla morféma jelezze, a megfigyelt nyelvek és a később kifejtendő történeti logika alapján erre a jelöletlenségre a statívusz esélyes.

⁶⁰ Mallinson–Blake 1981, 51.

lépő esetet statívusznak nevezhetjük. Ami az A funkció esetét illeti, minden hasonlósága ellenére teljes mértékben ez sem azonosítható az ergatívusszal. Az ergatívusz ugyan alapesetben éppúgy megfelel a „tranzitív ige nem-patiens kötelező kiegészítése” kritériumnak, mint az itt megfigyelt, de ne felejtjük el, hogy az A funkció ergatív nyelvekben az abszolút esettel áll szemben ($S = P$), míg itt két másik esettel ($S \neq P$). Ezért a triász második tagját a megkülönböztetés végett inkább agentívusznak nevezem (furcsa is lenne rendszeresen használt ergatívusról beszélni egy nem-ergatív nyelvben).

Minthogy a tranzitív igék körüli „esetkiosztás” – eltérően a nominatív és az ergatív sémától – ily módon két helyen is különbözik az intranszitiv szerkezettől, mondhatjuk, hogy a tranzitivitás jelölése e nyelvekben redundáns. Talán ez is oka, hogy erre a típusra igen kevés példát találunk a világ nyelvei között.

További példák: galali (ugyanonnan, mint a vankumara), motu (pápua-újguineai nyelv a szinagoro-keapara csoportból), gyalanyi (Nyugat-Ausztrália) – ez utóbbi nyelvben például a statívusz jelöletlen, az agentívusz és az akkuzatívusz természetesen egymástól különböző végződésű, kivéve az Sg1 személyes névmás esetét, amelynek azonos alakja van az S és az A funkcióra. Érdekes jelenség, hogy a hármas rendszer nyomokban megjelenik az indoeurópai nyelvekben is: ez figyelhető meg például a dél-kelet-iráni alcsoportozáshoz tartozó jazgulámban a múlt idejű mondatok esetében.

1.2.1.2 Nem-tranzitív mondat szerkezetek

1.2.1.2.1. Aktív mondatfelépítés

Azok a tipológiai szakmunkák, amelyek az aktív⁶¹ mondatfelépítést egyáltalán hajlandók külön szemléltetni, rendszerint az ergatív sémából kiindulva mutatják be (esetenként mint annak egy alfaját, ami szerintem – majd érvelek is mellette – tarthatatlan felfogás). Eszerint az aktív mondat szerkesztés pusztán annyiban különbözne az erga-

⁶¹ A szakirodalomban – bár a típusnak ez a megnevezése általános – „agentív” terminus is előfordul. Palmer 1994, 65 skk. Tulajdonképpen sajnálhatjuk, hogy nem ez a terminológia vált általánossá, mert így két különböző, egymással semmiféle kapcsolatban nem álló fogalmat nevezünk aktívnek: a nominatív nyelvek nem-passzív mondatait, illetve az aktív nyelvek itt ismertető jellegzetes szerkezeit. A továbbiakban – lényegében az egész értekezésben – az *aktív* terminus alapesetben az utóbbira utal, ha mégsem így történne, külön jelzem, hogy a nominatív nyelvek aktív szerkezetére gondolok.

tívtól, hogy itt az S funkció is megoszlik inaktív és aktív változatra (vagyis intranszitiv igék esetében is különbség mutatkozik agens és patiens „alany” között). Eszerint van $S^{\text{aktív}}$ ($S = A$) és $S^{\text{inaktív}}$ ($S = P$). Példa a dakota nyelvből (a sziú nyelvek ismert képviselője), ahol az aktív jelleget az ige megformáltsága jelzi:

- (10) *ma-ta* 'meghalok'
ma-wašte 'jó vagyok'
ma-kaška 'megkötöz (engem)'
ma-ya-kaška 'megkötözöl (engem)'
wa-ti 'lakom (vhol)'
wa-kaška 'megkötözöm (azt)'⁶²

Mint látható, a *ma-* prefixum a 'patiens én' fogalmát fejezi ki mind az intranszitiv, mind a tranzitiv igealakban, a *wa-* prefixum hasonlóképpen 'agens én' jelentésű minden előfordulásában (a *-ya-* természetesen 'agens te' jelentésű).

Azonban az a tétel, miszerint ez a funkciómegoszlás csak intranszitiv igék (tehát az S pozíció) esetén fordul elő, nem állja meg a helyét. Először is már eleve adódik, hogy – ellentétben az intranszitiv igékkel, melyeknek jó része, talán többsége, mediális – a tranzitiv igék az esetek jelentős részében aktivitást fejeznek ki, amiért is körükben már nyilvánvalóan kevésbé számíthatunk patiens „alanyra”. Így aztán az a hallgatólágos feltételezés, miszerint ha mégis ilyen lépne fel, akkor sem patiens módjára formálnák meg, valójában igazolásra szorul. Másfelől ismeretesek olyan nyelvek, amelyeknél az agens-, illetve patiens-séma választása nem a lexémákhoz kötődik, hanem a *de hoc* jellegű: a beszélő minden egyes alkalommal (az ige minden konkrét előfordulása esetében) grammatikailag jelzi, akaratlagos aktivitásnak vagy spontán történésnek tartja-e az adott predikátummal leírt tényállást. Így áll a helyzet az algonkin nyelvtörzs muszkogi nyelvcsaládjában, többek között a csoktó nyelvben, ahol például *čokma* 'jó(nak lenni)' az 'én' névmás agens-változatával azt jelenti, hogy 'jól cselekszem', az inaktív változattal azt, hogy 'jó vagyok', a datívuszi alakkal pedig hogy 'jól vagyok'.⁶³ Felhozhatunk egy harmadik érvet is. Az aktív mondatszerkezetet alkalmazó (vagy egysze-

⁶² Klimov 1977, 128–9.

⁶³ Dixon 1994, 33–34.

rúen: aktív) nyelvek egyik legfeltűnőbb, univerzális vonása, hogy ahol létezik verbum finitum – ma minden aktív nyelv ilyen⁶⁴ –, az aktív és a statív igeragozás személyjelei két, egymástól eltérő sorozatot alkotnak. Egyes aktív nyelvekben létezik még egy harmadik ragozás (személyjelölő-sor) is a nem akaratlagos cselekvések számára, mint az érzékelést, érzést kifejező igék (verba sentiendi et affectuum) vagy ’nevetni’, ’aludni’ és ehhez hasonlók. (Ilyen például az asszinibojn nyelv, a sziú nyelvtörzs sziú nyelvcsaládjának tagja.) Ezen igék közül legalábbis az érzékelést jelentők hagyományosan tranzitívnak számítanak, „alanyuk” mégsem aktív megformáltságú (hacsak nem akaratlagos érzékelést fejeznek ki, így például egyazon lexéma kétféle ragozása különítheti el a ’lát’ és ’néz’ jelentéstartalmat). Mindebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az aktív nyelvekben valójában az A funkció is „megoszlik” az agens–nem-agens paraméter mentén. Ha pedig ez a „megoszlás” egyaránt jellemző az S és az A funkcióra, az nem egyebet jelent, mint hogy ezekben a nyelvekben az S és az A funkció voltaképpen nem is létezik, hiszen így bennük a mondatok megformálását az agens–patients szembenállás az ige intranszitivitásától vagy tranzitivitásától függetlenül dönti el. Egy nyelvet természetesen mindig le lehet írni más nyelvtípusokra kidolgozott (vagy univerzálisnak nyilvánított) kategóriákkal, de működésének megértése csak is a belőle ténylegesen kielemezhető kategóriák alapján lehetséges. E megközelítésben pedig az aktív szerkezetek el sem helyezhetők kiinduló sémánkban. Ezekben a nyelvekben ugyanis szerves értelemben nem működnek a tranzitivitásviszonyok. Ezzel természetesen nem azt mondom, hogy nem értelmezhetőek bennük

⁶⁴ Elvben lehetséges lenne az aktivitásviszonyokat egyalakú igék mellett pusztán esetkonfigurációval jelölni. Klimov 1977, 61 skk szerint ez a változat ma sehol sem mutatható ki, ám bizonyos nominatív és ergatív nyelvek előzményeire nézve kikövetkeztethető. A magam részéről az utóbbi hipotézist sem tartom valószínűnek, mert ez olyan nyelvet feltételezne, ahol főnévi deklináció létezik, igei személyjelölés viszont nem. Én egyetlen példát sem tudok ilyen nyelvre, és úgy gondolom, ha lenne is ilyen nyelvallapot, annak éppen egy korábbi igeragozási rendszer lekopásával kellene előállnia. A verbum finitum ugyanis ősi jelenség. Voltaképpen nem egyéb, mint egy ősi mondat, amelyben az igei jelentés képviseli a predikativitást, a személyvégződés pedig a nominális szintagmát – elvont névmási fokon. A névmás a legősibb névszói szófaj, s – téves képzeteket sugalló elnevezése ellenére – voltaképpen nem ő helyettesíti a főnevet, hanem éppen ellenkezőleg. Szigorúan történeti szempontból tekintve, egy olyan mondatban, mint *a kutyák ugatnak*, nem – ahogyan közönségesen véljük – az igei állítmány van egyeztetve az alannal, hanem éppenséggel fordítva áll a dolog. Az *ugatnak* agglutinálódott névmásai révén – tehát ősi alakulatként – már tartalmazza a 3. személyű alanyt és a többes számot (-n és -k), a *kutyák* ezt tulajdonképpen csak értelmezi, konkretizálja. Így verbum finitum esetén történetileg a legegyszerűbb „tőmondat” is alárendelő (pontosabb lenne azt mondani: fölrendelő) szerkezetű: magva egy ősi mondat, amelyet körülölel és magába foglal a mondatelv egy fiatalabb, kiteljesült keretsémája.

(nem állnak fenn) a tranzitivitásviszonyok. Logikai, illetve szemantikai értelemben egy 'meghal' jelentésű ige a világ minden nyelvében intranszítív, a 'megöl' jelentésű pedig tranzitív. Ám a tipológiai kérdés az, hogy a két ige körül szerveződő mondatformák eltérése (persze a kötelező kiegészítések számától eltekintve, ami triviális) az adott igéknek éppen ezen a különbségén alapul-e, vagy pedig valami máson. Csak az első esetben mondhatjuk, hogy az adott nyelv mondatfelépítési elvében a tranzitivitásviszonyok működnek.

Ha a tranzitivitási megoszlás mint mondat szervező elv nem is, működik viszont ezekben a nyelvekben az aktivitás–stativitás (agens–patients) dichotómia, sőt, mint-hogy bennük hat ki a mondatformálásra primér módon, *s z i n t a k t i k a i* jelleggel valójában csakis az aktív nyelvekben működik. (Minden más esetben – a korábban jellemzett típusoknál is – szemantikai jellegű nyelvelemzési absztrakcióról van szó.)

Az aktív nyelvekben az igék lexikalizációja sem a tranzitivitás–intranszitivitás, hanem az aktivitás–inaktivitás dichotómiája mentén történik (aktív és statív igék). Egy sor esetben egyazon ige hol ide, hol oda sorolódik (ragozás és, ha van, esetkonfiguráció tekintetében); ezeknek egy része emlékeztet ugyan a tranzitivitási (közelebbről: kauzatív) szembenállásra ('meghal' – 'megöl', 'ég' – 'gyújt', 'szárad' – 'szárít', 'lefekszik' – 'lefektet' stb.), mások viszont olyan sajátos, „jelentéspárokat” képeznek, amelyeknek kauzatív (pontosabban statív–aktív) összefüggését nehezebben látjuk be, például amikor egyazon ige jelentése lehet 'megy', illetve 'visz', 'mászik', illetve 'vonszol', vagy lásd a következő példát a hoka nyelvek közé tartozó keleti pomóból:

(11) <i>wí</i>	<i>će`xelka</i>	'Csúszom (akaratlanul).'
én (inakt.)		
<i>há`</i>	<i>će`xelka</i>	'Siklom (készakarva).'
én (akt.)		⁶⁵

ahol a *će`xelka* ige „szótári jelentését” inaktivitásának vagy aktivitásának előzetes eldöntése (pl. a megfelelő névmási alany kiválasztása) nélkül legfeljebb csak úgy lehetne értelmezni, hogy 'lejtős felületen sűrűlő lefelé mozog'. Más terminológia szerint az ilyen igék jelentésmegoszlása grammatikailag értelmezendő, mint immanens és ext-

⁶⁵ Mallinson–Blake 1981, 52.

rovertált (avagy centripetális és centrifugális) igenem megkülönböztetése, az aktív nyelvek egyik legsajátabb jelensége. Mindenesetre ezek az egyalakú, de „páros jelentésű” igék („igei dubletok”) önmagukban is jól mutatják a tranzitivitási elv hiányát: nominatív, triadikus és ergatív nyelvekben ezek a lexémák többnyire vagy teljesen különböznek egymástól, vagy egyikük a másikból továbbképzett alak.

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy az aktív mondatfelépítési elvet tévedés az ergatív séma egy változatának tekinteni.⁶⁶ Az aktív rendszert az ergatívtól alapjában ugyanaz választja el, mint a nominatívtól és a triadikustól: a tranzitivitási elv hiánya.

Bár az aktív nyelvekben eszerint elsősorban az ige aktív vagy statív volta dönti el a mondatfelépítést, a névszók esetei, ahol vannak, ugyancsak sajátos kategóriát képeznek. Az alapesetek legkézenfekvőbb megnevezései aktívusz és inaktívusz lehetnek.⁶⁷ Az aktívusz *agens* fejez ki, az inaktívusz *nem-agens*, ha tetszik, *patient* (bár *patient*, mint a csoktó példánál láttuk, más eset is kifejezhet). Az ily módon „rendszeridegen” alany- és tárgyeseten kívül e nyelvekben birtokos eset sem fordul elő (a Px-ekre való tekintettel nincs is rá szükség), ugyancsak ismeretlen a *habeo* típusú tárgyas igével képzett predikatív birtoklásmondat. Ami a Px-eket illeti, ezekkel sok aktív nyelvben megkülönböztetik az elidegeníthetetlen (szerves) és az elidegeníthető tulajdont is. Gyakori még az inkluzív–exkluzív szembeállítás a többes szám első személyében, megfigyelhető ugyanakkor a névszói szám kategóriájának fejletlensége, melyet gyakran az igealak kompenzál, nemritkán reduplikáció segítségével.

Érdekes módon aktív nyelveket ma csak az amerikai kontinensen találni, ott azonban igazán szép számmal. Olyan nagy indián nyelvtörzsek tartoznak ide, mint a *na-dene*, a *tupi-guarani*, a *sziú*, az *irokéz-kaddó* stb. Összességében száznál is több nyelvről van szó, s bár sokukat beszélnek igen kevesen, olyan is akad közöttük, amely több mint három millió ember anyanyelve (*guarani*). Töredékes adatokon nyugvó feltétele-

⁶⁶ Ide sorolom azokat a próbálkozásokat is, amelyek az ilyen nyelvekben az intranszitiv igék melletti esetkiosztást nem szemantikai alapúnak, hanem egyszerűen esetlegesnek vagy önkényesnek tekintik (vö. például Trask 1997, 11). A kérdés talán további vizsgálatra szorul, de mindenesetre ez az interpretáció is az aktív nyelvek azon koncepciójából indul ki, amely az ergatív rendszertől való különbségüket csak az intranszitiv igék esetén hajlandó észrevenni.

⁶⁷ Palmer (1994, 14), aki, mint említettük, magukat az aktív nyelveket is *agentív*eknek nevezi, az „*agentívusz*” és „*patientívusz*” terminusokat javasolja e grammatikai formák megjelölésére.

zések szerint nem kizárt, hogy ilyen nyelvek ismeretessé válhatnak még az indonéz–maláj szigetvilágban.⁶⁸

1.2.1.2.2. Tematikus mondatfelépítés

Még egy típusalkotó mondatszerkezet fordul elő a világ nyelveiben: a tematikus felépítés. Ez az általam adott elnevezés a téma–réma (angolszász terminológia szerint: topic–comment) szembenállásra utal, más szóval arra, hogy a szóban forgó nyelvekben az úgynevezett „aktuális tagolás” szabja meg a mondat felépítését. Ismeretes ugyanerre – ugyancsak angolszász terminológiában – a „fókusz típus” elnevezés is, a legkevésbé tartalmas megjelölés pedig egyszerűen filippin típusról beszél, utalva arra a kétségtelenül érdekes – ám nyelvtipológiaiailag indifferens – tényre, hogy minden ide vonható nyelvű nép a Fülöp-szigeteken honos.

A szóban forgó nyelvekben általában prepozíciók jelölik a mondattagok szemantikai szerepét. (Az egzisztenciális mondatok kivételével) a mondat valamelyik tagját topikalizálja (tematizálja) egy erre szolgáló előljáró. Ugyanezt a tényt (ti. hogy egy adott funkciót betöltő szó tekintendő a mondat témájának) az – egyébként mondatkezdő – igealak megformáltsága is jelzi. Ha például az *agenst* topikalizáljuk, a mondatkezdő igeen megjelenik egy erre utaló meghatározott prefixum, ha a recipienst, egy másik prefixum stb. Példáink a tagalogból valók. Ebben a nyelvben a topikjelölő előljáró az *ang* (az alábbi példákban aláhúzással kiemelve). Az ezzel össze nem tévesztendő *ng* prepozíció *agenst* és *patienst* jelöl, a *sa* lokatívuszt, a *para sa* kedvezményezettet. Az ige prefixuma (időnként cirkumfixuma) „előre jelzi”, hogy a mondatban mely tag lesz tematizálva:

(12) <i>mags -alis</i>	<u><i>ang</i></u> <i>babae ng</i>	<i>bigas sa sako para sa bata</i>
AGTOP-vesz.JÖVŐ	TOP nő AG/PAT rizs LOC zsák számára gyerek	
	'A nő rizst vesz majd ki a ⁶⁹ zsákból a gyerekek.'	

⁶⁸ Klimov 1977, 6. kk.

⁶⁹ A nem topikalizált főnevek névelője határozatlannak is értelmezhető: 'A nő rizst vesz majd ki egy zsákból egy gyerekek'. Ugyanígy a további mondatokban.

a -alis-in ng babae ang bigas sa sako para sa bata
PATTOP^{CF}

'A rizst a nő veszi ki majd a zsákból a gyereknek.'

a-alis-an ng babae ng bigas ang sako para sa bata
LOCTOP^{CF}

'A zsákból rizst vesz majd ki a nő a gyereknek.'

ipags -alis ng babae ng bigas sa sako para ang bata
DATTOP

'A gyereknek rizst vesz majd ki a zsákból a nő.'

Intranszitiv mondat esetén minden hasonló elven működik. Az egyetlen kötelező tag topikalizálódik, és verbális prefixum jelzi a szemantikai szerepét.

(13) *mag -tatrabaho ang lalaki* 'Az ember dolgozni fog.'
AGTOP –dolgozik.JÖVŐ ember

papa -wisan ang lalaki 'Az ember izzadni fog.'⁷⁰
AG/LOCTOP –izzad.JÖVŐ

Érdekesség, hogy a felsőbb mondatokban az *ng* (nem-topikalizált esetben) egyaránt megjelenik a 'nő' és a 'rizs' előtt. Ezek szerint a tagalogban az *agens* és a *patiens* bizonyos értelemben azonos kategóriába tartozik, bár az igei topikjelölőknél már van közöttük megkülönböztetés. Mindazonáltal az *agens*- és *patiens*-topikalizálók itt is egyszerűen beleilleszkednek az igei tematizálók sorába, és nem mondhatni, hogy éppen ezek különleges szerepet játszanának a mondat felépítésében. Ugyanez mondható el a tranzitivitásviszonyokról, amelyeknek láthatólag ugyancsak nincs kihatása a szerkezet megformálására.⁷¹ A tematikus felépítés így mondatszerkesztési elvében gyökeresen eltér minden eddigi ismertetett típustól. Történtek kísérletek arra, hogy a filippin nyelveket mindezen itt jelzett sajátosságuk ellenére ergatív szerkezetűnek mutassák be, főleg (a tagalogban) egy genitívuszinak értékelt prefixum használata alapján, amely bizonyos típusú szerkezetekben az *agens*t jelöli (miközben a topikjelölőt természetesen

⁷⁰ Mallinson–Blake 1981, 53–54.

⁷¹ Ismételten emlékeztetek rá, hogy itt mondatszerkesztési elvekről van szó, nem az értelmezhetőségről. A tranzitivitásviszonyok a tematikus nyelvekben is azonosíthatók, ugyanúgy, ahogyan az aktív nyelvekben is azok voltak. A mondat felépítését azonban itt sem a tranzitivitásviszonyok befolyásolják. Már az *agens* és *patiens* szembeállítása sem azonos a tranzitív–intranszitiv dichotómiával, a tematikus nyelvek esetében azonban az *agens* és *patiens* még csak nem is egymással áll szemben, csupán két különböző igei formáns képviseli őket egy olyan sorban, amelyben további, velük egyenrangú formánsok (egyéb topikjelölők) is szerepelhetnek.

abszolútív jellegűnek kell felfogni).⁷² Ezt a felfogást azonban egy sor megfigyelés megkérdőjelezi, legfőképpen az, hogy a szóban forgó genitívusz – bizonyos típusú prefixummal ellátott igealakok mellett (ezeket a prefixált alakokat egyes szerzők egyébként igenemekként jellemzik) – csak totális/határozott tárgy esetén jellemzi az agenszt (márcsak azért is, mert parciális/határozatlan tárgy esetén éppen a tárgy illetén voltát jelzi, azaz partitívuszként működik). Ugyanazon tranzitív jelentésű igék más-képp prefixált (más igenemű) alakjai mellett az agenszt az *ang* topikjelölő jellemzi (amit ergatív terminológiával tehát abszolút esetnek kellene tartani, bár rendszerint – szerintem félrevezető módon – nominatívusznak glosszázzák), ehhez társul még, hogy például egy visszaható ige esetén éppen az aktív igenem(nek megfelelő prefixáció) esetén nem jelenik meg a genitívusz az agensen (alanyon?), ami nemcsak egy ergatív, de még egy aktív szerkezettől is elvárható lenne. Nem látom az sem, miként lehetséges bebizonyítani, hogy a tranzitív és az intranszitiv igék körül felépülő szerkezetek között alapvető különbség van, ami előfeltétele lenne a tematikus konstrukció ergatív (hason-lóképpen nominatív vagy triadikus) típusba való besorolásának. Mindezek alapján a tematikus felépítés különösségéről alkotott nézetemet egyelőre fenntartom – bár, ha valóban belátható lenne, hogy a tematikus konstrukció pusztán az ergatívnak egy pél-dája, az csak egyszerűbbé és koherensebbé tenné az itt bemutatott szkematogóniai koncepciót. (A tagalog esetleges ergativitásának kérdéséről vö. Manning 1996, bő to-vábbi irodalommal.)

1.2.1.2.3. Speciális mondat szerkezetek

A szakirodalom egy része számon tart olyan további mondatfelépítési típusokat is, amelyek szigorúan nézve nem helyezhetők el a fenti sémák egyikében sem, másfelől nem általános használatúak azokban a nyelvekben sem, amelyekben előfordulnak (így aztán nem is típusalkotók, azaz nincsenek olyan nyelvek, amelyeknek ők adhatnák a típusmegnevezését), hanem csak bizonyos szemantikailag körülhatárolható igecsoport tagjainak használatakor lépnek fel. Olyan mondatfelépítési sémákról van szó, amelyekben az agens vagy a patiens esetformája eltér a kánontól (azaz alanyi pozícióban

⁷²A tagalog esetleges ergativitásának kérdéséről vö. Manning 1996, bő további irodalommal.

nominatív nyelvekben az alanyesettől, ergatív nyelvekben az ergatívusztól különböző esetforma lép fel bennük, illetve a patiens egy cselekvést kifejező nominatív tranzitív szerkezetben nem tárgyesetben áll egy nominatív, illetve nem abszolút esetben egy ergatív nyelvben). Az alábbiakban bemutatok néhány ilyen nem-kanonikus szerkezetet.

1.2.1.2.3.1. Affektív szerkezet

Az érzékelést, érzést jelentő igék körüli speciális mondatformáról van szó, ahol a patiens datívuszba kerül. Így például a grúzban:

(14) *mama-s u -k'var -s švili* 'Az apa szereti a fiát.'⁷³

apa-DAT PRED-szeret-SG3 fiú

Hasonlóképpen áll a dolog más kaukázusi nyelvekben is. A (12) mondatai a lakból, a (13)-éi az avarból valók:

(15) *tanan ču hhirar* 'Szereti a lovat.'
neki

tanan ars hhirar 'Szereti a fiát.'

tanan na hhirar 'Szeret engem.'

tanan ina hhirar 'Szeret téged.'

(16) *d'ije ču b-okbula* 'Szeretem a lovat.'
nekem ló ÁO-szeret

d'ije vac v-okbula 'Szeretem a fivéremet.'
fivér

(A *b-* az állatok osztályának prefixuma, az utolsó mondatbeli *v-* osztályjelölővel pedig már találkoztunk az (5)-ben.) Történtek kísérletek, hogy ezeket a mondatformákat nominatív módon értelmezzék, mintha bennük a verbum affectus céltárgya lenne alanynak tekintendő, s ily módon például (12) valódi szerkezetét 'az apának szeretettik/szeretett/szeretve van a fiú' módjára kellene magyaráznunk.⁷⁴ Ez a felfogás azonban sántít. Először is – mint a magyar fordítás is mutatja – itt a predikátumot valamiféle szenvedő, visszaható megformáltságú igeinek, netán igenévnek (vagy/és a mondatformát másodlagosnak, levezetettnek) kellene tartani, amit cáfol a tárgynyelvi alaku-

⁷³ Mescsanyinov 1940, 204 (1988, 256).

⁷⁴ Mescsanyinov I. h.

latnak a formája, nemkülönben az a tény, hogy ezekben a nyelvekben a 'szeret' jellegű igék egyszerűen nem használhatók más mondatsemében. Másodszor, ez a magyarázat kizárná a datívuszi „alanyt” intranszitiv igék mellett, amit a tények világosan cáfolnak. Futólag már láttunk is példát erre a csoktó esetében (ahol a datívuszi „alany” a 'jó' predikátum mellett a 'jól érzem magam' jelentést adta ki, vö. a magyarban is: *jó neked*). Ehhez hasonló datívuszos szerkezetek azonban nominatív nyelvekben is gyakran előfordulnak, vö. pl. az oroszban *мне холодно* 'fázom', *мне весело* 'jó kedvem van', *мне страшно* 'szörnyen félek' stb.; sőt, *мне жаль этого человека* 'sajnálom ezt az embert', ahol a *жаль* állítmányi határozó cél tárgya ('ez az ember') tárgy- – tehát nem alany- – esetben van (amiért is a mondat nem értelmezhető úgy, mintha a szerkezete 'nekem sajnált/sajnálatos ez az ember' lenne).⁷⁵

Egyszóval az affektív szerkezet a maga datívuszos „alanyával” (és lehetséges, hogy voltaképpen tárgyesetinek értelmezendő másik kiegészítőjével) sajátlagos, az eddig ismertetettől eltérő felépítési elvet képvisel. Minthogy az ilyen mondatok a *verba sentiendi* és *affectuum* körül jönnek létre, érdemes általában is meggondolni, vajon hogyan is állunk az ilyenek agens- és *patiens*-viszonyaival? Vajon az utóbb idézett orosz mondatban, amelyben egy datívuszi „alanyt” (itt aztán igazán helyénvaló az idézőjelek használata) és egy akkuzatívuszi tárgyat látunk, van-e egyáltalán agens? De a kérdés általában, a legtisztább nominatív szerkesztés esetében is felvethető. Abban a mondatban, hogy *Jancsi szereti Juliskát*, ki az agens? Szeretni valamit vagy valakit – és általában: bármiféle érzellemmel viseltetni iránta – aligha tudatos aktivitás. A dolog az alanyesetben álló főnév jelölte személlyel sokkal inkább megtörténik (gondoljunk bele például a *Jancsi szerelmes Juliskába* jelentésébe), mintsem hogy akaratlagos vagy legalábbis általa kontrollált cselekmény lenne, vagyis a nominatívuszbán álló főnév itt valójában ugyanúgy *patienst* testesít meg, mint ahogyan, teszem azt, egy állapotot kifejező intranszitiv ige esetében (*Jancsi szédül*). Természetesen a mondat tárgya sem te-

⁷⁵ Ez a mondat múlt időben így hangzanék: *мне было жаль этого человека*. A semleges nemből álló állítmány (*было*) ismét egyértelműen mutatja, hogy a mondatban egyik névszó sem tekinthető alany-nak, hiszen a *мне*, a beszélőre utalva, hím- vagy nőnemű, az *этот человек* grammatikailag kétségtelenül hím-nemű, a múlt idejű igei állítmánynak pedig nemből egyeznie kellene az alannal, ha a mondatban lenne ilyen. (Számunkban is, és ezt sem teszi: *нам было жаль этих людей* 'sajnálunk ezeket az embereket'.) Egy ilyen orosz mondatban következésképpen nem jelölhető ki sem szemantikai agens, sem szintaktikai alany. Az alábbiakban látunk még ilyen szerkezetet.

kinthető agensnek, mindazonáltal tényleges patiensnek sem (nem igaz, hogy Juliskával történik valami, amikor szeretik, gyűlölik, ki nem állják stb.), inkább az alanyt érintő folyamat vagy állapot valamely közelebbi meghatározója. Szemantikai értelemben a mondat valahogy úgy lenne adekvát módon kifejezhető, hogy 'Jancsit Juliska-szeretés éri' vagy 'Jancsival Juliska-szeretés történik'.

Hasonló eredményre juthatunk a passzív érzékelést kifejező igéknél. *Nézni, hallgatni* valamit aktivitás, de aktivitás-e *látni, hallani* is? Az a válasz, miszerint az alanyak ilyenkor is valamiféle percepciók készenlétben kell lennie, ami végül is mégiscsak bizonyos mértékű kontrollt jelent a folyamat felett,⁷⁶ azért nem állja meg a helyét, mert egy sor intranszitiv igével kapcsolatban ugyanez elmondható lenne, például beláthatjuk, hogy még a szédüléshez is szükséges valamiféle aktív diszpozíció – nevezetesen élni és állapotunkat érzékelni kell hozzá (egy halott vagy ájult ember nem tud szédülni) –, a szédülést mégsem tekintjük aktivitásnak. Intuitív belátásaink is lehetnek arról, hogy ezek az igék patienssel állnak (ha elismerjük, hogy a *valami valamilyennek tűnik nekem* esetében az 'én' patiens – de legalábbis bizonyosan nem agens –, akkor miért nem ismerjük el ugyanezt az *én ezt ilyennek látom* esetében?). Végül, de nem utolsó sorban, itt vannak az említett indián nyelvek „páros” igéi is, ahol passzív érzékelés jelölése esetén az igék előtt mindig inaktívuszi alakok lépnek fel. Már csak ezért is kétségbe vonható, hogy a tranzitivitási sémaz A pozíciójában mindig agens szerepel, s hogy az érzést, érzékelést kifejező igék experiensei vagy percipiensei feltétlenül beletartoznak az alany – állítólag univerzális – fogalmába. Egyebek mellett éppen az, hogy a nominatív nyelvekben más típusú nyelvektől eltérően kerülnek alanyesetbe az ilyen pozíciójú névszók, mutat rá, hogy tévedés az alany kategóriáját egyetemesnek tartani.⁷⁷

1.2.1.2.3.2. Lokatív szerkezet

Ebben az „alany” valamilyen lokális formában lép fel, míg a másik kötelező kiegészítés abban az esetekben, amelyben az adott nyelvben egy intranszitiv (mediális) ige „alanya” lenne. Dominánsan ergatív nyelvekben ez utóbbi természetesen az abszolútívus. Lásd például a már többször idézett avarban:

⁷⁶ Vö. Dixon 1994, 114 és kk.

⁷⁷ Az alany univerzalitásának többször érintett kérdésére a 1.2.2.1.1. pontban térünk vissza.

(17) *d'ih* *ču* *b-ugo* 'Van egy lovam.'
 mellettem van

d'ida *ču* *b-ih̄ula* 'Látok egy lovat.'⁷⁸
 rajtam lát

Mint látható, az ige az osztályjelölőjén keresztül (ismerjük a (14)-ből) mindig a patienssel van egyeztetve. Az első szerkezet látszatra megfelel az orosz *у меня есть лошадь* 'van lovam', de szó szerint 'nálam van ló' szerkezetnek, ahol az igealak ugyancsak a patienssel egyeztetődik (vö. a múlt időben: *была*), mindazonáltal ez az egyeztetés az oroszban valójában mégiscsak nominatív, hiszen a 'látok egy lovat' megfelelőjében az ige nem a tárgyhoz igazodnék (*я вижу лошадь*). A második avar mondat esetleg nominatív passzívnek is tűnhetne (kb. 'rajtam [= általam] egy ló láttatik'), de az ige itt sem passzív alakú – nem különbözik az első mondat igealakjától –, továbbá a mondatnak itt sincs „cselekvő” variánsa; mindez pedig kizárja ezt az értelmezést.

A lokatív szerkezetet alkotó lexémák köre – hasonlóan az affektív igékéhez – korlátozott, és, úgy látszik, csak nyelvspecifikusan körvonalazható.

1.2.1.2.3.3. Posszesszív mondatfelépítés

A szakirodalom egy része, talán a legutóbbi évtizedekig, meglehetősen biztonsággal állította, hogy létezik a mondafelépítési sémáknak ez a különálló változata, ma már azonban aligha beszélhetünk konszenzusról ebben a kérdésben. Posszesszívnek azt a mondatfelépítést nevezték, amelyben az „alany” és/vagy az igei állítmány birtokos szerkezet módjára alakul. Vegyük először azokat a nyelveket, ahol ez lényegében annyit tesz, hogy a verbum finitum személyjelölői anyagilag megegyeznek a névszói birtokos személyjelezés kitevőivel. Példáink a paleoszibériai nyelvek eszkimó–aleut csoportjához tartozó aleut (más néven unangan) nyelvből valók.

⁷⁸ Mescsanyinov 1940, 208–9 (1988, 260).

- (18) *ula-n* 'háza-m' *sukū-n* 'vesze-m'
ula-n 'háza-d' *sukū-n* 'vesze-d'
ula 'ház-a' *sukū* 'vesz-i'
ula-ki-h 'két háza' *suku-ki-h* 'veszi kettőjüket'
ula-n'in 'házai' *suku-n'in* 'veszi őket'
- k'ah* *suk'an* *k'akuh* 'Az általam vett halat eszi.'
hal vettem eszik („A vettem halat eszi.”)
k'ah *suk'a* *k'akuk'in* 'Az általa vett halat eszem.'
vette eszem („A vette halat eszem.”)⁷⁹

(Az ötödik–hatodik sor főnevei az aleutban kettes számban állnak.) Mint bizonyára feltűnt, lényegében a magyar fordítások is a bemutatott jelenséget példázzák. Még az utolsó két szerkezet is – némileg mesterkéltten, de azért nem mondanám, hogy agrammatikusan – „tükörfordítható” magyarra. Éppen a birtokos személyjelezés és az igeragozás ilyen párhuzamaiból következtek arra, hogy az ilyen igealak voltaképp birtokos szerkezet. Rendszerint nem maradt el azután annak taglalása sem, hogy ez egy olyan ősi gondolkodásmódot tükröz, amelyben a beszélő az ige által kifejezett cselekvést valamiképpen a tulajdonának tekinti.

Ezt az interpretációt azonban komoly kételyek illethetik. Vegyük például a magyar nyelvet, jelesül annak *-m* alakú Sg1 morfémaját. Ez az elem a magyarban, mint ismeretes, négy különböző környezetben fordulhat elő. Valóban használatos mint PxSg1 és mint a határozott tárgyas igeragozás egyes szám első személyének kitevője, de ugyanaz szerepel a (döntő többségükben intranszitiv, és így aztán sohasem határozott tárgyas) törzsökös ikes igéknél is, múlt időben pedig egyszerűen minden igénél (beleértve a tárgyatlanokat). Ilyen körülmények között kiragadni ezek egyikét, a birtokos személyjelet, és azt feltételezni, hogy ez szolgált mintául vagy előképül a többi használathoz, nagyonis bizonyításra szorulna. (Egyébként soha senki meggyőző módon ki nem fejtette, hogyan lehet egyáltalán egy cselekvést tulajdonnak tekinteni, s hogy ha egy transzitiv ige után ott áll a névszói tárgy, miért nem azt tekintik inkább tulajdonnak; ami pedig az ősi gondolkodásmódra vonatkozó elképzeléseket illeti, ezekre soha nem adó-

⁷⁹ Mescsanyinov 1940, 148–9 (1988, 208) és kk.

dott semmi más indíciium, mint maga a megvilágítandó jelenség, azazhogy az ilyen érvelések egyszerűen körbenforgók voltak.⁸⁰) Valójában semmivel sem megalapozottabb a *látom* igealakot birtokos formának tekinteni, mint ha valaki a *házam*-ról állítaná, hogy az voltaképpen tárgyas igealak. Etimológiailag – kétség sem férhet hozzá – ugyanarról az elemről, nevezetesen az agglutinálódott Sg1 személyes névmásról van szó, amely eredetileg mind a négy helyen pusztán csak annyit jelenthetett, hogy 'én', illetve 'én-féle (módon)', 'én-szerű(en)'. Az anyagi azonosságot éppen ez a közös eredet magyarázhatja, a létrejött speciális változatokat nincs ok egymásra visszavezetni.⁸¹ Ha ez a nézetem helytálló, az adott igealakok, s következésképpen a körülöttük létrejött szerkezetek posszesszivitásának kérdése egyszerűen esik. Bizonyos, hogy tüzetesebb vizsgálattal az aleut szerkezetek is nominatívnak, ergatívnak vagy aktívnek minősülnének.

Egy másik változata lehetne a feltételezett posszesszív mondat szerkezetnek, ha a birtoklás nem a „birtokon” (értsd: az igén), hanem a birtokosnak értelmezett „alanyon” jeleztenék, egyszerűbben szólva, ha csak az „alany” állna genitívuszban. Ha a P pozícióban lévő névszó ugyanakkor abszolút esetben áll – az általam ismert összes idevont szakirodalmi példa ilyen –, akkor természetesen nincsen szó valamiféle sajátos posszesszív szerkezetéről, ez egyszerűen ergatív mondat, adott esetben a genitívusz ergatívuszi felhasználásával. Sajátlagos mondat szerkezet tehát csak akkor állhatna elő, ha genitívuszi „alany” mellett a P pozícióban tárgyeset szerepelne, ilyen példát azonban nem ismerek. Maradna még a vegyes rendszer: genitívuszi „alany” + „Px-es” verbum finitum. Erre végképp nem ismeretes példa, és ha lenne, a genitívusz akkor sem lehetne benne kötelező forma, hiszen azokban a nyelvekben, ahol a főnévi birtokos–birtok

⁸⁰ 1974-ben egy, a finnugor nyelvészet alapvető kézikönyvének szánt összefoglalásban még ezt olvashattuk: „Majdnem minden kutató elismeri ..., hogy [az érintett finnugor nyelvekben, H. F.] a tárgyas személyvégződések a birtokos személyjelölő szuffixumokból származnak, tehát feltételezhető, hogy a szóban forgó formánsok a következőképpen értelmeződtek át: *váro-m* 'várásom' > 'várom'.” (Az eredetiben oroszul, Osznovi 1974, 321.) Ezek után következnek a hipotézisek ennek az átértelmeződési folyamatnak az okairól és körülményeiről. Azt a tételt azonban, amely itt kiindulásul szolgál (ti. hogy az igei személyvégződések a Px-ekre mennek vissza) valójában bizonyítani kellene, nem előfeltételezni. A finnugrisztikában ma már senki sem vallja ezt a nézetet. A kérdésről részletesen írtam Havas 2004-ben.

⁸¹ A finn nyelvben például fonetikailag is kimutatható, hogy a személyes névmások Px-ként és Vx-ként való agglutinálódása két különböző fázisban, egymástól függetlenül történt. Vö. Honti, 1996.

szerkezetekben genitívusz és birtokos személyjelezés egyaránt fellép, az előbbi mindig másodlagos, és rendszerint ma is fakultatív.⁸²

Mindent összevéve tehát elég nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a posszesszív mondat szerkezet fogalma téves koncepció.⁸³

1.2.1.2.3.4. Duplikatív (függőeset-kettőző)⁸⁴ szerkezet

Ennek a mondatfelépítési elvnek a besorolása a legproblematiszababb valamennyi között. Egy olyan – kétségtelenül ritka, de ténylegesen megfigyelhető – esetkonfigurációról van szó, amelyben az S funkció áll szemben az A = P esetalakjával, azaz egy intranszitiv ige „alanya” jelöletlen, ellenben a tranzitiv ige mindkét kötelező kiegészítése ugyanabban a függő esetben (*casus obliquus*) jelenik meg. Így egy ilyen nyelvben van ugyan névszórágózás, az esetalak mégis eldöntetlenül hagyja a „ki ölt meg kit” problémáját.

A legtöbbszor idézett példa a Pamirban beszélt iráni Rošani nyelv:

- (19) *Dād xawrič-ēn-an tar Xaray sat.* 'Ezek a fiúk Xorogba mentek.'
 ezek.ABS fiú-PL-3 -ba Xorog megy.PL.MÚLT
Duf xawrič-ēn um kitōb x'eyt. 'Ezek a fiúk olvassák azt a könyvet.'
 ezek.OBL fiú-PL az.OBL könyv olvas.MÚLT⁸⁵

Vagy itt egy tranzitiv mondat az észak-nyugat-iráni talézi nyelv déli nyelvjárásából, ahol az A és a P azonos megformálása morfológiailag is szembetűnő:

- (20) *xārdan-i asb-i vel ā-du-a* 'A gyerek szabadon engedte a lovat.'
 gyerek-OBL ló-OBL szabad IK-ad-MÚLT-SG3⁸⁶

Mondhatnánk, hogy tipológiai szempontból valójában annak van jelentősége, hogy egy nyelv esetkonfigurációja morfológiailag különbséget tesz-e az A és a P funkció között; ha nem, akkor mindegy, hogy ezt azért nem teszi, mert egyiket sem jelöli, vagy

⁸² Erre a kérdésre a 2.4. fejezetben térünk vissza.

⁸³ Itt jegyzem meg, hogy a posszesszív mondatfelépítés kérdése nem tévesztendő össze a birtoklást jelentő igék körüli mondat szerkezetek – később, ugyancsak a 2.4. fejezetben taglalandó – problémájával.

⁸⁴ A típus angol nyelvű elnevezése *double oblique*.

⁸⁵ Payne 1980, 155 alapján.

⁸⁶ De Caro 2007, 2.

pedig annak következtében, hogy mindkettőt egyformán jelöli, mindkét esetben a szórend veszi át a funkciók jelzésének szerepét. Igen ám, de míg esetjelölés híján a szórend alapján a megoldás azonosítható a fent ismertetettek valamelyikével (mint a „neutrális típus” esetében, lásd alább), addig a duplikatív mondatrendszer elvileg tér el minden más sémától, mert morfológiailag megkülönbözteti ugyan az intranszitiv és a tranzitiv szerkezeteket, a megkülönböztető morfológiai jegyet azonban valójában mégsem használja a tranzitivitásviszonyok tükrözésére. Mindazonáltal, tekintettel arra, hogy az A és P funkció legalább szórendileg megkülönböztethető egymástól, az S pedig szemben áll mind a kettővel, azt mondhatjuk, hogy egy ilyen nyelv végeredményben mindhárom funkciót különböző módon kezeli, és így a duplikatív rendszer – legalábbis leíró szempontból – a triadikusnak egy félig szintaktikai, félig morfológiai alváltozata.

Duplikatív szerkezetek sporadikusan megjelennek egyes típusú nyelvekben is, például a hindi egyes nyugati nyelvjárásaiban.

1.2.1.3 Tévesen azonosított sémák

Meg kell említenem még két olyan mondatfelépítési elvet (mondattani típust?), amelyeket a szakirodalom időnként futólag felemlít, de különállásukat kétségesnek tartom.

1.2.1.3.1. Klasszifikatív mondatfelépítés

Erre az ún. osztályozó nyelvek szolgálnának például, ahol a tehát a főnevek szemantikai osztályokba sorolódnak, a verbum finitum pedig voltaképpen ezekkel az osztályokkal (is) egyeztetődik.⁸⁷ Ilyenek a bantu nyelvek, többek között a jól ismert szuahéli. Vö. például

⁸⁷ Vö. Klimov 1977, 281 kk., Dezső é.n., 180–182. Elvben persze az indoeurópai nyelvekben szokásos grammatikai nemeket megkülönböztethető nyelvek is ide tartozhatnak, legalábbis azok, amelyekben az igei finit állítmány nemből (is) kongruál valamely főnévi kiegészítőjével. (Ilyesmi persze leginkább particípiumi vagy legalábbis ilyen eredetű igealakok esetén szokott előfordulni.) Ám osztályozó nyelv-

(21) *Ali a- na- ki- penda chakula ki-tamu* 'Ali szereti a finom ételt.'
 SG3 PRAES OSZT. szeret étel finom

chakula ki-tamu ki-na-pendwa na Ali 'A finom étel szerettetik Ali által.'⁸⁸
 PASS PREP

Az első mondat igealakja az *Ali*-val kongruáló egyes szám harmadik személyű prefixumon (és a jelen idő *-na-* morfémáján) túl utal az 'étel' jelentésű szó osztályára (a *-ki-* és a főnév *ch-* kezdete ugyanannak az osztályjelölőnek a változatai). A második mondatban ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy ott az igealak szenvedő formájú, és csak az 'étel' jelentésű szóval van egyeztetve.⁸⁹ A *na* a magyar 'által'-nak megfelelő előljáró. Nem nehéz belátni, hogy amiről itt szó van, az egy szabályos aktív-passzív mondatpár, makulátlan nominatív séma szerint elrendezve. Annak a ténynek, hogy ebben a nyelvben a főnevek nyolc osztályba sorolódnak, hogy ezt az igealak is tükrözi, és hogy az igealak, ha tranzitív, a tárgyra is utal annak osztályjelölőjével, éppúgy semmi jelentősége a mondatforma meghatározásában, mint egyes indoeurópai nyelvekben annak, hogy ott három vagy két ilyen osztály van (grammatikai nemek). Egyébként főnevek osztályain alapuló egyeztetést láttunk már a fentiekben az avar nyelv példáján is, ott az egyeztetés logikája egyértelműen ergatív volt. Ennyi is elég annak belátására, hogy az osztályozás többféle mondatsemával is megfér, magában véve pusztán egyeztetési technika, nem pedig mondatfelépítési elv.

A klasszifikatív típus téves elkülönítése egy másfajta tipológiai megőrzésmóddal is összefügghet. Eszerint a mondatfelépítés típusait a szavakat mondattani kapcsolatba léptető két eljárás, az alárendelés (government) és a mellérendelés (agreement) mentén is fel lehet osztani. Alárendelő típusok lennének a nominatív és az ergatív, mellérendelők pedig a klasszifikatív és az aktív.⁹⁰ Eltekintve azon problémától, hogy ez az elrendezés csak ezt a négy típust említi, és nem világos, vajon a többi besorolható lenne-e egy ilyen logikájú szisztémába, nyilvánvaló, hogy ez egy egészen más szempontú osztályozás, mint a funkciók disztribúcióján alapuló, fent bemutatott rendszer, akár annak

veken nem ezeket szokták érteni, hanem azokat, ahol a főnevek valamilyen szemantikai jegy alapján sorolódnak osztályokba, mint a bantu vagy (részben) a maláj nyelvek. Klimov 1977, 281 kk., Dezső é.n., 180–182.

⁸⁸ A példamondatpár Füssi-Nagy Géza afrikanista kollégám szíves közlése.

⁸⁹ A passzív mondatok intranszitivak, így az ige csak az alannal (egyres nyelvekben esetleg még a datívuszban álló kötelező kiegészítéssel) egyezhetik.

⁹⁰ Vö. pl. Lehmann 2002, 52–53.

esetjelöléses, akár szkematogóniai változatát tekintjük. Megítélésem szerint a szuahéli a maga nominatív jellegével egyértelműen mutatja, hogy az osztályozó jellegnek nincs közvetlen köze a mondatfelépítési elvhez, éppúgy, ahogyan például annak sem, hogy egy nyelv mely morfológiai típusba tartozik.

1.2.1.3.2. Neutrális típus

Még homályosabb a „neutrális típus” fogalma, amelyen az esetjelölés teljes hiányát értik, azaz egy tökéletesen izoláló alakulatot, amelyben a névszók viszonyait ennél fogva szinte csak az ige jelentése sugallja. Pusztán formális megközelítéssel is megállapítható, hogy ha van ilyen nyelv, akkor benne a szótani morfológia teljes hiányát nyilván kötelező szórendnek kell ellensúlyoznia (vö. a vadász és a tigris említett példáját). Márpedig amorf elemek kötelező sorrendje esetén a következő variációk állhatnak fenn: a) a nyelv azonosan kezeli az S = A funkciókat, szemben a P-vel; b) a nyelv azonosan kezeli az S = P funkciókat, szemben az A-val; c) a nyelv mindhárom funkciót különféleképpen kezeli;⁹¹ d) a nyelv egyféleképpen kezeli a *patiens*, és másféleképpen az *agens* jelentésű névszókat. Az első esetben a nominatív elv valósul meg, a másodikban az ergatív, a harmadikban a triadikus, a negyedikben az aktív. Több variáns kombinatorikusan nem is adódik. Így aztán mondattani értelemben egy egységes és külön csoportosítandó neutrális elv valójában nem létezik.

Itt kell felhívom a figyelmet arra, hogy a mondatfelépítési típusok fentebb megadott jellemzése csak részben asszociálható a tipológiai tankönyvek azon fejezeteivel, amelyek az *agens* és a *patiens* jelölésének típusait írják le (gyakran ezzel a címmel is),⁹² illetve a *case alignment systems* témakörében ábrázolják, és így a morfológiai jelölenség külön típusnak tűnik. Sajnos ezek a fejtegetések végül mégiscsak a mondatfel-

⁹¹ Ez a valóságos nyelvekben aligha példázható elvi lehetőség (három funkció megkülönböztetése pusztán szórenddel) például úgy valósulhatna meg, ha az egyik funkciót betöltő névszó mindig az ige egy meghatározott oldalán, a másik kettő pedig – egymáshoz képest is rögzített sorrendben – mindig a másik oldalon szerepelne.

⁹² A neutrális típusú mondatfelépítés fogalma alighanem ebből a félreértésből származik: „neutrális”, azaz morfológiailag egyaránt jelöletlen az *agens* és a *patiens* lehet, nem pedig a funkciómegoszlás (amelyet akár a puszta szórend is jelölhet). A koncepció eredeti kifejtése Comrie 1978, vö. még Comrie 1989, 124–137.

építések típusaihoz vélnek eljutni – legalábbis az akkuzatív, ergatív, aktív stb. szerkezetek megkülönböztetését az ilyen fejezetekben mutatják be –, holott valójában egy morfológiai kérdést tesznek fel a funkcionálisan ide kívánczó szintaktikai helyett. Ha a morfológiai jelöltség a kritérium, akkor persze például a latin a maga testes nominatívuszával és akkuzatívuszával más típusba fog kerülni, mint az angol, amely főnevek esetén kizárólag a szórenddel különbözteti meg az agenszt és a patientst (és akkor az utóbbi eljárást akár neutrálisnak is nevezhetjük). Valójában azonban funkcionálisan mégiscsak ugyanarról van szó mindkét nyelv esetében: az S = A funkció szembeállításáról a P-vel; és éppen ebben a tekintetben különböznek a triadikus, ergatív stb. nyelvektől. Másszóval a latin és az angol nem tartozik két különböző típusba, mind a két nyelv nominatív, pusztán ennek az elvnek a grammatikai megnyilvánulása az egyikben morfológiai (is), míg a másikban pusztán szintaktikai.⁹³

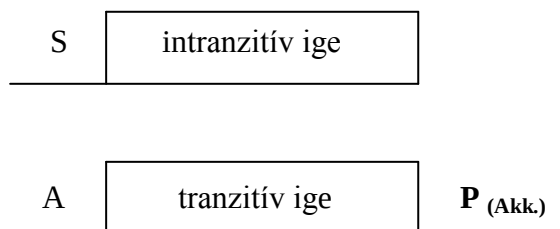
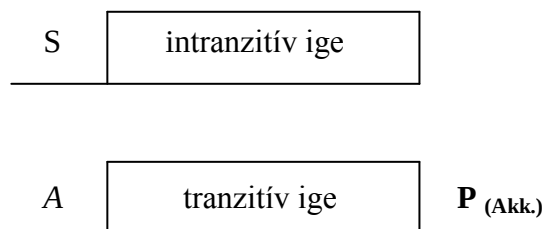
1.2.1.4. A mondat-sémák szinkrón rendszere

Végére érve a mondatfelépítési sémák bemutatásának, érdemes – összefoglalásképpen is – csoportosítani közülük azokat, amelyek nyelvtípusokat határoznak meg.

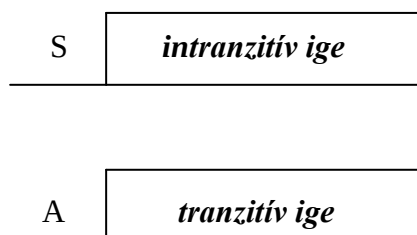
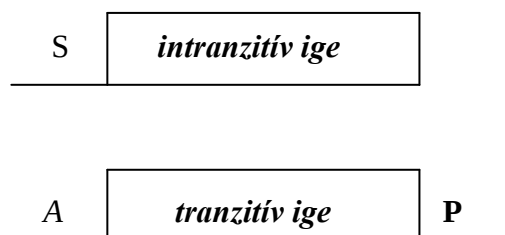
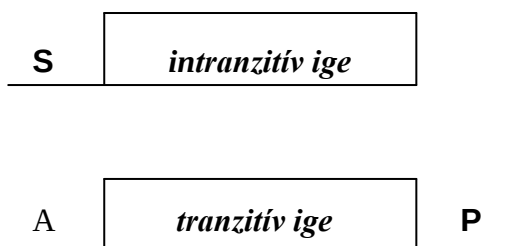
A legszorosabb rokonságot a nominatív és a triadikus felépítés mutatja, amennyiben bennük – és csak bennük – közös a tárgyeset használata. Ezért ezt a kettőt együtt a *k u z a t í v* típusoknak nevezhetjük, ezzel felmondva azt a hibás tradíciót, amely ezt a terminust a nominatív szinonímájának tartotta.⁹⁴ Sematikusán:

⁹³ Ettől függetlenül is – mint már szóba került – probléma, hogy az agens és patientst jelöléséről szólva rendszerint túlságosan nagyvonalúan bánnak ezzel a fogalompárral. Mint láttuk, ha tartjuk magunkat az agens eredeti fogalmához, akkor a tranzitív igék alanyának egy része nem agens – így például az érzéseket, érzelmeket vagy a birtoklást kifejező tranzitív igék alanyai –, a tipológusok többsége a három tranzitív típus A funkciójában mégis ugyanúgy jelöli őket, mint a prototipikusnak tekintett cselekvő tranzitív alanyokat. Így, amit az agens és patientst jelölésének típusaiként írnak le, az – a szerzők szándékától eltérően – valójában mégsem az agens és patientst, hanem (az általunk S, A, P szimbólummal jelölt) három szintaktikai funkció jelölése, habár szűken morfológiailag felfogva. Ez üt vissza többek között a latin és az angol tévesen két külön típusba sorolásában.

⁹⁴ Mindazonáltal figyelmeztetnem kell az olvasót, hogy a szakirodalom döntő többsége egyértelműen a nominatív felépítésre utal, amikor az *akkuzatív típus* megnevezést használja. Véleményem szerint azonban ha az *akkuzatív* terminus jelent valamit, akkor olyan mondat- (vagy nyelv-) típust kell jelölnie, amelyben van akkuzatívusz. Márpedig ez egyaránt áll a nominatív és a triadikus típusra.

Nominatív felépítés*Triadikus felépítés*

A legközelebb ehhez a két sémához az ergatív felépítés áll, amennyiben erre a három nyelvtípusra – és csakis rájuk – igaz, hogy bennük a mondat szerkezetét mindezekelőtt a tranzitivitásviszonyok határozzák meg. Ezért ezeket *transzítív* típusokként sorolhatjuk együvé.

Nominatív felépítés*Triadikus felépítés**Ergatív felépítés*

Végül, ha arra vagyunk tekintettel, hogy mely típusokban jelzi az ige által érintett főnevekkel való kapcsolatot *verbum finitum* vagy/és esetkonfiguráció, akkor negyedikként csatlakozik hozzájuk az aktív felépítés is. Bár az elnevezés hozzávetőleges, ezt a négyet talán *finit* típusokként határozhatjuk meg, egyként utalva a *verbum finitum* és a *nomen finitum* fogalmára. Ezek szerint a tematikus nyelvek az *infinít* típus ki-

zárólagos képviselői, kikötve persze, hogy a bennük megfigyelhető tematikusan prefixált igealakot (meg az előjárók használatát) nem tartjuk finit alakulatoknak. Nem biztos persze, hogy ez a legjobb fogódzó, de a lényeg az, hogy bárhogyan határozzuk is meg a három tranzitív típus és az aktív nyelvek összefüggését, nyilvánvaló, hogy ezek egymáshoz még mindig közelebb állnak, mint bármelyikük a tematikus típushoz, amelyben a grammatikai szerkezet legalábbis alárendelődik a téma/réma (topik/komment) viszonyoknak. (A négy szóban forgó szerkezetnek a tematikussal szembeni együvé tartozását már nem lenne könnyű tematikusan szemléltetni, ezért ezzel nem is kísérletezem.)

A nyelvtípusokat meg nem határozó (nem-kanonikus) mondat szerkezetek ebben az összehasonlításban nem kaptak helyet. Ha azonban nyelvtípusok helyett a mondat típusokat osztályozzuk, akkor természetesen beszélni kell róluk, és ezt a fentiekben leíró módon meg is tettem.⁹⁵

1.2.2. A mondat sémák diakrón rendszere

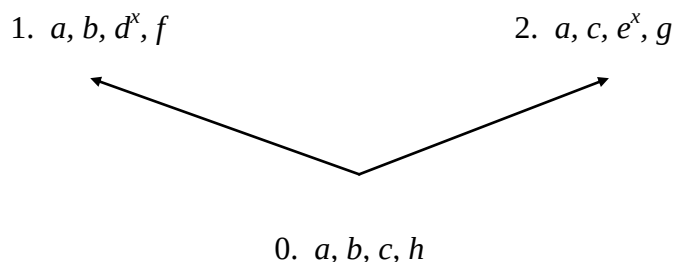
1.2.2.1 Történeti összefüggés tipológiai értelemben

A szkematogóniai elmélet, melynek vázlatát az alábbiakban kifejtem, nem osztja sem a glottogóniai iskola (a stadiális tipológia) típustörténeti determinizmusát, sem a típusváltás indetermináltságára vonatkozó szkepszist. Minthogy a marri értelemben vett stadiális tipológiai fejlődés a nyelvben objektíve nem létezik, természetesen illúzióknak bizonyult koherens és igazolható teória formájában megragadni a nyelvek típusainak szükségszerű keletkezés- és változástörténeti menetét. Ez azonban csak azt jelenti, hogy a típusok a maguk egészében nem a történeti fejlődés stádiumainak lenyomatai. Nem következik azonban mindebből, hogy a tipizálható nyelvi részrendszerek-

⁹⁵ Formális szempontból az affektív, a lokatív – s ha netán mégiscsak léteznének, a possesszív – mondatok látszólag tranzitívnak számíthatnának, mert megfelelnek az ide vonatkozó definíciónak: (legalább) két kötelező kiegészítés, melyeknek (ugyancsak legalább) egyike patientt fejez ki. Tartalmilag azonban ezeknek a mondatoknak a megformálását nem a tranzitivitásviszonyok határozzák meg, hanem az igei állítmányok szemantikája. A finit típusú sémák közé ugyanakkor besorolhatjuk őket, hiszen névszói eseteik per definitionem vannak, igei személyjelezés tekintetében pedig beleilleszkednek azokba a finit nyelvtípusokba, amelyeknek zárványjelenségei. (Mindazonáltal emlékeztetek rá, hogy ebben a pontban a nyelvtípus-meghatározó sémák osztályozásáról volt szó, ezért az itt említetteket nem is szükséges közöttük elhelyezni.)

nek ne lehetne ilyen történeti összefüggése. A történeti egymásraépülés elve ténylegesen működő összefüggés a nyelvben, csak hogy nem a nyelvtípusok, hanem a mondatfélék, a mondatfelépítési minták tekintetében jelentkezik.

A történetiség bármely felfogása mellett, de különösen a pusztán kronológiánál mélyebb, átörökítő összefüggéseket kutató történeti vizsgálatok esetén mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy mit is értünk egy ilyen felfogásban az előbb–utóbb (ősibb–fiatalabb, előd–utód) reláción. Sematikusan ez a következőképpen ábrázolható. Legyen adva bármely ismert vagy feltételezett ősi alakulat (fizikai objektum, élőlény, nyelv stb.) melyből, mondjuk, két jelenvaló alakulatot eredeztetünk. A három szemügyre vett objektum tulajdonságai ekkor elvontan és leegyszerűsítve a következő konfigurációt mutatják:

Az alsó sor az ősi, a felső a két jelenvaló alakulat tulajdonságait mutatja. Az utóbbiak szemszögéből értelmezve:

a – a származékok közös eredetű tulajdonságai;

b, c – ősi tulajdonságok, amelyek azonban csak az egyik származékban maradtak meg;

d^x, e^x – egymástól független jelenségek, melyek azonban hasonló módon fejlődtek;

f, g – független, eltérő fejlemények;

h – kimutatható vagy feltételezett ősi vonások, melyek nem folytatódtak (ezekben) a származékokban.

Nos, induljunk ki egy olyan – a legvalószínűbb – szituációból, hogy tényszerűen csak 1. és 2. ismeretes, 0. pedig hipotetikus ősi forma. Tételezzük fel, valamilyen alapon arra a következtetésre jutunk, hogy 2. c -vel jelölt megfigyelhető tulajdonságai, melyek 1.-ben ma nem mutatkoznak, ez utóbbinak történeti előzményében feltételezhetően mégiscsak jelen voltak. Helyesen gondolkodva ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a c tulajdonságcsoporthoz 2.-ben egy olyan ősi alakulatból maradt fenn, melynek sajátjai

voltak ezek a tulajdonságok; másszóval, hogy *c* jellemző volt 0.-ra is. Igen gyakran azonban ehelyett arra következtetnek, hogy *m a g a* a 2. volt történeti előzménye az 1.-nek.⁹⁶ Ez természetesen hibás logika.

Megítélésem szerint ez a kulcs a mondat szerkezeti sajátosságok történeti összefüggésének megértéséhez is. Abból a tényből például, hogy az indoeurópai nyelvek történeti elemzése olyan jelenségek feltárásához vezet, melyek ergatív jellegűek és ősinek mutatkoznak, téves azt a következtetést levonni, hogy az indoeurópai alapnyelv (a proto-indoeurópai) ergatív nyelv volt; ugyanakkor természetesen el sem kell vetni az ilyen jellegű megfigyeléseket. A megoldás felé egy olyan feltételezés vezethet, miszerint a ma kifejtett és jelenvaló módon az ergatív nyelvekben megmutatkozó jelenségeknek egy része egy olyan ősi állapotra utal, amely egyaránt előzménye bizonyos nyelvek nominatív, illetve mások ergatív szerkezetének (vagyis amelyből mind a nominatív, mind az ergatív nyelvek megörökölhették az adott jelenséget vagy legalábbis annak történeti magvát). Ezen a ponton persze fontos ismét felidézni, hogy alapjában nem nyelvekről vagy nyelvtípusokról, hanem mondatfelépítési elvekről beszélünk. Nem kell tehát tehát azonnal valamiféle ősi nyelvet vagy nyelvtípust koncipiálnunk, hanem pusztán azt feltételezzük, hogy a mondat egyáltalában vett strukturális lehetőségeinek kialakulása maga is diakrón folyamat, van történeti logikája, és hogy ebben a mondat szerkezeti „törzsfajlásban” a nominatív és az ergatív séma történetét külön-külön visszakövetve elérhetünk egy olyan pontot, amely már közös a két leszármazási vonalban. Ebben a fázisban még egyaránt adva lehettek a majdani nominatív és a majdani ergatív szerkezet csírái, részben akár az utóbbiakra inkább hasonlító módon, és így semmi meglepő sincs abban, ha egyébként nominatív nyelvek is magukkal hoztak ilyen „atavisztikus” (proto)ergatív jelenségeket; mindeközben sem a nominatív típus egészéről, sem, mondjuk, az alapjában nominatívnak feltételezett protoindoeurópairól semmi ok és szükség azt állítani, hogy az története során valaha is ergatív nyelv lett volna.

⁹⁶ Vö. pl. azt a köznapi tévképzetet, amikor a majom hominid tulajdonságaira utalva az embert a *m a j o m* tól származtatják. A valós összefüggés természetesen az, hogy az embernek és a majomnak közös őse volt, és e közös őse bizonyos tulajdonságai ma az emberben nem, csak a majomban tanulmányozhatók közvetlenül.

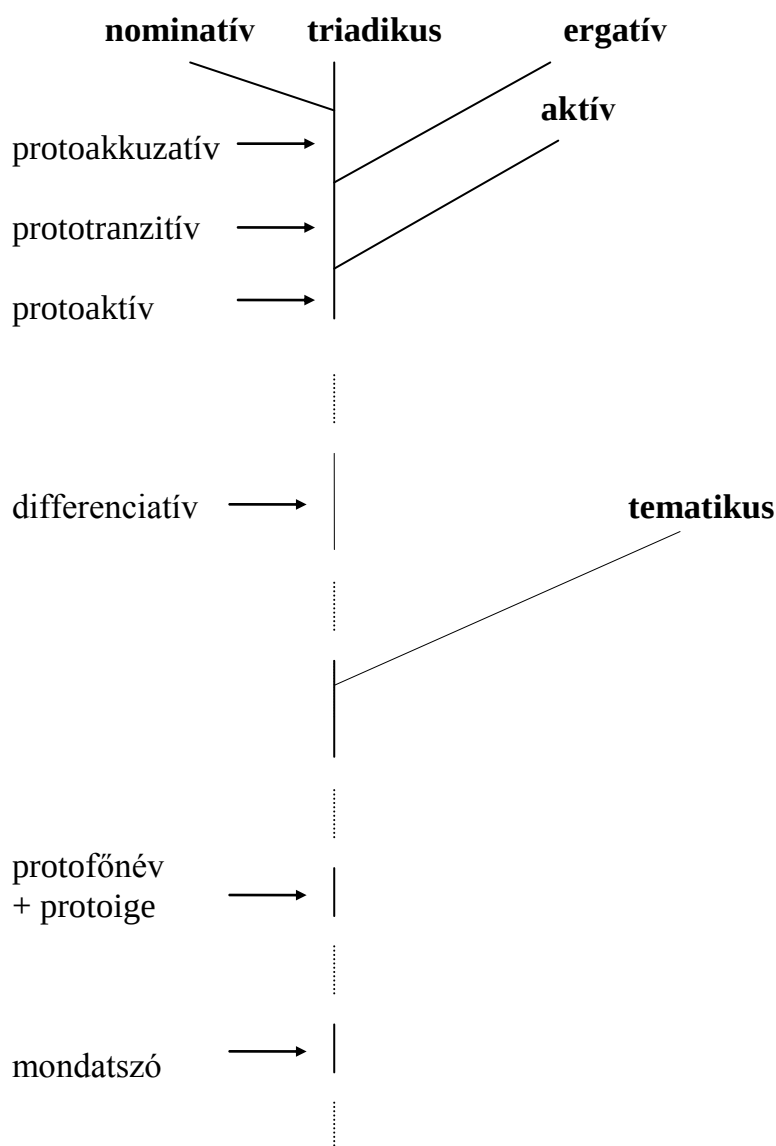
Egy ilyen felfogás tehát lehetővé teszi, hogy elvi diakrón egymásutániségot állapítsunk meg a különböző mondatfelépítési elvek között, miközben egyáltalán nem kell ezeknek faktuális egymásból származásáról beszélnünk. Ugyanúgy, ahogyan egy fa ágai tekintetében is meg tudjuk állapítani, hogy egy ág magasabban van, tehát fiatalabb (később keletkezett), mint egy alacsonyabb, anélkül, hogy ezzel egyszersmind azt is állítanánk, hogy a magasabbik ág az alacsonyabbikból jött létre (ellenkezőleg: a magasabbik ág végétől a gyökérhez vezető képzeletbeli vonalon egyetlen olyan pont sem található, amely a már a törzstől elágazott alacsonyabbik ághoz tartoznék), a mondat szerkezeti elvek történeti egymásra következéséről is érvényes megállapításokat tehetünk anélkül, hogy eközben konkrétan egymásból (kifejlett, önértékű alakulataikból) származtatnánk őket.

1.2.2.2. A mondat szerkezetek „családfája”

A következő oldalon látható ábra a fent leíró módon jellemzett és csoportosított mondat szerkezetek – természetesen kikövetkeztetett – diakrón (vontaképpen azt kellene mondanunk: pándiakrón vagy „paleontológiai”) összefüggéseit kívánja ábrázolni.

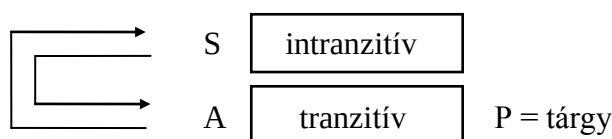
1.2.2.2.1. A protoakkuzatívától a nominatív és a triadikus felépítésig

Kezdjük az ábra kommentálását a „családfa” csúcsánál. A nominatív és triadikus felépítést, mint említettük, az akkuzatívusz megléte kapcsolja össze, s egyszersmind állítja szembe – mindenekelőtt – az ergatív sémával. Történetileg ez a helyzet először is arra utal, hogy az akkuzatívusz (a tárgy) keletkezése független a nominatívusztól, és minden bizonnyal korábbi is annál. (A nominatív és a triadikus séma „közös őse” tartalmazhatta a tárgyesetet, az alanyesetet azonban nem.) Az akkuzatívusz, mint mondtuk is, nem egyéb, mint a tranzitív ige melletti – agenssel szembeállított – patiens esete, és valószínűleg éppen ilyen minőségében vált ki az eredetileg differenciálatlan

(intranszitiv és tranzitiv igék mellett egyazon kategóriaként szereplő) patiens funkciójából. Ha mindezt elfogadjuk, látnunk kell, hogy az ily módon létrejött séma inkább hasonlíthatott a triadikus, mint a majdani nominatív felépítésre, amennyiben benne a három betűvel jelzett funkció morfológiailag különbözött. Mint említettük, a triadikus rendszer az igék tranzitivitását redundáns módon jelöli. Miután elkülönöződött a P funkció, azaz létrejött a tárgy kategóriája, elhárult az akadály az A és az S funkció összeolvadása, azaz a nominatívusz kialakulása előtt. (Ez a folyamat túlnyomóan végbe is ment, de nem volt szükségszerű; ahol nem következett be, fennmaradt – és nyilván további tulajdonságokkal is bővült – a triadikus rendszer.) A kiegyenlítődés elvben kétféleképpen is végbemehetett: az agentívusz kiesésével (= a jelöletlen statívusz átter-

jedése az A funkcióra – az ábrán a belső nyíl) vagy, ellenkezőleg, a statívusz eltűnésével (= a jelölt agentívusz átterjedése az S funkcióra – külső nyíl).⁹⁷

A triadikus és a nominatív séma egybevetése tulajdonképpen már önmagában is igazolja, hogy a tárgy ősbibb kategória, mint az alany. Van azonban erre konkrét bizonyítékunk is, amelyre egy jellegzetes orosz mondatforma elemzésével szeretnék rámutatni.

Egy olyan típusú mondatot, mint például 'a hullám elvitte a csónakot', az oroszban háromféleképpen lehet megszerkeszteni:

- (22) (a) Волна унесла лодку.
 (b) Лодка (была) унесена волной.
 (c) Волной унесло лодку.

Az (a) mondat nominatív aktív szerkezetű: 'a hullám elvitte a csónakot'. A (b) nominatív passzív: 'a csónak elvitetett a hullám által'. Ellenben a (c) se nem ez, se nem az, és magam nem ismerek olyan nyelvet, amelyre formatükörző módon lefordítható lenne. Passzív nem lehet, mert a patiens (a szemantikai tárgy) tárgyesetben áll benne (лодку), de aktív sem, mert az agens (a szemantikai alany) eszközhatározós alakú (волной). Olyan, mintha (a) és (b) kontaminációja lenne, de ez természetesen szóba sem jöhet, hiszen akkor értelmetlennek vagy hiányosnak kellene lennie ('a hullám által

⁹⁷ Az agentívusz (tehát a jelölt tranzitív agens) morfológiai átterjedése az intranszitiv igék környezetébe régtől ismert – bár a legkülönbözőképpen interpretált – jelenség az indoeurópai nyelvek esetében. Az a bizonyos -s, amelyről az ógrammatikusok óta már jó ideje kiderítették, hogy eredetileg nem az alanyeset, hanem a tudatos cselekvő (más interpretációk szerint az élő) megjelölése – *vō ti* 'mi?' versus *tiō* 'ki?', két alakú melléknevek közös hímnemű és nőnemű alakja stb. –, eredetileg agentívusz lehetett. Kezdetben csak a cselekvő élővel álló intranszitiv igék szerkezeteire terjedhetett át, később minden élő (még később bizonyos formálisan elkülönülő, pl. hímnemű névszóknál szinte mindenfajta) alanyra. Tulajdonképpen ezáltal jött létre a testes nominatívusz. Az ellenkező irányú kiegyenlítődésre – a fölöslegessé vált agentívusz eltűnésére – nehezebb példát hozni, hiszen itt egy zéró morfémáról kívánnánk belátni, hogy valaha testes morféma állt a helyén. Mégis, valami ilyesmi jöhet szóba azokban az egyébként dominánsan nominatív nyelvekben, ahol ma ergatívuszi jellegű szerkezeteket vélnek felfedezni, ez az ergatívusz voltaképpen az – egyébként eltűnt – agentívusz maradványa lehet (amely a maga részéről már maga is lehet az aktívusz örököse).

elvitte a csónakot’). Ismeretes is egyébként ennek a szerkezetnek olyan interpretációja, miszerint a *волной* itt ténylegesen eszközhatározóként értendő, és a mondatból valójában hiányzik az alany. Ez a titokzatos alany valamiféle – esetleg tabu-okokból megnevezhetetlen – természetfeletti erő lenne, amely adott esetben a hullámmal mint eszközzel elvitte (elvitette) a csónakot.⁹⁸ Bármily fantáziadúsnak tűnjék is azonban ez az értelmezés, teljességgel tarthatatlan. Először is, minimális grammatikai érzékkel belátható, hogy a kétségtelenül passzív (b) mondat *волной*-a funkcionális értelemben ugyanaz, mint a (c)-é, a (b) esetében mégsem jutna senkinek eszébe azt ténylegesen eszközhatározónak tekinteni (már csak azért sem, mert a (b)-nek van alanya: a csónak, aminek a hullám végképp nem lehet az eszköze). Másodszor, a mondat állítmánya neutrumban áll – ily módon persze eleve kizárva, hogy a mondatban szereplő két, adott esetben egyaránt nőnemű főnév bármelyike az ő alanya lehetne –, a feltételezett titokzatos „külső” alanynak tehát semleges neműnek kellene lennie, ami a mitológus világrépre vonatkozó ismereteink szerint merőben valószínűtlen (egy természeti őserőt nyilván élőnek, s így hím- vagy nőneműnek képzelnek el). De már eleve tévedés azt hinni, hogy az *унесло* semleges nemű alakja egyeztetésre utal. Az oroszban – a magyarhoz hasonlóan – vannak egyelemű („nulla valenciájú”) személytelen igék (*вечереет* ’esteledik’, *смеркается* ’sötétedik’ stb.), ezeknek a múlt ideje ugyancsak semleges nemből jelenik meg (*вечерело, смеркалось*). Az ilyen mondatokat senkinek sem jutna eszébe rejtett alanyúaknak tekinteni, és feltenni a kérdést: mi az, ami esteledik? stb. Az oroszban a neutrum a múlt időben mintegy az ige „normál alakja”, amelynek, hogy úgy mondjam, nincsen szüksége speciális kiváltó okra – éppen ahhoz kell determináló körülmény, hogy az ige ne semleges nemből álljon. Summa summarum a *волной унесло лодку* típusú mondatok se nem kontaminációk, se nem elliptikus szerkezetek.

Még egy megjegyzés a *волной*-jal kapcsolatban. Iskolai tanulmányaink, illetve bizonyos nyelvleírási hagyományok oly erősen beleverték a fejünkbe, hogy az oroszban az aktív mondat alanyát a szenvedő mondatban eszközhatározó esetbe „kell tenni”,

⁹⁸ Ezt az értelmezést valószínűleg az is sugallhatta, hogy ez a mondatforma zömmel spontán természeti jelenségekkel kapcsolatos szituációkat ír le: *дорогу занесло снегом* ’befújta az utat a hó’, *лес заволокло туманом* ’az erdőt beborította a köd’, *кепку сдуло с головы* (ti. *ветром*) ’a szél lefújta a sapkát a fejemről’ stb. А *глаза заволокло слезами* ’szemem könnybe lábadt’ típus esetében azonban már nehezebb lenne őserőkre gyanakodni.

hogy már eszünkbe sem jut rácsodálkozni: ugyan miért éppen eszközhatározó esetbe? Ha azt mondom, *книга пишется автором* 'a könyv íratik a szerző által', bármely megoldást értelmesebbnek kellene találnom, mint azt, hogy ebben a mondatban a szerző eszköznek tekintessék (és ha igen, ugyan kiének?). A zavar végső oka tulajdonképpen magának az insztrumentálisznak az elnevezésében van, amely azt sugallja, hogy ennek az esetalaknak az *e s z k ö z* kifejezése a par excellence funkciója. Eközben ezt a formát nyelvek egész sorában használják a legkülönbözőbb határozók megjelenítésére; időhatározóként: *tavasszal, ősszel, reggel, éjjel* stb., módhatározóként: *szeretettel, haraggal, joggal* stb.; az oroszban például helyhatározóként is: *мы шли лесом* 'erdős teren mentünk' stb. stb. Hagyományosan ilyenkor metaforikus használatról beszélnek, de gondoljunk utána: vajon mi valószínűbb, az eszközből metaforizálódik a körülmény (pl. egy időhatározó), vagy fordítva, az eszköz értelmeződik úgy, mint a cselekvés egy meghatározott körülménye? Számomra nyilvánvaló, hogy csak az utóbbi magyarázat tartható: amit insztrumentálisznak nevezünk, eredetileg egy igen tág értelmű körülményhatározó, amely magától értetődő módon alkalmazható hely-, idő-, mód- stb. viszonyok jelölésére, így aztán – többek között – az eszköz megjelölésére is. Az orosz passzív mondatokban, éppúgy, mint az itt vizsgált sajátos mondat szerkezetben, az insztrumentális nem jelent semmiféle eszközt, hanem ősi, általános körülményhatározói szerepében lép fel, és valóban azt is fejezi ki: a patienssel végbemenő történés valamely fontos körülményét (passzív mondatoknál annak legközvetlenebb okát/okozóját: az *agenst*).⁹⁹

Ily módon a *волной унесло лодку* olyan szerkezet, melynek insztrumentálisban álló tagja sokkal inkább emlékeztet az agentívuszra, mint egy nominatív mondat eszközhatározójára, nem is beszélve annak alanyáról. Ez a szintaktikai alakulat egy olyan ősi mondatfelépítés relikta, amelyben felépítésének elve szerint nem szerepel alany, viszont nyilvánvalóan van benne tárgy. Hasonlít egy triadikus séma tranzitív sorára;

⁹⁹ Azt hogy itt semmiképpen nem a prototipikus értelemben vett eszközhatározóról van szó, jól mutatja, hogy ténylegesen valamely eszköz igénybevételének megjelenítése esetén a szerkezet nem használható: (*) *молотом убило человека* legfeljebb azt jelenthetné, hogy a nagykalapács rázuhant az emberre, minek következtében az illető meghalt, de az, hogy 'az embert kalapáccsal ölték meg' semmiképpen sem fejezhető ki ezzel a szerkezettel. Az insztrumentális itteni körülményhatározó voltának további bizonyítéka, hogy az orosz nyelvjárásokban más függő esettel alakult félakkuzatív szerkezetek is előfordulnak, például *у волков* (prep. + PlGen) *съедено* (part.pf.neutr.pred.) *корову* (SgAcc)'a farkasok megették a tehenet' (Creissels 2006, 22).

mindenesetre: prenominatív mondatforma. Az akkuzatívusz már létrejött, a nominatívusz még nem állt elő – quod erat demonstrandum.¹⁰⁰

Az imént tárgyalt tárgyas, de alanytalan mondatformát a leíró nyelvtani hagyomány a személytelen szerkezetek közé szokta sorolni, én azonban különlegességére és a továbbiakban kifejtett vizsgálódások szempontjából vett fontosságára való tekintettel szeretném külön számon tartani. Megjelölésére feltételesen a *félakkuzatív* terminust alkalmazom. A mondatformák fejlődésének azt a kikövetkeztethető szakaszát pedig, mely közös előzménye a triadikus és a nominatív sémának, és amelyben az akkuzatívusz valamikor kialakult, protoakkuzatívnak nevezem.

1.2.2.2.2. A tranzitivitás megjelenése

A tranzitivitást, melyet már az 1.2.1. pontban a tárgyesettől függetlenül definiáltunk, mondat szervező elvként ott találtuk mind az akkuzatív, mind az ergatív szerkezetekben. Ezek szerint a szintaktikailag meghatározó tranzitivitás előállása mind a három eddig taglalt sémánál régebbi fejlemény, ám feltétlenül fiatalabb, mint az ezt nem ismerő aktív szerkezet elkülönülése. A szintaktikai tranzitivitás kialakulásának eme „poszt-aktív” időszakát nevezem prototranzitívnak.

A tranzitivitási szisztéma voltaképpen a korábbi aktív–statív megkülönböztetés helyébe lépett, ily módon szintaktikai rendezőelvvel felváltva egy szemantikai alapú mondat szerkesztési logikát. Az aktív elv tranzitívvá alakulásának alapvető motívuma nyilván az aktívusz kiterjedése minden olyan nomenre, amely az ige környezetében jelöletlen vagy inaktívnak jelölt patienseel együtt lép fel, másszóval a két kötelező kiegészítéssel fellépő igék „alanya” – az eredetileg csak tudatos, szándékos aktivitást kifejező igék körüli szerkezetek általánosulásaként és mintájára – idővel ott is aktívuszi esetben került, ahol nem fejezett ki agenset.¹⁰¹ Ezzel természetesen elesik az eredeti

¹⁰⁰ Ennek az utóbb elemzett mondatformának a tanulságai egyébként még abban az esetben is alátámasztanák az akkuzatívusz történeti elsőbbségét a nominatívusszal szemben, ha az előbbinek a kialakulását nem a triadikus és a nominatív séma közös előtörténetére datálnánk, hanem egymástól függetlenül végbement párhuzamos fejleménynek tételeznénk fel.

¹⁰¹ Lehetséges, hogy a tranzitív elv kialakulásában a verba sentiendi et affectuum volt az ugrópont. Már egyes aktív nyelvekben is tapasztalható ugyanis, hogy a passzív érzékelést jelentő igék egy része

aktívuszi jelentés, az adott esetalak számára pusztán a *patiens* ellenpólusának formális szerepe marad fenn. Ez a forma azután – azzal összefüggésben, hogy eközben mi történik ugyanezen igék másik, *patiens* jellegű kiegészítésével – válhat ergatívusszá vagy (ős)agentívusszá (az utóbbivá abban az esetben, ha a P funkcióban is formálisan általánosul az „éppenséggel tranzitív ige *patience*” tartalom, azaz létrejön a tárgyeset, ami – mint láttuk – előfeltétele az S és A funkció későbbi összeolvadásának, azaz a valódi nominatívusz kialakulásának). De mindezek a változások már korábban is a valódi alany előállításának irányában hatnak, amennyiben az aktívusz szemantikai tartalma helyébe minden esetben szintaktikai szerep kerül (az A funkcióban fellépő nomen már nem mutatja meg *agens* vagy *patiens* mivoltát).

A tranzitivitás előállításához természetesen nem csak az szükségeltetik, hogy az aktívusz kiterjedjen minden kétvalenciás ige „alanyára”, hanem az is, hogy az egyvalenciás igék mellett megszűnjék az *agens* és a *patiens* megkülönböztetése. Ez a fejlemény nagy valószínűséggel már következménye az A funkció kialakulásának: az a forma, amely minden tranzitív igével párosul, úgyhogy már magának a kétvalenciás szerkezetnek, azaz a tranzitivitásnak integráns része, sőt jelölője, eme új funkció képviselőjeként nyilván nem maradhat meg az egyvalenciás igék mellett. Azzal, hogy az utóbbiak mellől elmarad az aktívusz, minden ilyen ige kiegészítője (a korábbi inaktívusznak megfelelő) azonos formába kerül, azaz előáll az intranszitiv igei szerkezet a maga általánosságában, függetlenül az ige aktív vagy inaktív jelentésétől. Az intranszitiv igék mindazonáltal mind a mai napig hordozzák szintaktikai viselkedésükben e valamikori megkülönböztetés nyomait: éppen ez lehet a végső nyelvtörténeti forrása annak a kettősségnek, amit az utóbbi évtizedek nyelvészete az unakkuzatív–unergatív dichotómiában ragad meg.¹⁰²

a várt statív helyett aktív módon ragozódik, ha az érzékelés határozott tárgyra irányul, pl. ’látom a házat’ (ami persze ezen aktív nyelvek belső fejleménye, de párhuzamos lehet a prototranzitív periódus folyamataival).

¹⁰² Az ún. unergatív hipotézis eredeti kifejtése Perlmutter 1978. Az eddig használt terminusokban leggyorsabban jellemezve *unergatívnak* azokat az intranszitiv igéket nevezik, amelyeknek az alanya *agens*, azoknak a megjelölése pedig, amelyeké *patiens*, *unakkuzatív*. Különbséget kell itt azonban tenni a kétféle viselkedésű intranszitiv ige megkülönböztetése és a feltárt ténynek az elnevezésekben rejlő interpretációja között. Tekintettel arra, hogy itt intranszitiv igékről van szó, a perlmutteri terminológia már eleve nem igazán szerencsés (hiszen mind az ergatív, mind az akkuzatív terminus éppenséggel tranzitív igék mellett értelmezhető, ráadásul az egyik az ergatív, a másik a nominatív felépítés kategóriája), bár az elnevezések mögött kétségtelenül teoretikus szándék húzódik meg. (Egyébként az elne-

Egyébként az megállapítás, miszerint az intranszítív–transzítív szembenállást cselekvésigék és állapotigék megkülönböztetése előzte meg, korántsem új. Érvényesnek tekintik az indoeuropisztikában, a kartvelisztikában, valamint a jenyiszeji, az afroázsiai, a kecsumara, sőt, a törökségi nyelvek esetében is.^{103, 104}

1.2.2.2.3. A protoaktív periódus kikövetkeztethető elemei

Az aktív szerkezetnek a „törzsfáról” való leválása nyilvánvalóan még azelőtt megtörtént, hogy a tranzitivitás mint mondatformáló elv létrejött volna, hiszen ellenkező esetben ez utóbbinak az aktív nyelvekben is működnie kellene. Ezzel szemben az aktív felépítési elv lényegi elemeinek már a leválás előtt, azaz a protoaktív periódus végére készen kellett állnia, hiszen az aktív–inaktív megkülönböztetés maradványait a tranzitív nyelvek is őrzik.

vezésekben rejlő implicit allúzió elméletileg sem feltétlenül helytálló, láttuk ugyanis, hogy az ergatívusz nem mindig fejez ki aktív cselekvőt, és az akkuzatívusz sem feltétlenül a cselekvést elszenvedő szubsztancia esete.) Továbbá, és ez még lényegesebb, annak a feltárása, hogy az unergatívnek és az unakkuzatívnek nevezett intranszítív igék szintaktikai viselkedése különbözik egymástól, nem zárja ki, sőt, egyenesen inspirálja annak a kérdésnek a vizsgálatát, vajon hasonló különbség nem mutatható-e ki a tranzitív igék alanyai esetében is? (Éppen e szempontból zavaró igazán a nyelvészek zömének az az implicit előfeltevése, hogy a par excellence tranzitivitás az élő, akaratlagosan ténykedő alanyok tárgyra irányuló cselekvése, következésképpen a tranzitív igék alanyai prototipikusan agensek.) Ha sikerülne kimutatni, hogy a nem-agens jellegű tranzitív alanyoknak (például a passzív érzékelést, birtoklást kifejező igékéinek, vagy az alanyi szerepbe kerülő eszköznek, lokálisnak stb.) a szintaktikai viselkedése eltér az agens alanyokéitól, és különösen, ha még az is igazolódna, hogy e tekintetben az unakkuzatív intranszítív igék viselkedéséhez állnak közel, az közvetett módon nagy mértékben megerősítené az itt kifejtett szkematogóniai elméletet, mely szerint az agens és a patiens szintaktikai megkülönböztetésén alapuló aktív nyelvek olyan elv letéteményesei, amely (proto-formájában) ősi előzménye a tranzitív mondatfelépítésnek, s jelesül a nominatív rendszernek is.

¹⁰³ Minderről lásd Klimov 1977, 179 kk.

¹⁰⁴ Itt jegyzem meg, hogy a duplikatív szerkezetet (vö. 1.2.1.2.3.4.), amely – mondhatnánk – „tökéletesen tranzitív”, nem véletlenül nem szerepeltettem sem a mondat szerkezetek sémájában, sem a történeti levezetésben. Ezt a szerkezetet nehéz lenne bármilyen történeti logikával a „helyére tenni”, mert az A és P funkció esetalakbeli meg nem különböztetése, de ugyanakkor szembeállítása az S funkcióval sem szemantikailag, sem formálisan nem magyarázható sem valamely ősbibnek, sem valamely fiatalabbnak tekintett szintaktikai logikával; ha pedig átmenetinek szeretnénk tekinteni, nem lenne világos, mi és mi között jelent átmenetet – az aktív típusal nem asszociálható, viszont egyaránt csak egyetlen funkcióban („lépésben”) különbözik a három tranzitív típus bármelyikétől. Jelenleg nem mondható több róla, mint hogy nem része a szerves fejlődésnek; alkalmasint körülményhatározói szerkezetek vagy már létrejött egyéb tranzitív szintaktikai szerkezetek kontaminációjaként állhatott elő egy vegyes vagy instabil típusú nyelvi rendszerben.

Ami a nominatív nyelveket illeti, már említettünk is ilyen nyomokat az indoeurópaiakból: az -s által kifejezett agens, a kétalakú melléknevek, ide vonható még a masculinum és femininum accusativusi -m-jének (-n-jének) megegyezése a neutrum akkuzatívuszi és nominatívuszi végződésével,¹⁰⁵ az akkuzatívusz ősi irányhatározói jelentése, amely nemcsak nominatív nyelvekben figyelhető meg,¹⁰⁶ ha iménti gondolatmenetünk helyes, ide vonható az unergatív hipotézis által felvetett jelenség is.

Ilyen örökségként megőrzött protoaktív elemek megfigyelhetők az ergatív nyelvekben is. Vannak közöttük például olyanok, amelyekben a vizuális és auditív érzékelést jelentő tranzitív igék akaratlagos figyelmet illetve passzív felfogást jelölő változatait csak „alanyuk” esetalakja különbözteti meg, ami, ha nem is formájában, de elvében éppen az aktív nyelvek sémájának felel meg.¹⁰⁷ Figyelemre érdemes ezen kívül egyes ergatív nyelvek azon jelensége is, hogy az ergatívuszi végződés intranszitiv igék előtt is megjelenik, ha azok tudatos aktivitást fejeznek ki. Ennek szemléltetésére (23)-ként megismétlem itt a (6) grúz példáit, kiegészítve egy negyedik példamondattal:

(23) *dzaghl-i bagh-ši da-i -mal -a* 'A kutya elrejtőzött a kertben.'
kutya-ABS kert-DAT ő-INTR-elrejt-AORSG3

bic'-ma dzaghl-i bagh-ši da-mal-a 'A fiú elrejtette a kutyát a kertben.'
fiú-ERG

bic'-i bagh-ši da-rch -a 'A fiú a kertben maradt.'
marad

bič'-ma bagh-ši i-tamash-a 'A fiú játszott a kertben.'¹⁰⁸
játszik

ahol is az utolsó mondatban ergatívuszt látunk az intranszitiv igék előtt szokásos abszolútívusz helyett.¹⁰⁹ Hasonló a helyzet a bácban is (ez egy közép-kaukázusi – na-

¹⁰⁵ A magyarázat a következő tényeken alapul. Neutrumban az akkuzatívusz minden indoeurópai nyelvben megegyezik a nominatívusszal. Pontosabban inkább fordítva áll a helyzet: a nominatívusz egyezik meg az akkuzatívusszal. Ezek az élettelen, és ezáltal nem-agens létezőket jelentő főnevek ugyanis eredetileg nem is kerülhettek alanyi pozícióba, mindig pasienst fejeztek ki, ugyanúgy, mint a hím- és nőnemű szavak akkuzatívuszi alakjai. Amikor megszilárdult a nominatív szerkezet, a neutrum immár alanyként is fellépő elemei egyéb lehetőség híján az akkuzatívuszi alakot alkalmazták a nominatívusz kifejezésére is.

¹⁰⁶ Klimov 1977, 201., a kérdésre a 2.4.2.2. fejezetben még visszatérünk.

¹⁰⁷ Így például az észak-kelet-kaukázusi lezgben az *akun* ige „alanya” ergatívuszbán áll, ha jelentése 'néz', és datívuszbán, ha 'lát'. Dixon 1994, 122. A nyugati polinéz szamoai nyelvben, mely egyaránt használ nominatív és ergatív szerkezeteket, mutatis mutandis hasonló a helyzet: ugyanaz az ige nominatív alannyal 'néz', ergatívusszal 'lát' jelentésű. Trask 1979, 395.

¹⁰⁸ Hillery 1996, 3–4.

hi-dagesztáni – ergatív nyelv), ahol intranszítív igei állítmány mellett is ergatívuszbba kerülhet a névszó (példánkban a személyes névmás), ha a beszélő a cselekvés aktivitását hangsúlyozza:

- (24) *šu co buicIar* 'Ön nem lakott jól.'
aišuiš co buicIar 'Ön nem ette tele magát.'¹¹⁰

Egyébként ugyanennek a „normasértésnek” az ellenkezője is előfordul az ergatív nyelvekben: abszolút eset a verba sentiendi és affectuum – tehát nem cselekvést kifejező igék – esetében a várt ergatívusz helyett (ausztronéz nyelvek polinéziai alcsoportja, pl. tonga). Itt említhető továbbá, hogy egyes ergatív nyelvekben (abház–adige, nahi–dagesztáni, algonkin nyelvek stb.) a dinamikus és statikus jelentésű igék ragozásilag is elkülönülnek, ami szintén az aktív–statív szembenállás maradványa lehet. Ide vonható végül az a tény is, hogy azokban az ergatív nyelvekben, amelyekben az ige csak egy irányban egyeztetődik – vö. például (5) –, ez az irány mind az intranszítív, mind a tranzitív igék esetében az abszolút esetben álló szó, amely láthatólag inkább örököse az aktív nyelvek inaktívusznak (a patiensnek), mint az aktívusznak, amely az ergatívuszzal asszociálható.

A biztonság kedvéért még egyszer szeretnék emlékeztetni rá, hogy a tranzitív mondat szerkezeti típusok esetén „pretranzitív” előtörténetének feltételezése nem aktív, hanem protoaktív előzményekre utal, még ha ezeket persze a ma megfigyelhető aktív nyelvek sajátosságaiból lehet is kikövetkeztetni. Maga a kifejlett aktív szerkezet a törzsről levált rendszer, amely, mint olyan, ugyanúgy nem előzménye a tranzitív alakulatoknak, ahogyan jelenvaló formáikban azok sem egymásra, hanem csak közös előstádiumaikra mehetnek vissza.

¹⁰⁹ Van olyan felfogás, miszerint a grúz ergatívusz voltaképpen nem is az, aminek nevezik, hanem inkább aktívusz (pl. Hillery 1996; Komlósy 2000, 476). A kérdés számomra egyelőre nem látható át teljes bizonyossággal, valószínűbbnek vélem azonban, hogy itt inkább olyan ergatívusról lehet szó, amely még őrzi (proto)aktívuszi eredetének nyomait. Az értelmezés bizonytalansága mindenesetre már önmagában is alátámasztani látszik az itt szorgalmazott diakrón magyarázatot.

¹¹⁰ Klimov 1977, 75.

1.2.2.2.4. Differenciatív („nem-kanonikus”) mondatfelépítések

A protoaktív szakaszt időben és logikában ki tudja, milyen távolról megelőző fejlemények sorában helyezem el a „differenciatív” jelzővel összefoglalt mondatfelépítési minták (affektív, lokatív, esetleg a kétséges possesszív) keletkezését. Ezekről a szerkezetekről még az aktív sémánál is inkább elmondható, hogy szemantikai alapon válnak ki, hiszen ott az igei állítmányokat csak az az elvont szemantikai tartalom különböztette meg, hogy akaratos aktivitást fejeznek-e ki, vagy sem, itt viszont az ilyen vagy olyan s z ű k e b b jelentéskörhöz tartozásuk a meghatározó (érzékelést és érzést kifejező igeik, létezés, birtoklást kifejező igeik stb.). Feltételezésem szerint tehát az igei szemantikának a protoaktív stádium végére kialakult korrelációja, azaz az igeiknek két alapvető – aktív és statív – osztályra (vagy az igeragozásnak két ennek megfelelő paradigmára) bomlása általánosulási és betagozódási folyamatok eredménye, korábban több, egymástól eltérő mondatfelépítési elv létezhetett az igei predikátum szemantikai osztályának függvényében. Az affektív, lokatív stb. szerkezetek részben ezek nyomait őrizhetik mind az aktív, mind a tranzitív nyelvekben.¹¹¹

1.2.2.2.5. A tematikus szerkezet történeti devianciája

A történeti tipológiai kronológia szempontjából komoly gondot jelentenek a tematikus nyelvek, amelyekről deskriptíve is megállapítottuk, hogy alapvetően különülnek el minden más szintaktikai sémától, amennyiben ugyanis távolról sem amorfak, de a klasszikus értelemben sem deklinációik, sem konjugációik nincsenek. Ami a névszókati illeti, az előjárók természetesen ugyanúgy kifejezik a mondatbeli funkciókat, mint

¹¹¹ Ez nem jelenti azt, hogy ilyen szerkezetek ne állhattak volna elő később, másodlagosan is. Természetesen feltétlenül vannak közöttük valóban ősi reliktumok (és ez talán előfeltétele is volt más szerkezetek másodlagos átértelmezésének) – ilyen például a grúz nyelvből hozott (12), a maga aktív indikatívuszi – tehát nem particípiumi vagy más képzéssel levezetett – igealakjával. Mindazonáltal nyilvánvalónak látszik, hogy a tranzitív nyelvekben felfedezhető, differenciatívhoz hasonló szerkezetek nem egytől egyig ennyire ősie, bár eredeti kialakulásuk zömmel így is a tranzitív elv létrejötté, és így természetesen például a nominatív szerkezet létrejötté elé esik (protoaktív szakasz). Azokra a kéttagú szerkezetekre gondolok, amelyek – még mindig túlnyomórészt a verba sentiendi et affectuum körében – agens nélküli, ún. személytelen szerkezeteket eredményeztek. A kérdésre a 2.4.2.2. fejezetben térünk vissza.

bármely névszóragozás tenné, lehetséges viszont, hogy az agens- és patiens-viszonyok egyazon előljáró alatti szerepeltetése valami ősi differenciálatlanság relikuma. (Az igealak a maga – valószínűleg későbbi keletkezésű – sajátos topikalizáló prefixum-rendszerével persze megoldja a „ki üt kicsodát” egyértelműsítését.) A morfológiai eszközökkel megnyilvánított topikalizáció egyébként egészen különös alakulat: benne egy alapján differenciált szemantikai elv¹¹² közvetlenül fejeződik ki szintaktikailag. Mindezt úgy értékelem, mint valami egészen korai „leválást” a mondat szerkezeti evolúció törzsfájáról, amelyben, talán a szemantika primátusától eltekintve, nincs is más, mint specifikum, a leváló „ág” precedens és folytatás nélküli sajátosságai.¹¹³

1.2.2.2.6. A legősbibb szerkezetek és a szerkezettelenség

Ami az szkematogóniai sémában még lejjebb szerepel, már jóformán kívül esik a tudományos beláthatóság szféráján. Mindenesetre, ha a mondat szerkezetének keletkezéséről egyáltalán hajlandók vagyunk elmélkedni, aligha indulhatunk ki másból, mint a szerkezettelenségből: az egyelemű mondatok (mondatszavak, egyetlen hangkomplexumban megtestesülő megnyilatkozások) feltételezéséből a legősbibb periódusra, amikor egyáltalán már nyelvről beszélhetünk. Minden egyes ilyen mondat szó maga az

¹¹² A topikalizáció értelmezhető úgy, mint „aktuális tagolás”, amikor is, mintegy a grammatikai forma felett lebegő elv (kvázi: a grammatikailag már megformált mondatnak a beszélő aktuális szándékai szerinti újrendezése) lévén, sem a szintaktikai, sem a szemantikai apparátusnak nem része. A tematikus nyelvekben azonban semmilyen valóságos alapja nem lenne egy topikalizációt megelőző szintaxis feltételezésének, ugyanis bennük a mondat felépítése mindenekelőtt éppenséggel a téma (topik) kiválasztásától függ. (Még az is felvethető, egyáltalán nevezhető-e ez az elv a hagyományos értelemben topikalizációnak.) Ha azonban nem válik külön a grammatika (szintaxis + szemantika) és a konstrukció (aktuális tagolás), hanem maga a konstrukció a mondat szervező elv, akkor felmerülhet a kérdés, szintaktikai jelenség-e ez, vagy szemantikai. Nos, minthogy itt semmi sem függ az ige szintaktikai tulajdonságaitól – még attól sem, hogy hány kötelező kiegészítése van –, hanem csupán a beszélőnek a konkrét szituációra vonatkozó értékelésétől, a tematikus mondatfelépítést megítélésem szerint szemantikai elvűnek kell tekintenünk. A kérdés persze mélyebb elemzésre szorul – ám aligha a jelen értekezés tematikájával kapcsolatban.

¹¹³ Bár látszólag „jól jönne” a szkematogóniai elmélet igazolásához, mégsem gondolnám, hogy a nominatív nyelvekben ismeretes aktuális tagolás történeti folytatása lenne egy ősbibb mondatfelépítési elvnek. Inkább olybá tűnik, hogy itt a nominatív elv „transznormális”, avagy „meta-” érvényesítéséről van szó, amennyiben egy téma (topik) lényegében nem egyéb, mint egy „felsőbbrendű” alany kiválasztása és minden egyébnek egy „felsőbbrendű” állítmány (réma, komment) kategóriája alá rendelése, olyan elemekből válogatva, amelyeket egy emfaticusan neutrális mondat a maga szintjén egyszer már besorolt valamely mondatépítő kategória alá. Azt is mondhatnánk, hogy az aktuális tagolás a nominatív mondat továbbnominativizálása.

elemi predikáció. A legprimitívebb összetett szerkezetek azután ilyen ősi mondatok egy artikulációs–akusztikai egységbe való összekapcsolódásával állhattak elő, először is nyilvánvalóan két mondat szó társulásával.

A kételemű mondat létrejött és a valóság legelemibb összefüggéseinek felismerése differenciálatlanul egybeeső folyamat. Nyelvileg ez nem kevesebbet jelent, hogy a mondat kategóriája új minőséget vesz fel: szerkezete lesz, összetevői keletkeznek. Szögezzük tehát le, hogy a mondat ősből kategória, mint a szó. A szó csak azáltal jött létre, hogy az egymáshoz kapcsolódott ősi szómondatok az összetett szerkezetekben (a kételemű mondatokban) szavakká fokozódtak le. Mint mondtuk, eredetileg az ősi szómondatok mindegyike predikatív jellegű volt. Minthogy azonban a predikativitás a mondat, és nem a szó tulajdonsága, a létrejött kételemű szerkezetekben csak az egyik összetevő őrizhette meg ezt a természetét, ezáltal az újonnan létrejött alakulat egészének predikátumává válva. Azonban nem szabad a nominatív előítéletesség hibájába esvén azt gondolnunk, hogy ehhez képest a másik elem e predikátum a l a n y a lett volna.¹¹⁴ Amennyiben az ősi predikátumban az ige előképét látjuk, azt kell mondanunk, hogy a hozzá kapcsolódó másik elem nem egyéb, mint az adott igei tartalom által feltételezett legközelebbi szubsztancia megnevezése, ha tetszik, a leendő főnév mint vonzat, mégpedig a szó tartalmi értelmében. Hogy közelebbről éppen milyen szintaktikai viszonyban áll a predikátummal, az teljes egészében az adott predikatív tartalom konkrét szemantikáján múlik. Ha eltekintünk az akaratlagos cselekvéseket kifejező mediális tartalmú predikátumoktól, ez a (proto)főnév mindenesetre minden egyéb inkább lehetett, mint az alany előképe. Ma tárgyasként tekintett igei jelentések esetén egy ősi kétagú mondat (proto)főnévi összetevője természetesen annak a szubsztanciának a megnevezése, amelyet ma az ige tárgyának fogunk fel. Történeti – pontosabban őstörténeti – értelemben véve ugyanis egy tranzitív ige, a maga két főnévi kiegészítésével, nem háromtagú alakulat, hanem olyan kétagú szerkezet, amelynek egyik tagja (a tárgyasként szintagma) maga is kétagú. Ezt a dualista mondatfelfogásban (a

¹¹⁴ Az a megkérdőjelezetlen evidencia, miszerint egy főnévből és egy igéből álló mondat feltétlenül alany–állítmány szerkezetű („tőmondat”), a nominatív nyelvek szemrevételezésén alapuló logikai–nyelvleírási előítélet, egy európai szemléleti toposz, melynek karrierje Platón késői dialógusaiban vette kezdetét (Havas 1998). A nominatívusz, a nominativitás és a nominativizmus összefüggéséről lásd még Havas 2005.

hagyományos nyelvtantól a generatív grammatikáig) mindig is így ábrázolták, mindazonáltal azzal a megkérdőjelezetlen, noha téves kiindulással, hogy az alany–állítmány séma az elsődleges, és csak ez utóbbiba illeszkedik bele az ige–tárgy kapcsolat. Valójában egy tárgyas ige esetén az ige és a tárgy kapcsolata ősbibb és bensőségebb, mint az ige és az alany összefüggése, és az előbbi kettőnek e g y ü t t (nem pedig az ige nek külön) kiegészítése – az én felfogásomban egyenesen alárendeltje – az alany.

1.2.2.2.8. Kiegészítések

1.2.2.2.8.1. Az alany univerzalitásának problémája

A szkematogóniai elmélet ismertetésének lezárása előtt – tekintettel az értekezés további fejezeteinek szükségleteire is – szükségesnek látszik kitérnünk két fontos momentumra.¹¹⁵ Ezek közül az első megvilágítandó kérdés, melyet futólag többször is érintettünk, vajon univerzálisnak tartható-e az alany kategóriája. Ennek a témának önmagában is nagy irodalma van, és ehelyt nemcsak lehetőségem, hanem okom sincsen ennek rendszeres áttekintésére.¹¹⁶ A legfontosabb megközelítésmódokat azonban felvázolom, hogy világossá váljék az az álláspont, amely e kérdéssel kapcsolatban történeti-tipológiaiilag, ezen belül az itt szorgalmazott szkematogónia szempontjából kialakítható.

Először is szögezzük le, hogy az alanyeset és az alany két különböző fogalom, nemcsak abban az értelemben, hogy az egyik morfológiai, a másik pedig szintaktikai kategória, hanem abban az értelemben is, hogy tipológiai szempontból az alanyeset univerzalitásának kérdésével kapcsolatban aligha térhetnek el az álláspontok: a nominatívusz

¹¹⁵ E két momentum tisztázására annak bizonyításához van szükség, hogy a *prenominitivitas* alább részletezendő fogalma mindkét elemében megalapozott. Meg kívánjuk erősíteni tehát egyfelől azt a tételünket, miszerint a *nominativitas* (a nominatívusszal illetve alannyal rendelkezés) specifikus – nem univerzális – nyelvi tulajdonság, másrészt azt, hogy nem állhat elő bármely más mondatfelépítési elvből kiindulva, hanem eredeti keletkezése történeti előzményekhez kötődik (vagyis vannak nyelvi alakatok, amelyek bizonyosan megelőzik, és ily módon *pre* jellegűek).

¹¹⁶ Klasszikus alapműnek tekinthető e kérdéssel kapcsolatban a Li 1976 tanulmánygyűjtemény, ezen belül is különösen a már említett Keenan 1976, a későbbiek közül pedig Comrie 1989 erre vonatkozó fejezete (104–123); de az általános tipológia csaknem minden azóta megjelent összefoglaló műve is visszatér a kérdésre.

kategóriáját nyilvánvalóan senki sem tekinti univerzálisnak. Rigorózus terminushasználat esetén alanyesetről ($S = A$) kizárólag a nominatív mondatfelépítés esetében beszélhetünk, sőt, még itt is csak akkor, ha az adott nominatív nyelvnek van esetrendszere.¹¹⁷

Az alany univerzalitásának tétele egy sor nyelvészeti iskola számára kétségtelenül megkérdőjelezetlen axióma, és ezt a tipológia gyakran „megörökölte”, amikor éppen egy ilyen keretet választott adatainak leírására. Jellemző módon ilyenkor a kategória mögöttes vagy „mélystruktúra”-beli meglétéről beszéltek, ha az alany a nyelv közvetlenül megfigyelhető („felszíni”) szerkezetében nem volt kimutatható.¹¹⁸ Mint – legálábbis explicite – független, a priori tipológiai tézis az utóbbi évtizedekben mindegyik előtti a szórendi tipológiában érhető tetten az alany univerzalitásának elve. Mint közismert, ez az elképzelés (Greenberg 1963) óta abból az axiómából indul ki, hogy a világ nyelveinek alapszórendje a szubjektum, objektum, verbum kategóriáknak az egyszerű, kijelentő, tranzitív mondatokban megmutatkozó sorrendjével jellemezhető, közelebből ezeknek matematikailag lehetséges hat permutációja közül valamelyik típusba tartozik. Ennek alapján maguk a nyelvek is e típusok egyikét vagy másikat képviselik, kivéve azokat, amelyeknek több egyenrangú alapszórendje van, illetve más nyelveket, melyekben e három kategóriának egyáltalán nem figyelhető meg bármilyen szempontból is elsődlegesnek tekinthető, rögzített sorrendje. Ez a modell tehát, mint látható, még azokban a nyelvekben is előfeltételezi az alany és a tárgy meglétét, melyekben sorrendjük teljesen kötetlen, vagyis univerzális kategóriának tekinti őket.¹¹⁹

Az 1970-es évek második felében ez az axióma kérdésessé vált. Némileg formálisan csoportosítva az ide vonatkozó nézeteket, részben kísérletek történtek, hogy az alany

¹¹⁷ Az a sajnálatos gyakorlat, hogy – talán gyakori jelöletlenségére való tekintettel – időnként az ergatív nyelvekkel kapcsolatban is nominatívusznak nevezik az ergatívusszal szemben álló esetet ($S = P$, helyesen, mint mondtuk, abszolutívusz), félrevezető és kerülendő.

¹¹⁸ Iskolapélda: Birnbaum 1970, vö. Dezső (é.n.), 158. Klasszikus ellenpéldák viszont Fillmore 1968 és Chafe 1970, akik annak ellenére, hogy nagyon is a közvetlenül megjelenő („felszíni”) és a mögöttes („mély”) eset- illetve funkcionális szerep-rendszer különbségét hangsúlyozzák, az agens/nem-agens megkülönböztetést fundamentálisan meghatározónak tartják a világ minden nyelvében, ellenben a szubjektum/objektum megkülönböztetést nem.

¹¹⁹ Az a fejlemény, hogy az 1970-es évek szórendi tipológiájában az alapszórendek leírásakor háttérbe szorult az alany, és a nyelvek alapszórendjét a továbbiakban csak az O és a V sorrendjével jellemezték, csak az alany elhelyezkedésének tipológiai relevanciáját, nem pedig univerzalitását vonta kétségbe. (A szórendi tipológia kérdéseire a partícipiumos szerkezetekkel kapcsolatban térünk majd vissza, a 2.3.2. fejezetben.)

univerzalitásának önmagában eszerint mégsem evidens tételét bizonyításokkal igazolják,¹²⁰ más szerzőknél viszont éppenséggel a posztulátum elvetése került napirendre.¹²¹

Figyelembe véve, hogy az alanyeset még a nominatív nyelveknek sem kötelező kelte (az S = A funkció kifejezhető például a kötelező szórend segítségével is), az alany kategóriájának univerzalitását mindenképpen nem-morfológiai módon kellett bizonyítani, mégpedig – minthogy pusztán a szórendre való hivatkozással az alany nyilvánvalóan nem definiálható –szintaktikai műveletek segítségével. Az érvelés logikája mindenütt az volt, hogy bizonyos szintaktikai eljárások tekintetében azok a nyelvek is azonos módon kezelik az S és az A funkciókat, melyek morfológiailag nem nominatívok (hanem például ergatívok). A szóban forgó jelenségeket transzformációs grammatikai műveletek formájában mutatták be.¹²² Ilyenek többek között az azonos-NP-törlés, az alanyfelemelés, a visszahatóvá alakítás és a mellérendelő összekapcsolás műveletei. Az elsőre hozzunk két példát.

Baszk mondatpár:

- (25) (a) *nahi* *dut* *joan* 'menni akarok'
 szándék habereSg1Sg3 megy.INF
- (b) *nahi* *dut* *egin* 'meg akarom tenni'¹²³
 tesz.INF

Az érvelés lényege: a baszk ergatív nyelv lévén, az itt infinitívuszával képviselt 'megy' intranszítív ige törölt (kihagyott) alanya egy egyszerű mondatban az S funkcióban (azaz abszolút esetben) állna, a 'megtenni' tranzitív igéé viszont az A -ban (ergatívuszban). Ennek ellenére mindkettő egyaránt törlődött (elhagyható), mégpedig a tranzitív 'habeo' ige („én birtokolom azt”, ti. a szándékot) – amúgy ergatívuszinak értendő – alanyával való azonosság következtében. Tehát a nyelv e tekintetben nem tett különbséget az S és az A funkció között.

¹²⁰ Például Anderson 1976, Dixon 1979.

¹²¹ Például Li–Thompson, 1976.

¹²² E jelenségek természetesen leírhatók a transzformációkban megtestesülő magyarázó módszer nélkül is (például annak leszögezésével, hogy bizonyos kombinációk nem léteznek, mások meg igen, miközben nem törekedünk ennek mindjárt levezetési magyarázatát is adni), de a transzformációs apparátus itt olyan egyszerű és általánosan elfogadott, hogy fenntartásaim ellenére itt most magam is így hivatkozom a szóban forgó jelenségekre. Itt jegyzem meg, hogy az itt tárgyalt „devianciának” a tükörképe is létezik: ergatív elven működni látszó szintaktikai eljárások nominatív nyelvekben. Erről lásd Moravcsik 1978.

¹²³ Anderson 1976, 12.

Lezg példa:

(26) *gada xta-na wa ktab qaču-na*
 fiú.ABS visszatér-AOR és könyv.ABS elvesz-AOR

'a fiú visszatért, és elvette a könyvet'¹²⁴

Az ugyancsak ergatív lezg nyelv eme összetett mondatában a második tagmondatban törlődött (elhagyható volt) az alany. Ne tévesszen meg bennünket a magyar fordítás: a lezgben ez nem természetes, hiszen az intranszitiv 'visszatér' „alanya”, mint látható is, abszolút formában áll, míg a tranzitiv 'elvesz' igéének, ha ki lenne téve, ergatívusban kellene lennie. A törlés (elhagyás) tehát itt is az S és az A funkciók azonos kezelését mutatja, ami egy egyszerű mondatban nem lenne lehetséges. Az S és az A funkciókat egy ergatív nyelvben azonosan kezelni pedig annyit jelent, hogy S = A-ként, azaz alanyként kezelik őket. Következésképpen szintaktikai értelemben egy morfológiailag ergatív nyelvben is van alany.

Dixon¹²⁵ a kérdés kezelésére bevezeti a sarkpont (pivot) fogalmát. Vannak nyelvek, amelyek a fent említett műveletekben azonos módon kezelik az S és az A funkciót, azaz az S/A sarkpontot mutatják fel, mások esetében az S/P mutatkozik sarkpontnak. Az általunk nominatívnek nevezett nyelvekben mindenütt S/A sarkpontot látunk, az ergatív nyelvek azonban nem egységesek ebben a tekintetben. A fenti baszk és lezg példa ugyancsak S/A sarkpontú volt, de például a gyirbálban (Ausztrália, pama-nyungan csoport) egy ilyen mondat:

(27) *balan dʷungubil baŋgul ya , baninʷu*
 ABS nő ERG férfi ütött idejött¹²⁶

(első megközelítésben: „a férfi megütötte a nőt, idejött”) csak azt jelentheti, hogy 'a férfi megütötte a nőt, és a nő idejött', lévén, hogy ez a nyelv S/P sarkpontot alkalmaz, azaz az 'idejön' jelentésű ige törölt (elhagyott) „alanya”, mely, intranszitiv igéről lévén szó, abszolút alakban állna, csak azzal asszociálható, ami az első tagmondatban is abszolút esetben áll, márpedig ez, az ergatív elvnek megfelelően, a „tárgya”, nem pedig az „alanya” az 'üt' tranzitiv igéének. Dixon ennek megfelelően különbséget tesz morfo-

¹²⁴ Manning 1996, 9.

¹²⁵ Már 1979, részletesen lásd 1994, 129 kk.

¹²⁶ Comrie 1989, 112.

lógiailag és szintaktikailag ergatív nyelvek között; az utóbbiak tehát azok, amelyek ezekben a műveletekben is „ergatív módon” viselkednek, azaz S/P sarkpontot alkalmaznak.¹²⁷ Comrie azonban rámutat, hogy vannak olyan ergatív nyelvek is, például a paleoázsiai csukcs, ahol nem dönthető el, mi a sarkpont (például egy ’az apa megverte a gyereket, és elment’ mondat egyaránt jelentheti, hogy az apa, illetve a gyerek ment el), és hogy általában véve is az ergativitás nem abszolúte, inkább különböző fokban jellemezhet egy nyelvet.¹²⁸ Dixon később mindenesetre úgy definiálja az alanyt, mint az A és S funkció (nála az A és S) együttesét, hozzátéve, hogy az ilyen funkcióban felépítő főnevek fejezik ki a kezdeményező/kontrolláló agent.¹²⁹ E szemantikai megalapozás persze alaposan eltávolítja az alany fogalmát attól, amit mi grammatikai alanynak nevezünk, de ettől most eltekinthetünk, annál is inkább mert ez a megközelítés, ha nem is tartalmilag, de extenzíve ugyanazt nevezi alanynak, amit a szkematogóniai elmélet (S = A). A lényeg, hogy eszerint az alany univerzálisan definiálható, de nem univerzálisan funkcionáló nyelvi kategória.¹³⁰

Az alany univerzalitásának szintaktikai műveletekkel való bizonyíthatósága elméletileg is cáfolható. Mint kiderült, vannak nyelvek, melyeknek szintaktikai műveletei kizárólag a topikra, és nem az alanyra való hivatkozással írhatók le, az ilyen nyelvekben a szubjektum valójában nem is definiálható. Vannak tehát alany-prominens nyelvek (ilyenek többek között az indoeurópai és a finnugor nyelvek is),¹³¹ topik-prominens

¹²⁷ A félreértések elkerülése végett a „szintaktikailag ergatív” terminust talán érdemes lett volna „szintaktikailag is ergatív” módon megfogalmazni, hiszen morfológiailag természetesen ezek a nyelvek is ergatívok (az ergatívusz mint eset mindig testes).

¹²⁸ Comrie 1989, 113.

¹²⁹ Dixon 1994, 124–125.

¹³⁰ Fontos látnunk, hogy a kettő nem ugyanaz. Univerzálisan definiálni elhatározás kérdése, és ha a definíció kifogástalan, minden esetben eldönthető egy objektumról, hogy megfelel-e neki, vagy sem. Ettől azonban maga a definiált fogalom nem válik univerzálisan létezővé. (Például univerzálisan definiálhatom a meglovagolható állatok fogalmát, oly módon, hogy bármely állatról egyértelműen eldönthető legyen, beletartozik-e, vagy sem, ebbe a kategóriába. Ettől azonban az ennek a meghatározásnak megfelelő állatok nem képezik az élővilág egy objektív osztályát.)

¹³¹ Úgy látszik, a szintaktikai elmélet és apparátus választásának függvényében az alany kategóriájának alkalmazását még a hagyományosan alany-prominensnek tekintett nyelvek leírásában is háttérbe lehet szorítani. Így jár el például művei sorában É. Kiss a magyar mondatban vonatkozásában. Csak az e sorok írásakor legfrissebbnek tekinthető változatot említve (2006, benne a korábbi művek könyvészeti adataival), a magyar nyelv egészének leírására szolgáló kötet e szerző által írt mondatnyi összefoglalásában a (grammatikai) alanyi funkció említésére csak futólag és minden definíció mellőzésével kerül sor (131, 141, 144, 145), igaz, ilyenkor a terminus hallgatólagosan a hagyományos jelentésében szerepel. Azt sem érdektelen megjegyezni, hogy ebben az 1111 oldalnyi könyvben a tárgymutató

nyelvek (mint például a kínai, az egyszer már említett liszu stb.), megfigyelhetők továbbá olyan nyelvek is, amelyekben mindkét elv működik (japán, koreai), mi több, olyanok is, amelyek egyikkel sem jellemezhetők (így az a tagalog, melyet fentebb a tematikus felépítés mintájául említettünk).¹³² Ezt a körülményt akár úgy is értékelhetjük, hogy az alany eszerint nemcsak hogy nem univerzális, de még csak nem is univerzálisan definiálható kategória (vagy legalábbis nincs értelme univerzálisan definiálni).¹³³

Ismét más felfogás szerint az alanyiság szintaktikai és szemantikai tulajdonságok együttese, melyek adott esetben részben is fennállhatnak, megoszolhatnak több mondatrész között is. Előfordulhat, hogy egy mondatrész rendelkezik az alany több tulajdonságával, miközben bizonyos jellemzői egy másik mondatrésznél vannak meg; egy ilyen kritériummegoszlás történeti átrendeződés eredménye is lehet.¹³⁴ Ez a felfogás is ellentmond az univerzális(an definiálható) alany posztulálásának.¹³⁵

Bárhogy álljon is a dolog, ebben az értekezésben alanyon egy objektíve létező grammatikai kategóriát értünk – egy mondatfelépítési modell vagy séma jellegzetes összetevőjét¹³⁶ – amelynek alapkritériuma az S és az A funkció azonos morfológiai

mindössze négy olyan helyre utal, ahol az alany fogalma lényegesebb szerepet játszik, ezek közül azonban egy sem tartalmazza az alany definícióját, hanem előfeltételezi az olvasóról e kategória ismeretét. (Azt mindazonáltal nehéz eldönteni, hogy mindez igazolja vagy cáfolja, hogy a kötet szerzői az alanyt univerzális kategóriának tekintik.)

¹³² Li–Thompson 1976, 460.

¹³³ Fennmarad még annak a lehetősége, hogy – mint oly sok esetben – ne egzakt módon, hanem a „prototípus-elv” alapján definiáljuk, azaz adjuk meg, mi jellemzi dominánsan az alany kategóriáját, és állapítsuk meg, hogy ettől milyen módon és mértékben térhet el egy nyelvi alakulat ahhoz, hogy még mindig alanynak lehessen tekinteni. (Ha jól értem, effélé tendál Keenan 1976.) Egy ilyen megközelítésben azonban végképp nem az alany univerzalitásáról van szó, hanem csak univerzális jellemezhetőségéről.

¹³⁴ Vö. Comrie 1989, 224–225.

¹³⁵ Említsük meg még futólag az univerzálisnak és magától értetődően azonosíthatónak tekintett „logikai alany” valójában homályos fogalmát is. Ismeretes és definiálható kategóriák az alanyeset, a nyelvtani alany, az agens és a topik (téma). Ha a logikai alany ezek közül bármelyikkel azonos, akkor nyilvánvalóan felesleges kategória. Ha viszont valamiféle ötödik alany-szerű kategóriáról van szó, akkor illenék definiálni, és megadni az azonosításához szükséges eljárásokat – erre azonban szinte sohasem kerül sor.

¹³⁶ Még egyszer hangsúlyozom, hogy a szkematogóniai elmélet alapján a mondatsémák keletkezéséről szól, és nem a nyelvtípusokról. Ha nem lennének dominánsan nominatív nyelvek, azaz olyan nyelvek, melyeknek mondatai túlnyomórészt vagy kizárólag a nominatív elv alapján épülnek fel, ha tehát a nominatív felépítésű mondat bármely nyelvben, amelyben előfordul, recesszív helyzetben lenne más sémákhoz képest, akkor is azonos lenne önmagával, meglennének a sajátosságai és keletkezéstörténete.

megformáltsága és a legtöbb tekintetben megegyező szintaktikai viselkedése olyan körülmények között, amikor a P funkció másképp megformált vagy/és másként viselkedik. Eredeti előállítására nézve a grammatikai alany a (jelölt vagy jelöletlen) nominatívusz kialakulásával függ össze, és így kizárólag a nominatív mondatfelépítés sajátja, ami a szkematogóniai elmélet megvilágításában egyet jelent azzal, hogy történetileg keletkezett kategória. Az alany bármilyen más értelmezése – akár univerzálisnak számítják, akár nem – megítélésem szerint kívül esik a történeti tipológia érdeklődési körén, mert az alany egyedül az itt használt értelemben tekinthető egyszerre és egyazon elv szerint szinkrón és diakrón kategóriának, ami e sorok szerzőjének nyelvszemlélete szerint előfeltétele annak, hogy objektív lényegét megértsük.¹³⁷

1.2.2.2.8.2. A nominatív–ergatív átmenetek problémája

A másik probléma, melyre a szkematogóniai elmélet státuszának és érvényének pontosabb behatárolásához előzetesen ki kell térnünk, vajon léteznek-e olyan folyamatok, melynek során már kialakult nominatív szerkezetek ergatívvá alakulnak át, illetve vice versa.¹³⁸ Ez a kérdés talán még az előbbinél is szélesebb körű szakirodalommal dicsekedhet, olyannyira, hogy pusztán az ide vonatkozó nézetek felsorolásszerű áttekintése is kis híján önálló értekezés témája lehetne. Ugyanakkor valamilyen mértékben mégis foglalkoznunk kell vele, ugyanis könnyen belátható, hogy ha ezen átalakulások lehetősége bizonyítható, és különösen ha a nominatív és ergatív szerkezetek magyarázatára nem is elképzelhető el más hipotézis, mint egymásból való származtatásuk (bármely konkrét irányban), akkor a szkematogóniai elmélet bizonyos történeti állításait legalábbis kétséggel kellene illetni.

¹³⁷ Az olvasónak nem kötelessége a szerzőt követnie ebben a hozzáállásban. Az értekezés törzsanyagának megértése szempontjából elegendő annak tudomásulvétele, hogy ebben az értekezésben alanyon ezt, és nem mást kell érteni. Valahányszor eltérek ettől a rigorózus terminushasználatától, a továbbiakban is „alanyról”, „tárgyról” stb. fogok beszélni, azaz a terminust idézőjelbe teszem. (Vö. 50. jegyzet.)

¹³⁸ A kérdés persze bármely két mondattani típus viszonyában felvethető lenne, a szakirodalomban azonban e két igen gyakran fő típusnak tekintett séma egymásba való átmenetének taglalása van abszolút túlsúlyban.

Először is tisztázzuk, hogy kérdésünk – ha következetesek vagyunk – nem arra vonatkozik, hogy előfordulhatnak-e egyidejűleg nominatív és ergatív vonások egy nyelvben (természetesen igen, sőt, egyes vélemények szerint makulátlanul egynemű nominatív és ergatív nyelvek nem is léteznek).¹³⁹ Ha egy nyelvben e két séma alkalmazása olyannyira együttesen lép fel, hogy például részleges avagy osztott ergativitásról vagy egyenesen vegyes típusról beszélhetünk, akkor nincs okunk különösképpen taglalni a két séma egymásba való átalakulásának mechanizmusait. Egy ilyen rendszerben ugyanis az egyik séma pusztán analógiás úton kiszoríthatja a másikat, és a vegyes típusú nyelvből ily módon tisztán ergatív vagy tisztán nominatív nyelv válhat. Ez azonban nyilvánvalóan nem az ergatív és nominatív mondatfelépítési elv egymásba való átmenetének példája, és akik ez utóbbi folyamatokat lehetségesnek tartották, nem is ilyen esetekre gondoltak, hanem maguknak a szóban forgó mondat típusoknak az átalakulására, hol nominatív → ergatív, hol ergatív → nominatív irányban.

Akik az ergatív szerkezetet a nominatívra kívánták visszavezetni, rendszerint nem a nominatív aktív mondatból indultak ki, de azért erre is volt példa. Egy ilyen átalakulás elvi lehetőségét sugallja például Dixon 1980-as sémája. Vegyünk kiindulásul egy olyan VSO alapszórendű nominatív nyelvet, melyben a nominatívusz mindig -s, az akkuzatívusz pedig -n végződésű. Eszerint ebben a nyelvben egy intranszitiv mondat VS-s, egy tranzitiv pedig VS-sO-n alakú. Ha itt most érvényre jut egy olyan hangváltozás, miszerint a mondatvégi mássalhangzók lekopnak, a következő szekvenciák jönnek létre: VS és VS-sO. Azaz az intranszitiv mondat alanya és a tranzitiv mondat tárgya jelöletlen lesz, ellenben a tranzitiv mondat alanyának jelöltsége megmarad. Ezzel elő is állt az ergatív rendszer. – A séma kétségtelenül elegáns, azonban éppoly kétségtelenül életidegen is. Először is, kérdés, léteznek-e egyáltalán olyan hangváltozások, amelyek mondat-, nem pedig szó- vagy szóalak-végi pozíciókra vonatkoznak. De még ha igen is, a mondott változásra akkor sem talált még senki konkrét példát a nyelvek diakrón bemutatásakor, már csak azért sem, mert a VSO alapszórend már eleve igen ritkán fordul elő az ergatív szerkezetet ismerő nyelvek körében (is).

¹³⁹ Emlékeztetek rá, hogy egy nyelvet valamely fentebb jellemzett típusba sorolni pusztán annak az állítását jelenti, hogy valamely mondat szerkezeti séma domináns (nem pedig hogy kizárólagos) benne. Egyébként, mint már szóba került, teljesen egyneműen nominatívnak, illetve ergatívnek tekinthető nyelvekben is felfedezhetők a másik típusra logikájára emlékeztető szintaktikai eljárások (Moravcsik, 1978).

A nominatív → ergatív levezetések többsége az ergatív szerkezetet a valamikori passzív szerkezetnek (konkrétan pedig az ergatívuszt a valamikori passzív mondat függő esetben álló agensének) az átértékelődéséből származtatja. Így például egyes elemzések szerint a hindiben a passzív particípium melletti instrumentálisz ergatívusszá értékelődött át, amikor (a közép-indiaiban) az egyes szám harmadik személyében, ahol ezek a particípiumok állítmányként kopula nélkül is előfordulhattak, a verbum finitumokkal alkotott egyéb mondatokban lekoptak az eredeti indoeurópai személyragok, és ezzel elhomályosult az aktív és a passzív mondat közötti különbség. Mivel ezek a mondatok szerzett tulajdonságokat jelöltek, egyszersmind perfektív szemantikájúakká lettek. Más esetekben a birtoklást kifejező szerkezetekben alakulhat ki ilyen átértékelés. A („habeo” típusú) tranzitív birtoklásigével nem rendelkező nyelvekben ugyanis a birtoklás állítását kifejező (habitív) mondatokban a birtokost valamilyen függő eset fejezte ki („a fiú-nak elolvasott könyv[e] van” mintájára), és ez is átértékelődhetett perfektummá. Az új perfektum keletkezésére tehát kétfajta perifrasztikus szerkezet alkalmas, a passzívum és az intranszitiv állítmányú habitív szerkezet. A kétben közös, hogy a tárgyas ige agense valamilyen függő esetben van, miközben az S és a P funkcióban fellépő névszó jelöletlen. Így aztán, ha elhomályosul a particípium passzív jelentése, előáll az $S = P \neq A$ ergatív rendszer.¹⁴⁰ A levezetést ugyan kissé megterheli egy-két további megalapozást igénylő, néhol homályos állítás (például hogy miért is állhattak a particípiumok egyes szám harmadik személyben kopula nélkül; hogy az intranszitiv habitív mondatok függő esetben álló birtokosát hogyan lehetett (volna) agensnek értelmezni;¹⁴¹ hogy vajon miért és hogyan számolódtak fel az adott nyelvben az eredeti aktív nominatív mondatok – hiszen képtelenség lenne feltételezni, hogy a kiinduló nyelvben tranzitív igék esetén nem a nominatívuszi agens alanyú, az-azhogy aktív mondatok voltak többségben, ezeknek azonban nyilvánvalóan el kellett tűnniük, hogy a nyelvben a passzív mondat legyen a tranzitivitás tipikus mondatalakzata –; vagy hogy minden további nélkül elfogadható-e az ergatív szerkezet keletkezésének előfeltételeként az igei személyragozás lekopása, amikor is még azt is meg

¹⁴⁰ Minderről lásd Anderson 1977: 332–336., a hasonló elképzelések összefoglalását megfelelő bibliográfiával lásd Bynon 2005: 9 kk.

¹⁴¹ Ezekre a kérdésekre részletesen visszatérünk a 2.3. és a 2.4. fejezetben.

kellene magyarázni, hogy hogyan keletkezett – újra? – a személyragozás az ezzel rendelkező ergatív nyelvekben stb., stb.)¹⁴², tény azonban, hogy a kérdéssel foglalkozó tipológusok egy sor (indo-árja, ausztráliai és polinéziai) ergatív nyelvre nézve bizonyíthatni vélték, hogy eredetileg nominatív passzív mondataik kötelezővé válása előzte meg bennük az ergativitás létrejöttét.¹⁴³

Mindazonáltal Trask egy fontos dolgozatában már 1979-ben rámutatott, hogy a passzívum kötelezővé válásának és ergatív ártérítelésének hipotézise (én teszem hozzá: legfeljebb) csak az ergatív nyelvek egy típusára alkalmazható, mellesleg éppenséggel azokra, amelyekben az ergatívuszt minden igeidőben és aspektusban használják.¹⁴⁴ Ez viszont kizárja a particípiumokra való hivatkozást, hiszen egyetlen nyelvről sem tételezhető fel, hogy verbum finitum helyett csakis particípiumokat alkalmazott minden időben és aspektusban (különösen kopula nélkül). Verbum finitumok esetén viszont a passzív személyragozás eltűnése is előfeltétele lenne egy ilyen ártérítelésnek, aminek még egyes konkrét nyelvekben való megtörténte is bizonyítandó, ilyen következetességgel pedig – ti. minden egyes (ilyen típusú) ergatív nyelv esetében – közel képtelenség feltételezni.¹⁴⁵

¹⁴² Említsük meg még, hogy a nominatív passzív szerkezeteket éppen abban az esetben használjuk az aktívak helyett, ha a kijelentés témája (topikja) a *patiens*, és nem az *agens*. Az utóbbi szubjektummá való ártérítelésének még e folyamat visszafordulása – a passzív *agens* (újra)topikalizációja – is előfeltétele lenne.

¹⁴³ Egy ilyen levezetés egyszersmind arra is magyarázatot nyújthatna, miért rendelkeznek az ergatív nyelvek oly ritkán passzív szerkezetekkel (ahol van ilyen, mint például a baszk vagy a grúz, ott újtásnak tűnik), vagy hogy miért jelöletlen a legtöbb ergatív nyelvben a P funkció (hiszen ezek ezek szerint ez valamikor alany volt a passzív szerkezetben).

¹⁴⁴ Nála ezek az ún. A típusú ergatív nyelvek, melyekre ezen kívül jellemző, hogy ha van igeegyeztetés, az ige az S és P funkciójú főnevekkel egymással megegyező módon kongruál (számban és személyben), az A -kal pedig, ha egyáltalán, másképpen; továbbá a nyelvben gyakran figyelhető meg általunk szemantikainak nevezett részlegesség. (Ilyen nyelv a baszk, Ausztrália és – az eszkimó-aleut kivételével – Észak-Amerika ergatív nyelvei, a tibeto-burmai nyelvek – a tibeti kivételével –, a csukcs, a hurri, a sumér és talán a burúsaszki.) A B típus ergatív nyelvei ezzel szemben a P funkcióval csak számban és legfeljebb még nemben egyeztetik az igét, személyben nem, az A funkcióban lévő főnévhez, ha egyáltalán, az ige ugyanúgy igazodik, mint az S funkcióban lévőhöz, és gyakori benne a szintaktikai részlegesség, amikor is az ergatív szerkezetek a múlt idejű/perfektív mondatokra korlátozódnak. (Ide tartoznak Trask szerint az indo-iráni ergatív nyelvek, a kurd, az óperzsa, az óörmény, a tibeti, az eszkimó-aleut, Polinézia ergatív nyelvei, a dél-kaukázusi és részben az észak-kaukázusi ergatív nyelvek.) Ezeknek a nyelveknek az ergatív szerkezeit Trask is az intranszitiv habitív mondatokra vezeti vissza – e levezetésben azonban már ehelyt nem (és persze elviekben sem) szükséges követnünk. (Trask 1979, 388.)

¹⁴⁵ Ebből persze az következik, hogy a magam részéről a passzívumból való származtatást, ha kizárni nem tudom is, távolról sem tartom alternatívamentes hipotézisnek.

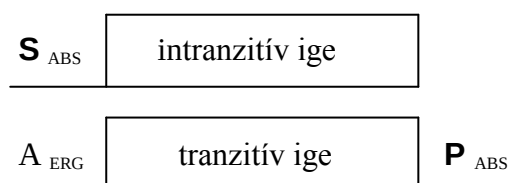
A nominatív eredet passzív → ergatív alapú levezetésének konkurrenciái is támadtak. A legismertebb ilyen hipotézis szerint az indoiráni nyelvek ergatív perfektuma birtokos szerkezetre megy vissza (Benveniste 1952, Anderson 1977 (1980), Bynon 2005). Például az utóbbi szerző szerint az ind és az iráni nyelvek ergatív szerkezetének jelölt agense egy olyan alakulatból származik, melyben a mai agens valamikor egy adnominális birtokos szerepét játszotta a nominálisan felfogott particípium mellett. A szóban forgó séma eredetileg nem-agentív intranszitiv igék mellett jelent meg, s csak később terjedt át a tranzitív igék környezetére. Ezeknek a szerkezetnek eredetileg modális (tkp. spontán történéseket kifejező) jelentése volt, és csak bizonyos mediálisan és aktivitásként egyaránt értelmezhető igék révén (pl. ’tör(ik), vö. angol *break*) terjedt át a tudatos aktivitást kifejező tranzitív szerkezetekre. Ez a fejlemény aztán lehetővé tette a szintaktikai újraértelmezést, mely szerint a genitívuszi jelöltségű nomen voltaképpen a tranzitív mondat alanya (azaz a genitívusz többé nem a birtokost jelölte, hanem ergatívuszi funkciót vett fel). A szintaktikai egyértelműsítés kedvéért ebben a pozícióban a genitívuszt később felváltotta az instrumentális (de ennek a fejleménynek sem volt köze a passzív szerkezetekhez). Bizonyára ez a levezetés sem tekinthető száz százalékosan meggyőzőnek, de Bynon elképzelésének kétségtelen előnye a passzív teóriával szemben, hogy természetes választ ad az agens mondat eleji pozíciójának amabban oly nehezen kezelhető kérdésére, hiszen eredeti birtokosként a később agensnek értelmezett névszó mindig is állhatott a mondat élén.

Mindazonáltal érdemes figyelni rá, hogy a kétféle, egymással egyébként összeegyeztethetetlen hipotézisnek van egy lényeges közös pontja: mindkettő particípiumi központú nominatív szerkezetek ergatívvá válásáról beszél, és így a prototipikus, azaz nem particípiumi állítmányt tartalmazó ergatív szerkezetek keletkezéséről még akkor sem mondhat semmit, ha az ind és iráni nyelvekre nézve valamelyikük helyesnek bizonyul.¹⁴⁶

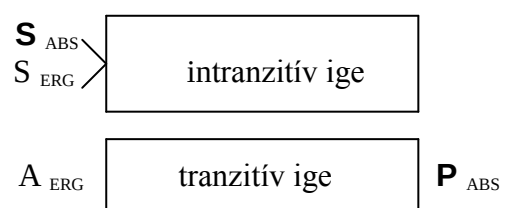
Gyakran megfogalmazódott az ellenkező hipotézis is, miszerint tehát a nominatív szerkezet eredhetne az ergatívból. Az ilyen levezetéseknél gyakori módszertani problé-

¹⁴⁶ Egy másik konkurrens, tehát az ergatív szerkezetet ugyancsak nem-passzív eredetűnek hipotetizáló elképzelés Creissels-é (2006), aki (néhány korábbi szerző elképzelésénk mentén) perifrastikus (segédigével kifejezett) idő-aspektus-mód-kifejezést lát az ergatív szerkezetek mögött. Eltekintve a részletektől, a nominatív→ergatív átmenet eleve előfeltételezése ebben az elképzelésben is tetten érhető.

ma, hogy egy tipológiai konstelláció ábrázolását nem különítik el a létrejöttére vonatkozó hipotézis kimondásától, hanem úgy tekintik, mintha a megmagyarázandó állapot már eleve csakis azt igazolhatná. Lássunk erre egy konkrét példát. Mint a (19) és (20) példák kapcsán már utaltam rá, egyes ergatív nyelvekben az ergatívusz az A funkción kívül megjelenik az S -ben is, amennyiben az adott intranszitiv ige tudatos aktivitást fejez ki, másszóval az ergativitás klasszikus sémája helyett:

a következőt látjuk:

ahol az **S**_{ABS} a történet, állapotot, létezését jelentő intranszitiv ige inaktív „alanyát”, azaz hogy az intranszitiv patient, az **S**_{ERG} pedig a tudatos aktivitást kifejező intranszitiv ige aktív „alanyát”, azaz hogy az intranszitiv agent szimbolizálja. Eddig a tények – most következik az interpretáció. Eszerint, amit itt látunk, az az ergatívusz áttérjedése az intranszitiv igeire, pontosabban annak első fázisa, amikor ez még csak az aktív intranszitiv alanyokat érinti. Innen már csak egy lépés, hogy az ergatívusz továbbterjedjen az inaktív alanyokra is, miáltal az intranszitiv ige alanyát most már általában is ugyanaz a jelölő formálja meg, mint a transzitivakét, azaz hogy létrejön az **S** = **A**, vagyis a (testes) nominatívusz. Így aztán a jelenleg megfigyelhető, azaz a második ábrában leírt szituáció nem egyéb, mint átmeneti állapot az ergatív felépítés nominatív válságában. A nominatívusz, történetileg tekintve, eszerint nem egyéb, mint (az **S** funkció-

ra) kiterjesztett ergatívusz, az akkuzatívusz pedig ennek megfelelően (a P funkcióra) korlátozott abszolútívusz.¹⁴⁷

Ez az interpretáció azonban többszörösen is elfogadhatatlan. Először is a végeredménye felől: feltételezve, hogy az abszolút eset – mint a legtöbb ergatív nyelvben – jelöletlen volt, az ily módon létrejövő nominatív szerkezet testes nominatívuszt és jelöletlen tárgyat tartalmazna. Mint szó esett róla, a történeti tipológia egyik alapelve az „uniformitarianizmus”, miszerint a világ nyelvei a múltban is olyan tipológiai konstellációkat mutattak fel (és zártak ki), mint a maiak, és ezért a történeti változások magyarázatában nem posztulálhatunk olyan nyelvállapotokat, amelyeket a világ ma ismert nyelveinek egyike sem mutat fel. Nos, mint említettük is (1.2.1.1.), olyan nominatív nyelv, melyben a nominatívusz jelölt, az akkuzatívusz pedig jelöletlen lenne, nincsen. A szóban forgó hipotézis tehát legfeljebb egy adatolatlan mondatrendszer létrejöttét magyarázhatná meg. Ám még ezt sem mondhatjuk róla. Először is, mint többször rámutattunk, már eleve téves azt gondolni, hogy az ergatívusz mindig aktív tranzitív alanyt jelent, és így nem is olyan magától értetődő, hogy miért (csak) az aktív intranszitiv alanyokra terjed át, amikor átterjed. De a legproblematisabb mégis maga a motiváció. Hogyan következhet be az ergatívusz átterjedése bármire is, ami nem A funkció, egy olyan nyelvben, amelyben ez a kázus az egyetlen morfológiai jelölője a tranzitivitásnak (lévén, hogy az abszolút eset – még ha adott esetben akár jelölt is – nem korlátozódik a tranzitív ige melletti szerepre). Hogyan lehet továbbá úgy elképzelni az ergativitásról a nominativitásra (az egyik tranzitív sémáról a másakra) való átterést, hogy közben elveszék a tranzitivitás elve, és egy tisztán szintaktikai szerkesztésmód átalakuljon valamiféle félig szintaktikai, félig szemantikai logikává, hogy aztán a következő lépésben megint tisztán szintaktikaivá váljék?^{148,149}

¹⁴⁷ Vö. például Plank 1985, 272. kk.; 1995, 1187. kk. Vegyük észre, hogy a második sémában modelált állapot éppen az, ahogyan az aktív nyelveket – tévesen – ábrázolni szokták (ti. hogy azokban az agens és a patiens megkülönböztetése csak az intranszitiv „alanyok” esetében történik meg). Innen tekintve a folyamat az aktív fázison át vezetne az ergatívból a nominatív felépítésbe (természetesen az aktív elv eme téves felfogásában).

¹⁴⁸ Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy elvi különbség áll fenn az itt leírt hipotézis és aközött, amit nominatívusznak a protoakkuzatív állapotból való előállításáról mondtunk az 1.2.2.2.1. pontban. Ott ezt a folyamatot mint a nominatívusz keletkezésének egyik lehetőségét írtuk le (a jelölt agentívusz átterjedése az S funkcióra). Az agentívusz ugyanis egy akkuzatívusszal áll szemben, vagyis a kiinduló szerkezetben a tranzitivitás jelölése redundáns. (Az agentívusz kizárólag a tranzitív igék alanyát jelzi, az akkuzatívusz kizárólag a tranzitív igék tárgyát, vagyis a tranzitivitás két helyen is egy-

A szkematogóniai elmélet megvilágításában a fenti második ábrában vázolt állapot valójában egy olyan ergatív nyelvet mutat, melyben az intranszítív igék környezetében fennmaradtak a valamikori (proto)aktív szerkezet reliktumai. Tehát nem az intranszítív „alanyok” megoszlása a novum, hanem a tranzitív „alanyok” meg nem oszlása.

Hogyan állhatott elő ez az állapot? Az agentívuszc/ergatívuszcra épülő tranzitív szerkezet minden bizonnyal analógia révén áll elő. Míg az intranszítív igék „alanya” a világ minden nyelvében közel egyenlő eséllyel lehet agens vagy nem-agens (*a fiú fut*, *a fiú szédül*), a tranzitív igék döntő többségének „alanya” valóban agens (még ha más szempontból hangsúlyozniuk kellett is, hogy nem mindegyikük), és ugyanekkor – tehát megintcsak az esetek többségében – patiensük nem „alany”. Ezért egy (proto)aktív nyelvben az eredetileg csak a ráhatást, tudatos okozást kifejező tranzitív igék melletti agensjelölés könnyebben és hamarabb általánosulhat általában vett tranzitív „alannyá” (az agentívuszc/ergatívuszc előképévé), mint az intranszítív agenseké általában vett intranszítív „alannyá”. A jelölt „alanyú” (és döntően jelöletlen „tárgyú”) tranzitív szerkezet tulajdonképpen az aktív nyelvek szándékosan végrehajtott cselekvést kifejező agens–ige–patiens szerkezetű mondatfelépítésének minden tranzitív mondatra való kiterjedésével (a patiens tranzitív „alanyok” különállásának felszámolódásával) jön létre, függetlenül attól, hogy eközben mi történik (pontosabban mi nem történik) az intranszítív szerkezetekkel. Ha tehát egy ergatív nyelvben azt az esetkonfigurációt látjuk, mint amit az iménti második sémánk ábrázol, akkor annak a nyelvnek a mondatfelépítési rendszere nem már, hanem még nem tisztán ergatív, és amiben eltér a „klasszikus” ergativitástól, az (proto)aktív reliktum benne.

értelműen jelölve van.) Az ergatív szerkezetben nincs ilyen redundancia, hiszen (akár testes az abszolútívuszc, akár nem) nem tartalmaz olyan esetet, amely kizárólag a tranzitív igék „tárgyát” jelölné, és így az ergatívuszc, mint mondtuk, kizárólagos morfológiai jelölője a tranzitivitásnak. Mi motiválná, hogy ezt feladva társuljon az intranszítív igékhez is, különösen azoknak csak egy alcsoportjához?

¹⁴⁹ Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy az imént hivatkozott szerző ugyanott utal egy másik lehetséges magyarázatra is. Eszerint itt fordított folyamat is elképzelhető, azaz az itt jelzett „szabálytalan” ergatív szituáció az aktív szerkezet ergatívba való átmenetének állomásaként is értelmezhető, de ezt – érthető okokból, hiszen a nominatív szerkezet keletkezéséről akar beszélni – nem fejti ki. Valójában persze nem igaz az, hogy iménti második ábránk egy aktív felépítést ábrázolna (az aktív nyelvekben, mint mondtuk, a tranzitív igék „alanya” is ugyanúgy megoszlik, mint amit itt az intranszítív igéknél tapasztalunk), és ezért persze az aktív → ergatív fejlődésben még a tranzitivitás mint mondat-szervező elv előállítását is meg kellene magyarázni. Mindazonáltal az aktív → ergatív levezetés még pontatlanságában is közelebb áll a feltételezhető folyamatokhoz, mint az ergatív → nominatív.

Mindezek alapján az intranszitiv agenssel kapcsolatban a fenti állapoton túllendítő következő lépés várhatóan éppenséggel nem ennek kiterjedése az intranszitiv patiens jelölésére, hanem, ellenkezőleg – minthogy ez az eredetileg agens kifejező esetalak egyre inkább jelesül a tranzitiv igéknek válik kötelező tartozékává –, eltűnése az intranszitiv igék mellől, másszóval valójában az intranszitiv patiens általánosulása minden intranszitiv igére. Így áll elő véglegesen az abszolút eset, és ezzel a tiszta ergativitás.

Azok a tipológusok, akik mind a nominatív → ergatív, mind az ergatív → nominatív átalakulást lehetségesnek tartják, zömmel természetesen nem valamiféle ingamozgást feltételeznek, csupán rámutatnak, hogy a nyelvek történetében mindkettőre lehet példát találni, sőt, jóformán talán minden séma minden más sémává való átalakulására is.¹⁵⁰ Vannak, akik bizonyos átrendeződéseket adatoltnak, másokat csak hipotetikusnak tartanak, és megpróbálják különböző elvek megfogalmazásával megragadni a szerintük lehetséges és lehetetlen történeti elmozdulások törvényszerűségeit (a tények és az interpretáció egybemosódása azonban e kísérletekben is gyakran problematikus).¹⁵¹ Az egyik legsajátosabb koncepció Estival–Myhill 1988, amely a nominatív–ergatív átmeneteket egyenesen ciklikusnak tartja. Nem sorolom fel az általuk kimutatott öt fő- (és ezeken belül is számos al-) lépést, melyben ezt levezetik, csak jelzem, hogy a folyamatban a kulcsmomentum az, amikor a nyelv a passzív, levezetett, intranszitiv szerkezetet aktív, elsődleges és tranzitiv szerkezetté értékeli át, végeredményben úgy, hogy ami a passzív szerkezetben a szubjektum szerepében állt, objektummá értékelődik át, a passzív szerkezetben függő esetben lévő agens pedig szubjektummá, miközben elvész a passzív morfológia is. (Így jutunk ugyanis el a passzív nominatívból az ergatív szerkezethez.) Amikor azután ez az új alany elnyeri a szubjektummal kapcsolatos összes morfológiai tulajdonságot, ide értve az igének a vele való egyeztetését is, előáll a nominatív szerkezet. Minthogy pedig a nominatív szerkezet megengedi a passzív mondatokat is, az utóbbiak alapján az egész folyamat akár előlről is kezdődhet.¹⁵² Bár időnként ezek a szerzők is konkrét nyelvi példákkal igyekeznek igazolni elképze-

¹⁵⁰ Nagyjából ez mondható például Plank 1995-ről, amelyben egyébként hat kiinduló szerkezet szerepel (a duplikatív is köztük van, az aktív pedig a szokásos félreértéssel), és csaknem minden átmenetre található nyelvi példa – pontosabban az éppen bemutatni kívánt módon interpretált nyelvi példa.

¹⁵¹ Vö. például Harris 1990; Harris–Campbell 1995, 240–281.

¹⁵² Estival–Myhill 1988, 466–468.; Askedal 2001, 1636 ezt a koncepciót a morfológiai tipológia izoláló–agglutináló–flektáló–izoláló ciklusának mondattani megfelelőjeként ábrázolja.

léseiket, végeredményben azt mondhatom, hogy ez az egész levezetés a valóságos nyelvi fejlődés helyett inkább a nyelvész gondolati kreativitását tükrözi, ahogyan ugyanis lépésenként végiggondolhatja a változást (nem pedig ahogyan a nyelvben ténylegesen végbemehetnek).

Összefoglalólag tehát a következőket mondhatjuk. Az „átmehet-e az ergatív nominatívba, vagy a nominatív ergatívba” típusú, ily módon persze meglehetősen pongyolán megfogalmazott kérdés voltaképpen háromféleképpen értelmezhető, és ezért aztán háromféle választ igényel.

1. Előfordulhat-e egy nyelvvel, hogy történetének egy korábbi fázisában dominánsan nominatív mondatfelépítésű volt, egy későbbi állapotában pedig dominánsan ergatív (illetve vice versa)? A válasz természetesen igenlő. Ha a domináns jelleg – mint elvárható – azt jelenti, hogy ha recesszív jelleggel is, de a másik felépítés is jelen volt a nyelvben, akkor egy vegyes típusú kiinduló állapotot kell feltételeznünk (például egy idő vagy aspektus mentén megosztott vegyes rendszert). Egy ilyen nyelvben az egyik szerkezet idővel analógiásan dominánssá vagy akár kizárólagossá is válhat, ami megváltoztatja a nyelv típusát. Ilyenkor tehát nem az egyik mondattani sémának a másikba való átalakulásáról van szó, hanem arról, hogy az egyik kiszorítja a másikat. A vegyes típusból való kiindulás persze az álmegoldás látszatát keltheti, hiszen ekkor még mindig válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy hogyan jött létre ez a korábbi vegyes állapot – és ezen a módon végtelen regresszióhoz juthatnánk e kérdés vonatkozásában. A szkematogóniai elmélet megvilágításában azonban ez az ellentmondás feloldható, ugyanis ebben a keretben egy ergatív és egy nominatív séma együttes létezése minden további nélkül megmagyarázható anélkül is, hogy bármelyiküket a másikra – netán jelenlétüket valamiféle nyelvkeveredésre – kelljen visszavezetni. Minthogy ugyanis a nominatív, a triadikus és az ergatív szerkezetek egyaránt a protoaktív felépítés örökösei, így semmilyen elvi akadály nincs, hogy egy vegyes típusú nyelvben több szerkezeti séma is kezdettől fogva jelen legyen. (A protoaktív felépítésből való kibonta-

kozás akár egy nyelven belül is elindulhatott egyidejűleg akkuzatív, illetve ergatív irányba.)¹⁵³

2. Átalakulhat-e maga az ergatív mondatséma nominatívra vagy fordítva? Erre a kérdésre mind a világ nyelveiről alkotott tapasztalati anyagunk, mind a szkematogóniai elmélet alapján negatívan kell válaszolnunk. Bár korábban feltételezték, hogy a nominatív szerkezetek ergatívakra mennek vissza, ezek jó megfigyeléseken alapuló, ám téves interpretációk voltak. (E folyamatok valóságos kiindulása vagy triadikus, vagy protoaktív.)¹⁵⁴ Egyébként még ha lehetséges (lenne) is egyes esetekben a nominatív és az ergatív szerkezet egymásba való átmenetét kimutani, valamennyi ergatív és nominatív nyelv felépítését akkor sem vezethetjük vissza egymásra, ez önmagában is körbenforgó okoskodás lenne. A nominatív szerkezetek és az ergatív szerkezetek eredetileg egymástól függetlenül jöttek létre (a nominatívok ráadásul több lépésben, mert először az akkuzatívusznak kellett kialakulnia, hogy később létrejöhessen a nominatívus), és bár az ergatív szerkezetek konzervatívabbak (felépítési elvükben közelebb állnak a protoaktív mülthoz), mégsem képezik a nominatív szerkezetek történeti-tipológiai előzményét (lásd az ágrajzot az 1.2.2.2. pontban).

3. Előfordulhat-e, hogy egy tisztán ergatív szerkezetű nyelv valamely részrendszere nominatívra értékelődje át, illetve vice versa? Erre kérdésre már csak differenciált megközelítésben tudhatunk válaszolni. Ergatív mondatszerkezet nominatívra történő ártértékelésére – mint a fentiekben jeleztem – nem lehet meggyőző példát mutatni. Nominatív szerkezet ergatívra egyes esetekben viszont ártértelmeződhet, mégpedig bizonyos passzív szerkezetekből kiindulva. Verbum finitumot tartalmazó passzív szerkezet nem alakulhat át ergatívra, mert ez az összes grammatikai és topikalizációs ártértékelésen kívül még a passzív ragozás elvesztését is igényelné, ellenben lehetségesnek látszik ez a folyamat olyan mondatfelépítés esetén, melynek állítmánya kopula nélküli particípium. Ez lehet az egyik történeti magyarázata az indoeurópai nyelvek múlt ide-

¹⁵³ A vegyes típusból a monolit típusba való átmenet természetesen areális viszonyok alapján, egy vagy több más nyelv hatására is bekövetkezhet, de ezt nem érdemes külön szemügyre venni, mivel még elvileg sem áll kapcsolatban a nominatív→ergatív vagy ergatív→nominatív átmenet kérdésével.

¹⁵⁴ Ide tartozónak látom azokat az itt nem taglalt elképzeléseket is, amelyek a nominatív szerkezeteket az ergatív nyelvek antipasszív szerkezetéből származtatják (vö. például Dixon 1979, 100). Ez a felfogás bizonyos értelemben a nominatív passzív → ergatív hipotézis tükörképe, és több tekintetben ugyanazokkal a problémákkal terhes (például ugyanúgy előfeltételeznie kell az antipasszív morfológia felszámolódását, ahogyan amannak – verbum finitumos nyelvek esetén – a passzív ragozását).

jű/perfektív szemléletű mondataiban esetenként fellelhető ergatív szerkezetnek. Egy ily módon létrejövő vegyes rendszerű nyelv aztán az imént a kérdés első interpretációjánál taglalt analógiás úton elvben ergatívvá válhatna. Ez azonban merőben teoretikus feltételezés, mert egy ilyen egységesülés valószínűleg csak olyan nyelvekben történhetne meg, ahol a korábbi nominatív mondatformákban sem használtak finit igealakokat (hiszen ez utóbbi típust nem lehet ergatívvá átértelmezni). Az eredmény aztán egy olyan ergatív nyelv lehetne, amelynek minden állítmánya kopula + particípium szerkezetű.¹⁵⁵

A másik – véleményem szerint plauzibilisebb – magyarázat ezeket a szerkezeteket is ugyanúgy vezetné le, mint az ergativitást általában: egy olyan nyelvallapotból, mely a (proto)aktív felépítési rendszernek felel meg, vagyis nem látna szükségesnek semmiféle köztes nominatív állapotot feltételezni.

1.2.3. A szkematogónia tartalmi univerzalitása

Visszatérhetünk a fő gondolatmenethez, a szkematogóniai elmélet jellemzéséhez. Lezárandó az erről szóló 1.2. pontot, bár a mondattani sémák evolúciós előrelépéseinek jellemzésénél fentebb többször is utaltam rá, helyénvalónak tűnik végül tételes formában is megfogalmazni, mi is tekinthető eme feltételezett evolúció¹⁵⁶ általános tendenciájának. Lényegében egy történeti-tipológiai univerzálé kimondásáról van szó:

A mondatformák evolúciója a szemantikai diverzitástól a szintaktikai sematizálódás felé tart.¹⁵⁷

Hogy csupán a ma megfigyelhető mintákra nézve újra áttekintsük ennek szimptomáit, idézzük fel a lépéseket. A tematikus nyelvek esetében a mondat felépítését szinte

¹⁵⁵ Van ilyen ergatív nyelv: a baszk, de tudomásom szerint még senki sem mutatott ki mögötte valamilyen nominatív „ősbaszk” szerkezetet.

¹⁵⁶ Az evolúció terminus természetesen nem valamiféle értékrendet kíván tükrözni (hiszen bármely létező mondatfelépítési elv alkalmas a valóság bármely összefüggésének kifogástalan tükrözésére), még csak nem is a folyamat szükségszerűségét, csupán egyirányúságát. Eszerint – hacsak nem valamilyen areális hatások alapján, melyek nem képezik a tipológiai jellemzés tárgyát – a szkematogóniai ágrajz alacsonyabb szinten ábrázolt mondatfelépítési elvei, illetve ezeknek szerkezeti elemei nem vezethetők vissza magasabb szinten ábrázolt elvekre, csakis fordítva.

¹⁵⁷ Ez a tendencia alapján megfelel a napjainkban széles körben vizsgált grammatikalizáció törvényszerűségeinek.

kizárólag ad hoc szemantikai indíttatások döntenek el. A differenciatív stádiumban is a mondat megformálása még erősen függ attól, hogy a predikátum-ige közelebbről milyen szemantikai mezőbe tartozik, de e mezők száma már véges sok. Az aktív mondat-szerkezetről nem kevésbé mondható el, hogy benne a felépítést az ige jelentése szabja meg, de e tekintetben már csak két lehetőség adódik annak függvényében, hogy az ige akaratlagos aktivitást jelent-e, vagy sem.¹⁵⁸ A tranzitivitás-elv felülkerekedése végül teljesen háttérbe szorítja az ige szemantikáját: bármit jelentsen is az ige, intranszitiv vagy tranzitiv volta egyértelműen eldönti saját megformálását és a körülötte jelentkező esetkonfigurációt vagy/és szórendet. Bár e szempontból a három tranzitiv séma egyenrangú, a nominatív és az ergatív szerkezet formális jellegét még tovább fokozza, hogy az intranszitivitást a tranzitivitástól már csak egyetlen funkcióban különbözteti meg: az ergatív nyelvek az A, a nominatívok a P révén. A szemantikailag kiürült, formális általánosulás legfőbb megtestesítője a nominatívusz (s következésképpen a grammatikai alany).

¹⁵⁸ A szemantikai elv „kopása” és a formális regula megerősödése magukon az aktív nyelveken belül is megfigyelhető. Egyes ilyen nyelvekben annak eldöntése, hogy egy adott ige a két eshetőség – tudatos cselekvés vagy történés, állapot – közül melyiket képviseli, a beszélő mindenkor konkrét megítélésétől függ (vagyis a formát teljes mértékben a szemantikai szándék determinálja); másokban az igék aktív, illetve statív kezelése implicite tartalmilag különböző jelentéseket különít el egymástól – ez az a fok, ahol a két lehetőség a tranzitiv nyelvekben már külön lexémáknak felelne meg –, itt tehát a forma megválasztása már kevésbé ad hoc döntés kérdése; végül az aktív nyelveknek egy harmadik csoportjában az aktív vagy statív jelleg lexikailag rögzült, ha tehát egy ige alapjelentésében aktív, akkor alanya akkor is aktívuszban áll, ha az igét adott esetben mediális jelentésben használják.

1.3. Prenominativitás

1.3.1 A prenominativitás lényege

A „prenominatív” jelző elvben jelenthetne bármit, ami a szkematogóniai ábrán a nominatív típus „alatt” van, tehát az azt történetileg megelőző állapotokhoz tartozik. Tartalmilag azonban a kifejezést csak szűkebb értelemben érdemes használni: a nominatív mondat szerkezet azon vonásairól van szó, amelyek magukban a nominatív nyelvekben elemezhetők ki a nominativitás történeti tipológiai előtörténetének nyomaiként. A prenominativitás elmélete végül is lényegében két axiómán nyugszik: 1. a nominatívusz és a nominatívuszra épülő mondatfelépítési elv nyelvtörténeti produktum, következésképpen van előtörténete; 2. ez az előtörténet felderíthető reliktumokat hagy a nominatív nyelvekben. Ebből következően ahhoz, hogy elfogadjuk a prenominativitás jelenségének, kutathatóságának, a rá vonatkozó elméleti megfontolásoknak az objektív érvényét, korántsem szükséges elfogadnunk a szkematogóniai elmélet egészét, bár megítélésem szerint egy ilyen tágabb perspektíva, mely például ugyanígy megalapozná a preergativitás kutatását az ergatív nyelvekben, nagy mértékben alátámasztja a jelenség általános érvényűségét. A prenominativitás kutatása – a kérdés pontos lehatárolása nélkül, egyszersmind jó ideig kizárólag az indoeurópai nyelvekre, mint a „par excellence nominatív nyelvcsaládra” korlátozva – mindenesetre több mint száz éve napirenden van a nyelvtudományban.

1.3.2. A legfontosabb újabb szakirodalmi előzmények

Mint már említettem, a prenominativitás elméletének kialakításában – a stadiális iskola háttérbe szorulása után, de hagyományaitól aligha teljesen függetlenül – az elmúlt négy évtized történeti tipológiájában három kiemelkedő munka tekinthető mérföldkönek. Nem mintha e művek felvállaltan a prenominativitás kérdéskörének vizsgálatát tekintették volna céljuknak: tényleges témájuk az aktív nyelvek, az indoeurópai alapnyelv (proto-indoeurópai) és ennek történeti előzménye, az indoeurópai előnyelv (pre-

indoeurópai) elemzése. Minthogy azonban mindhárom mű – különböző nézőpontból – kiemeli az aktív nyelvek tipológiai vonásainak és a végső formájában nominatívnak tételezhető indoeurópai alapnyelv kielemezhető előtörténetének összefüggéseit, lényegében az aktív → nominatív átmenetnek, a nominatív szerkezet keletkezésének az elméletét fejtik ki egy konkrét nominatív nyelv, az indoeurópai alapnyelv vonatkozásában.

1.3.2.1. Klimov: *Tyipologija jazikov aktyivnogo sztroja* (1977)

Ez a könyv mintegy újrafelfedezte, pontosabban először mutatta be részletesen az aktív nyelveket, és domborította ki ezek tipológiai jelentőségét, elsősorban szinkrón, de el nem hanyagolhatóan a minket itt most közvetlenül érdeklő diakrón szempontból is. Lényegében Klimov munkájával vett át a nominatív szerkezet sokáig plauzibilisnek tűnő ergatív eredeztetésének a helyét az a koncepció, amely szerint az indoeurópai (tehát dominánsan és prototipikusan nominatív) mondattani típus valójában az aktív rendszer örököse (amiként egyébként az ergatív is).¹⁵⁹

Klimov szerint az aktív nyelveken belül három fázis különböztethető meg: a korai aktív nyelvek, amelyekben az aktív–inaktív szembenállás helyett még élő–élettelen dichotómia van, a voltaképpen aktív (mérvadó, „etalon-”) nyelvek és a kései aktív nyelvek, amelyekben megindult a nominatívva vagy ergatívva válás (Klimov értelmezésében a szubjektum–objektum viszony kialakulása). A végső fázisban lexikai újításként megfigyelhető a melléknév megjelenése (kiválása az ige kategóriájából). Ennél is fontosabb, hogy átalakul az igék megoszlása az aktív–statív skálán. Az etalonstádiumban is vannak olyan élőkkal kapcsolatos, ámde szemantikailag statív igék, amelyeket aktív módon ragoznak (pl. a guaraniban ’áll’, ’ül’, ’fekszik’, ’alszik’), később egyes igéknél ingadozás áll elő, illetve régebben statívnek mutatkozó igék átsorolódnak az

¹⁵⁹ A szkematogóniai elméletben fentebb különbséget tettünk az aktív és a protoaktív mondatfelépítési elv között, mégpedig azon megfontolásból, hogy a ma létező aktív nyelvek szerkezete mint olyan már ugyancsak „leágazás”, és a tranzitív szerkezetek történeti előzményét az aktivitás elvének megjelenésében kell keresnünk (a „családfa” törzsén). Klimov gondolatmenetével ez nem lenne összeegyeztethető, mert ő az aktív elv felbomlását és a nominatív, illetve ergatív elv felé történő átstrukturálódását maguknak az aktív nyelveknek a belső változása útján kívánja bemutatni. Ezt a koncepciót tudomásom szerint a későbbiekben senki sem tette magáévá.

aktívak közé, pl. a dakotában az 'él', 'gyors', a tupi-guaraníban a 'megöl' és a 'meghal' egyaránt aktív, ellenben a sziú, muszkogi, irokéz nyelvekben az utóbbi (már – mondja Klimov –) statív. A szerző szerint itt az aktív–statív szembenállás fokozatosan intranszitiv–transzitiv szembenállásnak adja át a helyét, mégpedig oly módon, hogy az aktív igék kezdenek megoszlanı intranszitiv és transzitiv változatra. Ugyancsak az intranszitiv–transzitiv szembenállás előállására utal az indoeurópai passzív igenem keletkezése, ami ott már az adatolható időkben ment végbe. Mind az indoeurópai, mind az ergatív nyelvek tekintetében egy sor kutató megállapította, hogy bennük az igék transzitiv–intranszitiv differenciációja egy korábbi cselekvés–állapot (tehát végeredményben aktív–statív) megkülönböztetésre megy vissza. A protoindoeurópai (és a protokartvél) állapot olyan helyzetet tükröz, amelyben az aktivitásviszonyokat mindenekelőtt a névszók megformálása tükrözi, míg az igealakok már átorientálódnak a nominatív viszonyok ábrázolására. Mind a nominatív, mind az ergatív nyelvekben előfordul, hogy a nem-akaratlagos cselekvések és állapotok esetében olyan struktúrákkal találkozunk, amelyeket a nyelv alapvető mondatfelépítési elve nem motivál. Gyengül az aktív és inaktív főnevek szembeállítása. Posztaktív tendencia az aktív nyelvekben, amikor a statív ige töve kezd nem-állítmányi (hanem jelzői) funkcióban megjelenni – ez a melléknév kialakulása felé mutat. (Az elkülönülés szórendileg is megfigyelhető, a nem-predikatív statív igék prepozitív, a predikatívak posztpozitív helyzetben állnak.) A muszkogi nyelvekben (Klimov szerint: már) nincs inkluzív–exkluzív megkülönböztetés a többes szám első személyben. Néhány sziú nyelvben megfigyelhető a birtokos és visszaható névmások előállása. Ide vonható a közvetlen és közvetett objektum kialakuló megkülönböztetése is. Az aktív nyelvek belső fejlődése során megfigyelhető továbbá az igeragozás kiegyenlítődésének tendenciája, mégpedig mindig úgy, hogy az aktív (és így a szubjektum-orientált) elv terjed át a statív igékre. Azokban az aktív nyelvekben, ahol még érezhető az osztályozó–személyes ragozás, az ige a tisztán személyes ragozás felé tendál. Ami az esetrendszerrel illeti, Klimov szerint ez csak az ergatív és a nominatív típusban¹⁶⁰ jöhetett létre, amelynek így a korai (nem-ragozó) aktív állapotra kell visszamennie. A deklináció előállításának strukturális feltételei csakis akkor jelennek meg, amikor az osztályozás stabil felosztása átadja a helyét a szubjektumok és ob-

¹⁶⁰ A triadikus mondatfelépítés nem szerepel Klimov koncepciójában.

jektumok szerinti labilis felosztásnak. Az akkuzatívusz az inaktív esetre megy vissza, amely eredetileg a ráirányultságot fejezte ki.

Az indoeurópai (nominatív) szerkezet aktív eredetére utal Klimov szerint a protoindoeurópai nyelv egy sor más jelensége is. A teljesség igénye nélkül íme még néhány az általa kiemelték közül.

– A közvetlen és közvetett bővítmények differenciálatlansága, az infinitívusz és a kopula feltételezhető hiánya, a melléknév viszonylagos elkülönületlensége, az indoeurópai szuppletív igék (amelyeknek köre Klimov szerint az aktív nyelvek igei dubletjeire emlékeztet).

– A konjugáció nem-teljes volta.

– Az actio fellépése az idő helyett.

– A semleges nemű szavak szám-megkülönböztetésének hiánya (vö. hogy még az ógörögben is a többes számú semleges nemű alany után egyes számban áll az állítmány). Ez utóbbi kapcsolatba hozható az aktív nyelvek azon tulajdonságával, hogy némelyikükben csak az aktív osztály névszóinak van többese, illetve hogy az indoeurópaiban csak az -s jellegű eset állítódik szembe a nem ilyennel (vagyis hogy a neutrumban nincs nominatívusz–akkuzatívusz megkülönböztetés), ill. pl. a hettitában csak az élőknél lép fel az -an < -om genitívusz.

– Az indoeurópaiban is kimutatták, hogy a fák és növények nevei élőnek számítottak, vö. hogy ezeknek a jó része hím- vagy nőnemű. (Klimov itt valami olyasmit vet fel, hogy valamiféle ősi „természeti” aktivitásszemléletről van szó, ami később átadta a helyét egy társadalmi értelemben vett aktivitásszemléletnek.)

– Az indoeurópai igerendszerre nézve is eredeti aktív–mediopasszív szembenállást feltételeznek, ami talán az aktív nyelvek centrifugális–immanens (azaz aktív–statív) szembenállására megy vissza.

– Az indoeurópai ige a ragok két sorozatát mutatja. Az egyik a Sg1 *-m, Sg2 *-s, Sg3 *-V formát mutatja és az injunktívuszra utal (jelentő és felszólító mód, különböző idők egybemosódó formája, pl. az óindben), a másik a *-H(V), *-tH(V), *-V formát a perfektumban, ez Klimov szerint talán az aktív nyelvek aktív–statív ragozási dichotómiájával asszociálható.

– Az indoeurópaiban a genitívusz (és a datívusz) kései fejlemény – Klimov szerint ezek szubjektum–objektum-viszonyokat feltételező esetek, és érthető az eredeti hiányuk, ha az eredeti szembeállítás inaktív–aktív (és nem ergatív–abszolút) eset volt. A genitívuszt az indoeurópaisták is a partitívuszi jelentésből származtatják.

– Az akkuzatívusz az inaktív esetre megy vissza, amely eredetileg a ráirányultságot fejezte ki.

– A törökségi (tehát ugyancsak nominatív) nyelvek kutatói is úgy látják, hogy a tranzitív–intranszitiv szembenállás kései jelenség, korábban egyazon igék lehettek ilyenek is, olyanok is, és ezt megelőzőleg inkább aktív–inaktív megkülönböztetés lehetett bennük.

Nem állítanám, hogy Klimov mindezen megfigyeléseit minden esetben alapos és meggyőző példaanyag vagy könnyen követhető kifejtés kísérmé, de érvei oly nagyszámúak, hogy ha ezek közül néhány tévesnek vagy interpretáció-orientáltak bizonyulna is, az alapkoncepció bizonyítottságához nem férhet kétség. A mű érdemei a prenominitivitás tematikájának kidolgozásában elvitathatatlanok.

1.3.2.2. Gamkrelidze–Ivanov: *Indoevropeszkij jazik i indoevropjci I–II*. (1984)

Ez a grandiózus összefoglaló munka, különösen mióta 1991-ben angol fordításban is napvilágot látott, mára az indoeurópai nyelv- és kultúratudomány egyik alaplátvénvált. A prenominitivitás szempontjából bennünket érintő kifejtés a mű első kötetének II./5. fejezetében található, melynek sokat mondó alcíme így hangzik. „Az előindoeurópai [praindoevropeszkij] mint aktív tipológiájú nyelv”.¹⁶¹

A szerzők alapvető törekvése annak a bemutatása, hogy a legősibb indoeurópai szerkezetek összehasonlító és belső elemzése lehetővé teszi, hogy az ősi indoeurópai állapotra a névszók bináris osztályozásának rendszerét posztuláljuk, melyek denotációik aktív, illetve inaktív jellegét állították szembe egymással (ahogyan az a mai

¹⁶¹ Gamkrelidze–Ivanov, 1984, 267–319.

aktív nyelvek egyik legalapvetőbb jellemzőjeként kimutatható).¹⁶² Ez az aktív–inaktív szembeállítás domináns szemantikai motívumként áthatja az egész indoeurópai rendszert (flexiók, derivációk, dubletek a grammatikai–lexikai állományban stb.) A szerzők által elemzett jelenségek közül az alábbiakban ismét csak a legfontosabbakat sorolom fel (mellőzve a bő példaanyagot, amelyet itt nincs sem mód, sem szükség felvonultatni).

- A névszói tövek bináris megformálása. Az **-os* képző eredetileg az aktív osztályt, az **-om* és a **-∅* az inaktív osztályt jellemezte. (Nem véletlenül lett az átértékelés után az **-om* az akkuzatívusz forrása.) Az esetjellegű szintaktikai viszonyokat is alapján ezzel a két esetalakkal fejezték ki, melyek eredetileg tehát derivációs formákra mennek vissza. A többi eset később, körülményhatározó jellegű adverbialis alakulatokból jött létre.

- A névszótövek bináris osztályozása az igék megoszlásához vezet, aktív és inaktív igei alosztályt eredményezve (melyet a szerzők szerint eredetileg az aktánsok aktív/inaktív volta határoz meg). Ez a binaritás mutatkozik meg egyes igei dubletek (lexémapárok) esetében (például **es-* és **b^[h]uH-* 'lenni'), valamint a kétféle ősi konjugációban: a **-m(i)*-soros és az **-Ha*-soros ragozásban (ahol is e lexémapárok aktív jelentésű tagja az előző, inaktív vagy személytelen jelentésű tagja pedig a második sor szerint ragozódott, és ugyanez a megoszlás figyelhető meg az igék megoszlásában általában).

- Az **-Ha-* paradigma az inaktivitáson túl a szubjektum specifikus állapotát is kifejezte, ebből az általános jelentésből álltak elő később a perfektumok (részben, a reduplikáció mellett), és a mediopasszív igenem.

- Az **-nt^[h]* szuffixum eredetileg a névszói alakulat aktív osztályra vonatkozásának mutatója volt. Ez látszik például a hettitában, ahol azonos tövű passzívnak és aktívnek

¹⁶² Gamkrelidze és Ivanov a névszók eme aktív–inaktív felosztását az aktív nyelvek egész felépítési elvét meghatározó törzstulajdonságának tekinti, amelynek még az igék aktív–statív bifurkációja is – melynek fontosságát persze korántsem tagadják – mintegy következménye. Ez a megközelítés korántsem alternatívamentes, hiszen egyfelől a cselekvések, másfelől a történések és (létrejöttnek tekintett) állapotok megkülönböztetése éppígy kiindulás lehetne az ezek kereteiben szerepet kapó lények (szubsztanciák), azaz a névszók denotátumainak felosztásához. A két nézet azonban könnyen közös nevezőre hozható, ha úgy tekintjük, hogy az aktív nyelvek grammatikájának legfontosabb szervező elve az aktivitás és az inaktivitás szembeállítása, amely egyként kihat a névszók és az igék viselkedésére.

felfogott szavakat különböztették meg vele (például *nepiš* – neutrum – és *nepišant* – közös nemű, azaz élő – ’ég’); és ugyancsak ebből ered az indoeurópaiban az aktív participium képzője. Ugyancsak ez az **-nt^{lh}* lépett fel a **-m(i)*-soros ragozás többes szám harmadik személyében, konkurrense, az **-r* pedig ugyanott az **-Ha*-soros ragozásban.

– A habitív típusú mondatok, azaz a predikatív birtoklásmondatok eredeti indoeurópai eszköze az **es-* létige (*aliquid mihi est*). Ez jellemző az aktív nyelvekre is.

– Az indoeurópai névmások eredetileg ugyancsak nem a később kialakult nemek megkülönböztetésére szolgáltak, hanem az aktív és inaktív jelleg szerinti osztályozásra. Ez látható az **is* (aktív) és **it* (inaktív) megkülönböztetéséből, a többes szám első személyre kikövetkeztethető **uei-* (**ues-*) illetve **mes-* szembenállásából, ami az aktív nyelvek inkluzív–exkluzív dichotómiájával asszociálható.

Gamkrelidze és Ivanov részletesen kifejti elképzelését az aktív típus nominatívva való átalakulásának folyamatáról is (i.m. 314–319). E bonyolult koncepciót itt nem rekonstruálok, mivel mind a választott módszertani kerettel (a generatív grammatika nagyjából a hatvanas évek közepére datálható mélystruktúra–felszíni struktúra elképzelése, mely szerintem valójában alkalmatlan történeti-tipológiai levezetés céljára), mind a levezetés néhány implicit vagy explicit előfeltevésével vitába kellene szállnom, és mindez éppen a lényegről terelné el a figyelmet. A lényeg ugyanis az, hogy bárhol is képzelje is el a szerzőpáros a kezdeti (aktív felépítés) és a végállapot (nominatív felépítés) közötti átmenetet, egy sor jelenség tekintetében először vagy/és minden korábbinál részletesebben mutattak rá egy sor „rendszeridegen” jelenségre az indoeurópai alapnyelvben, melyeket az aktív típusú nyelvekre jellemző, azaz egy prenominatív rendszer relikturnaként lehetett magyarázni. Ugyancsak hangsúlyosan rámutattak, hogy az ergatív rendszer ugyanerre a feltételezett prenominatív (aktív) logikára megy vissza, ami kizárja az indoeurópai alapnyelv ergatív eredeztetéséről szóló koncepciók elfogadhatóságát.

1.3.2.3. Lehmann: *Pre-Indo-European* (2002)

Winfred P. Lehmann abból a még a Gamkrelidze és Ivanov által leszögezett tételből indul ki, hogy az indoeurópai előnyelv aktív voltának feltételezésére elegendő bizonyítóanyag gyűlt össze. Könyve így nemcsak időrendileg, de eszmeileg is az imént bemutatott gondolatmenetek meghosszabbítása,¹⁶³ és már nem azzal foglalkozik, hogy bizonyítsa egy ilyen aktív típusú pre-indoeurópai nyelv kikövetkeztethetőségét, hanem, ezt adottnak véve, arra vállalkozik, hogy a lehetőségekhez képest rekonstruálja ennek a nyelvnek a szerkezeti sajátosságait. Pontosabban szólva Lehmann nem is két, hanem három stádiumot tart számon az indoeurópai nyelv történetében. Időben visszafelé haladva: 1. A kései indoeurópai alapnyelv (Late Proto-Indo-European, ? – i.e 2000). Ez a stádium, amelyben létrejött a tematikus ragozás. A korábbi aspektuslogikájú igerendszer igeidő-vezéreltté alakult át. Az alapszórend éppen változóban volt az (S)OV-tól az (S)VO felé, a particípiumi alárendelések átadták a helyüket a kötőszavak alá rendelődő finit igealakoknak, az összetett szavakban a módosítók kezdték megelőzni a modifikátumokat. Megjelentek a mellékmondati igeformák, a statív igék és particípiumok helyébe melléknevek léptek. A datívuszra és a létigére épülő habitív mondatokat jórészt kiszorították az új, tranzitív igéket tartalmazó predikatív birtoklásmondatok. 2. A korai indoeurópai (Late Proto-Indo-European, i.e. 5000 –?). Ezt következetes OV szórendstruktúra jellemezte. Az alárendelt szerkezetek dominánsan particípiumokra épültek, és megelőzték a főmondatot. Aránylag kevés kötőszó létezett. A névszó- és igeragozás fejletlen, különösen a statív igék és a névszói többes szám tekintetében, ehelyett egy sor funkciót partikulák láttak el (az igeiekből kötőszók, a névszóiakból névutók lettek). Az esetek helyett gyakran hátrahelyezett partikulák fejezték ki a mondatbeli funkciókat. 3. Az indoeurópai alapnyelv előnyelve (Pre-Indo-European, i.e. 8000 – 5000). Ez a nyelv aktív rendszerű volt, és lényegében három szófajra épült: a főnévre, az igére és a partikulákra. Az igék és a főnevek vagy aktív/élő vagy statív/élettelen jellegűek voltak. A mondatokat vagy statív főnevek és statív igék, vagy aktív főnevek és aktív (ritkábban statív) igék alkották. A statív igéknek alig volt ragozásuk, az aktívaknak inkább, de a viszonyok többségét partikulák fejezték ki. Korlátozott mértékű volt a főnévrago-

¹⁶³ Tudománytörténetileg is sokat mondó tény, hogy a könyv ajánlása Klimovnak szól.

zás, különösen többes számban. A tárgy jellegű viszonyokat a főneveknek közvetlenül az ige elé helyezésével jelölték, az ettől is balra elhelyezkedő főnevek határozói viszonyokat képviseltek. Nagyon csekély volt a melléknevek száma, az ilyen viszonyok döntő többségét statív igék fejezték ki. A névmások különbséget tettek az elidegeníthető és elidegeníthetetlen tulajdon között. A szókészlet jelentéstanilag flexibilis volt, különösen jellemző volt a centripetális és a centrifugális jelentés szembeállítása.¹⁶⁴

Mindezeknek a jellegzetességeknek a reflexiói kielemezhetők az indoeurópai dialektusok anyagából, lényegében már rendelkezésre is állnak, a pre-indoeurópai rekonstrukciójához hozzá is lehet fogni, mégpedig a már feltárt reliktumok és az ismert aktív nyelvek tanúságainak rendszeres összevetésével. Ebből a szempontból Lehmann könyve így az indoeurópai nyelv prenominatív reliktumainak összefoglalásaként is tekinthető, mégpedig a lexikai struktúra, a szóképzés, az igerendszer, a derivációs morfológia, a névszó- és igeragozás, a szintaxis, sőt – ez tematikusan is újítás – a fonológia területén. Sem lehetőség, sem szükség nincs itt ezen eredmények részletes bemutatására. Annyi mindenesetre leszögezhető, hogy Lehmann ezen munkája, akár elfogadjuk egyes konkrét gondolatmeneteit, akár nem, megkerülhetetlen minden olyan kutató számára, aki a nominatív mondatfelépítési elv (illetve a nominatív nyelvtípus) előzményeinek kutatásába és értelmezésébe bocsátkozik.

1.3.3. A prenominativitás elmélete és az uráli nyelvek

Az indoeurópai nyelvek általában vett, s ezen belül komparatív kutatása – nem e nyelvek önmagukban vett kitüntetettsége, hanem az európai történelem, és ezen belül a tudománytörténet alakulása következtében – időben és mintaként évszázadokon keresztül megelőzte más nyelvcsaládok feldolgozását. Jelesül így történt ez a történeti tipológia, s ezen belül a prenominativitás kérdéskörének vonatkozásában is. Mindazonáltal ez nem jelentheti azt, hogy a más nyelvcsaládok kutatása szükségszerűen szolgai adaptációja az indoeurópaira kidolgozott módszertannak vagy különösen eredményeknek. Nyilvánvalóan nem tűzhetjük ki célunkul valamiféle, a preindoeuró-

¹⁶⁴ I.m. 44–46.

paihoz hasonló nyelvállapot átfogó kikövetkeztetését más nyelvcsaládok feltételezett alapnyelvének előzményéül. (Ehhez gyakran már eleve a magára az alapnyelvre vonatkozó ismereteink sem elegendőek.) Ebben, de tágabb értelemben is szükséges hangsúlyoznom, hogy a jelen értekezés, mely második részében az uráli nyelvekben igyekszik feltárni a prenominativitás reliktumait, távolról sem valamiféle másolásra, a „preindoeurópaisztikának” az uráli nyelvekre való kényszeredett alkalmazására vállalkozik. Mindez másfelől természetesen nem zárja ki az indoeurópai nyelvek tanúságára való hivatkozás lehetőségét az uráli nyelvek prenominatív reliktumainak vizsgálatakor.

Abból a tényből, miszerint az indoeurópai nyelvcsalád nyelvei mondatfelépítésük alapvető elveit tekintve a nominatív típusba tartoznak, nyilvánvalóan nem következik, hogy csakis ezek a nyelvek nominatívak, s még csak az sem, hogy minden, amit a nominativitásról (és így a prenominativitásról) velük kapcsolatban elmondhatunk, minden részletében, egy az egyben áll a nem-indoeurópai nominatív nyelvekre is. Triviális, hogy az indoeurópai nyelvek konkrét sajátosságainak többsége specifikus, és már eleve felesleges lenne pontos analógiáikat keresni a nem-indoeurópai nyelvekben. A nem-indoeurópai nyelvek vizsgálatának – mint a nyelvtipológiában minden kutatásnak – induktívnak kell lennie. Ehhez járul, hogy az itt szorgalmazott prenominatív-konceptió a szkematogóniai elmélet keretében fogalmazódik meg, márpedig ez utóbbi eleve – legalábbis szándékai szerint – az egyáltalában vett mondatfelépítési elvek bemutatásával és történeti összefüggéseik feltárásával foglalkozik, azaz nemcsak hogy az indoeurópai, de még a nominatív nyelvek körén is jóval túlterjed.

Ilyen körülmények között az uráli nyelvek prenominatív reliktumainak kutatása nemcsak a probléma kijelölése és vizsgálata szempontjából tekinthető újszerű és önmagában is megálló megközelítésnek, de magának a prenominativitás-konceptiónak is igazolására, elmélyítésére, gyarapítására vezethet. Vizsgálódásunk az uráli nyelvekben a következő témakörökre irányul: a jelöletlen tárgy, a félakkuzativitás és az ergativitás, a particípiumok és a participiális szerkezetek sajátosságai, a személytelen és birtokos szerkezetek. A vizsgálat sorrendje voltaképpen közömbös, a fejezetek elrendezése inkább a hagyományosabbhoz közel álló interoretációktól az újszerűbb értelmezések felé haladás irányát képviseli.

2. Prenominatív reliktumok az uráli nyelvekben

2.1. *A jelöletlen tárgy*

2.1.1. A jelöletlen tárgy fogalma

A jelöletlen tárgy problémája az uráli nyelvekben a sokszor vizsgált kérdések közé tartozik, különösen egyes nyelvekre vagy nyelvcsoporthoz nézve, és elsősorban leíró szempontból. A tárgy kategóriájával kapcsolatban az uralisztika mindenekelőtt azt kívánta bizonyítani – s tette ezt sikerrel –, hogy az alapnyelvben létezett jelölt tárgy: mint közismert, egy alapnyelvi **-m* akkuzatívuszi esetvégződés megléte kikövetkeztethetőnek bizonyult a mai uráli nyelvekből.¹⁶⁵ Ugyanakkor a kérdés minden kutatója egyetért abban, hogy a tárgy nem volt minden esetben jelölve, s ebből logikusan adódik, hogy eszerint már az alapnyelvben ismeretes volt a jelöletlen tárgy kategóriája. Ezt a következtetést kézenfekvő módon abból vonják le, hogy a jelöletlen tárgy valamilyen szinten ma is megfigyelhető minden uráli nyelvben, s az ily módon nominatívuszban megjelenő tárgyakról jószerével nem tételezhető fel, hogy jelen formájuk a valamikori **-m* lekopásával állt volna elő.

Kézenfekvő lenne feltételezni, hogy amennyiben az alapnyelvben létezett a jelölt és jelöletlen tárgy különbsége, ennek a szembenállásnak volt valamilyen szemantikai vagy pragmatikai funkciója. A kérdésre még visszatérünk, de a bennünket most érdeklő tipológiai szempontból ennek nincsen különösebb jelentősége, hiszen a tipológust legalábbis első megközelítésben maguknak a grammatikai jellegzetességeknek a meg-

¹⁶⁵ Azok az elképzelések, amelyek kétségbe vonták az **-m* protouráli meglétét, kisebbségben maradtak (erről l. Osnovy 244–245, a legfrissebb összefoglalás Kondratyjeva 2010, 95–100). Előfordul, hogy az **-m* akkuzatívuszon kívül egy második, **-t* akkuzatívuszt is kikövetkeztetnek az alapnyelvre (Bereczki 2003, 51). Jelen gondolatmenetünk szempontjából ennek nincs jelentősége.

léte vagy hiánya, illetve formális megvalósulási módjuk érdekli, függetlenül attól, hogy hogyan vagy mire használják az adott eszközt, ami nyelvenként eltérő lehet.¹⁶⁶ A jelöletlen tárggyal kapcsolatban is a tipológiai kérdés az, hogy egy nyelvben megfigyelhető-e ez a jelenség, illetve milyen grammatikai feltételek mellett figyelhető meg.

Az alábbiakban ennek alapján először kísérletet teszek a jelöletlen tárgy szerkezeti kategóriáinként való áttekintésére az uráli nyelvekben, utána pedig megkísérlem történeti tipológiailag értékelni a felfedezett analóg jelenségeket. Mindenekelőtt tisztázunk kell azonban néhány alapfogalmat, és pontosítanunk a kérdésfeltevést.

Értekezésem első részében már többé-kevésbé kielégítő kísérletet tettem arra, hogy definiáljam a tranzitivitás fogalmát. Most a tárgyé lenne soron, amellyel kapcsolatban a precíz definíció esélyei nem kevésbé korlátozottak. Ezeket a kategóriákat ugyanis a mindennapi nyelvreírói gyakorlatban valójában prototipikus előfordulásaik analógiájára szoktuk alkalmazni, bízva megítélési képességünkben arra nézve, vajon egy-egy konkrét nyelvi alakulat mennyiben térhet el ettől a standardtól, hogy még mindig tranzitív igének, illetve tárgynak tartsuk őket.¹⁶⁷ Annyit mindenesetre szögezzünk le, hogy

¹⁶⁶ Így például nominatív nyelveket vizsgálva releváns lehet az a kérdés, hogy egy nyelvben létezik-e az aktív tranzitív mondatoknak passzív megfelelője, és az felépítésére nézve teljes (az agens és a patient egyaránt kifejező) vagy redukált (csak a patient és a tranzitív cselekvést fejezheti ki). Az azonban, hogy a beszélő, ha elvben mindkét forma a rendelkezésére áll, milyen szemantikai vagy pragmatikai megfontolásokból választ az aktív és a passzív formák között, már nem a tipológiára, hanem a leíró nyelvtanra tartozik.

¹⁶⁷ A tárgy első megközelítésben nem egyéb, mint egy fajta patient. Minthogy azonban egy mediális intranszitiv ige – például a *meghal* – alanya is patient, szűkítenünk kell a kört: a tárgy csakis a tranzitív igének patiente. Ez a meghatározás azonban még mindig nem elég kielégítő, lévén nem megfordítható. A klasszikus passzív szerkezetek esetében ugyanis azon dilemma elé kerülünk, hogy ezeknek az igéitől vagy megtagadjuk a tranzitivitást, vagy el kell ismernünk, hogy bennük a tranzitív ige patiente nem tárgy, hanem éppenséggel alany. Marad tehát az „aktív igenemű tranzitív ige patiente” megfogalmazás, és reménykednünk kell, hogy a tranzitivitás és az aktív igenem fogalmát képesek leszünk egymástól és a tárgytól függetlenül meghatározni, hogy elkerüljük a *circulus vitiosus*. Ezen túlmenően a tranzitivitás meghatározásába annak idején belefoglalt két kötelező kiegészítés kritériumával is bajba kerülhetünk: mint az I. rész 42. lábjegyzetében már utaltunk rá, egy sor nyelvben vannak olyan személytelen tranzitív igék, melyeknek lényegében csak egy kötelező kiegészítése van – ám éppenséggel az, amit a tárgynak tartunk (például latin *taedet me* ’elegem van’). (Az ilyen szerkezetekről később, a 2.4. fejezetben, részletesen szó lesz.) E nehézségek leküzdésére hajlamosak lennénk a szemantikai megközelítésről áttérni a morfo-szintaktikaira, és azt mondani, hogy egy ige tárgya az, ami a környezetében akkuzatívusban áll (vagy az adott nyelvben erre a funkcióra alkalmazott egyéb formai jegyeket mutat fel). De ezzel sem sokra megyünk: egyfelől nem minden feltétlenül tárgy, ami egy ige mellett akkuzatívusban áll (egy sor nyelvben lehet például cél- vagy időhatározó), másfelől nemcsak az lehet az ige tárgya, ami akkuzatívusban áll. Az akkuzatívusznak nevezett esetalakot amúgyis megintcsak a tranzitivitásra való hivatkozással tudnánk meghatározni, úgyhogy talán kíváncsabb is feladni a tárgy axiomatikus-deduktív definíciójának igényét. Maradnak a prototipikus meghatározások (például: „a tárgy alapesetben egy tudatos, akaratlagos cselekvés patiente, amennyiben az adott nyelv-

az a kézenfekvőnek tűnő szintaktikai meghatározás, miszerint „a tárgy a tranzitív ige (legalábbis az aktív igenemű tranzitív ige) *patience*”, tipológiai szempontból további megszorításra szorul. Tárgyról csak akkor beszélhetünk, ha a szóban forgó nyelvben egyetlen más típusú *patience*-re sem jellemző az adott megformáltság. Ha például egy nyelv formálisan nem tesz különbséget az intranszitiv és a tranzitív ige *patience* között, akkor az utóbbiak nem alkotnak benne külön kategóriát, vagyis az ilyen nyelvben a tranzitív ige *patience* nem nyelvtani tárgy.¹⁶⁸ Tárgy ebben az értelemben csak a nominatív és a triadikus nyelvekben létezik, ahol, mint az első részben láttuk, a III. kategória elkülönül a másik kettőtől. Minthogy azonban az uráli nyelvek mindegyike nominatív, így ezeket vizsgálva joggal használjuk a tárgy kategóriáját.

Az alábbiakban mindenekelőtt a főnévvel kifejezett tárgyat vizsgáljuk az uráli nyelvekben. Egy sor nyelvben ugyanis a névmások, különösen a személyes névmások a főnevektől eltérő módon viselkednek a tárgy funkciójában, az osztjában például egyedül ezeknek van jelölt tárgyesete, a finnben jelölt tárgyesetbe kerülnek olyankor, amikor a főnevek jelöletlenek maradnának stb. Továbbá, minthogy végső soron a tárgy jelölésének ősi formái érdekelnek bennünket, határozott preferenciát kell adnunk az egyes számú alakoknak, amelyek vagy kizárólagosak lehetnek az alapnyelvben, vagy legalábbis elsődlegesek és mintaadók a nem-egyed számok számára.¹⁶⁹

Jelöltségen is több minden érthető. A tárgy tárgy voltát a világ nyelveiben jelölheti esetmorféma, klitikum, névutó, szórend, esetleg valamilyen topikalizáló eszköz. Ebben a fejezetben jelölt tárgyon kizárólag az esetmorfémával jelölt tárgyat fogjuk érteni, és ezt a morfémát nevezzük akkuzatívusznak.¹⁷⁰

Még egy megszorítást kell tennünk a tárgy jelöltségével, pontosabban a jelöletlenségével kapcsolatban. Jelöletlen tárgyról az alábbiakban csak abban az esetben fogunk

ben az ilyenek domináns grammatikai megformálásával lép fel”, és a tradíció vagy a pusztán intuíció annak eldöntésénél, hogy milyen mértékű eltérést engedünk meg egy alakulatnak ettől a meghatározástól, hogy még mindig tárgynak nevezzük).

¹⁶⁸ Ilyenek például az ergatív és az aktív nyelvek.

¹⁶⁹ Honti 2003 eltérő véleményt képvisel, a kérdés irodalmát lásd ott.

¹⁷⁰ Nem pedig a tárgy funkcióját, mint például a finn nyelvtenak jó részében, ahol az akkuzatívusz terminust gyakran kettős értelemben használják: először is egy olyan absztrakt funkció megnevezése, amelynek morfológiai megjelenési formája – a személyes névmások kivételével – a nominatívusz és a genitívusz, másodsorban pedig a személyes névmások tárgyeseté. A félreértéseket elkerülendő mi a továbbiakban mindig a jelöletlen *tárgy* kifejezést fogjuk használni, amely természetesen egybeesik a nominatívusszal, és sohasem lesz szó jelöletlen *akkuzatívusról*.

beszélni, ha egy adott nyelvben a főneveknek van jelölt tárgyeseti alakja is. A tárgy jelöletlenségének ugyanis csakis ebben az esetben van grammatikai tartalma. Az osztályokban például, ahol, mint említettük, a főnevek tárgyesete minden esetben megegyezik az alanyesettel, a tárgy funkciójában is alapalakban álló főnevet nem érdemes jelöletlen tárgynak tartanunk, még ha formálisan az is.

Végül: a jelöletlenségnek, hogy tipológiailag értékelhető legyen, egy adott szerkezeti kategóriára nézve specifikusnak kell lennie. Ha például egy nyelv a határozatlan tárgyat indikatívuszi finit ige mellett is jelöletlenül hagyja, akkor úgy tekinthetjük, hogy igenevek, imperatívusz stb. környezetében ugyanez a jelöletlenség nem specifikus (nem az adott grammatikai kontextussal összefüggésben lép fel).

2.1.2. Jelöletlen tárgyas szerkezetek az uráli nyelvekben

2.1.2.1. Transzítív ige indikatívuszi finit alakja mellett

Az uráli nyelvek jó felében léphet fel jelöletlen tárgy tranzítív ige indikatívuszi ragozott alakjai mellett. Érdekes módon a szóban forgó finnugor nyelvekben a jelöletlenség ilyenkor a tárgy határozatlanságát jelzi, a szamojéd nyelvekre nézve azonban e kérdésben nincsen egyöntetű vélemény.¹⁷¹ Vegyük sorra e nyelveket, mindegyikben egy-két példával bemutatva a szóban forgó jelenséget.

A vogulban – a nyelvjárások többségében – a határozott tárgy végződése *-m* vagy *mV*. Az alanyi ragozású ige után álló határozatlan tárgy ellenben jelöletlen:

(1) *lagna' n'ohsag' äli* 'mókusra és cobolyra vadászik',

(2) *tēnekar' tēs* 'ételt evett'.¹⁷²

¹⁷¹ Korábban a legtöbben Tyerescsenko következetesen képviselt véleményét fogadták el (vö. például 1973, 181.), miszerint a szamojéd nyelvekben éppen fordítva, mint a finnugor nyelvekben, a jelöletlenség van a határozottság, és a jelöltség a határozatlanság pólusán, de mára ez a nézet megdőlni látszik. Kuznyecova és szerzőtársai (1980, 382. kk.) például ezt a saját anyagaik alapján nem látják bizonyítottnak, szerintük a tárgy kétféle jelölése közötti választás kritériumai nem egyértelműek. Ugyanerre jut Künnap 2009.

¹⁷² Wickman 1955, 68.

Mindazonáltal a határozatlan és a határozott tárgy megkülönböztetése a vogulban nem teljesen következetes. Elvben a tárgyas ragozású ige mellett határozott, az alanyi mellett határozatlan tárgynak kellene állnia, de időnként előfordulnak ellenpéldák is. Különösen birtokos személyjellel (Px) ellátott főnevek esetén, ahol az első két személyben a szabály működni látszik, de a harmadik személyben időnként megjelenik a tárgyrag is a Px mellett, vagy a várakozással ellentétben éppen nem jelenik meg határozott tárgy esetén sem, például

(3) *h̄äl̄am kwänl̄ewälil̄am* 'kihúdom a nyilamat'.¹⁷³

Verbum finitum melletti jelöletlen tárgy a magyarban is megjelenhet, de kizárólag első és második személyű (és túlnyomórészt mind a birtokos, mind a birtok tekintetében egyes számú) posszesszív szuffixumok felléptekor; ez a használat mindig opcionális, és a jelöletlen és jelölt alak között legfeljebb stilisztikai különbség áll fenn. Például:

(4) *ide hívom apám(at), anyám(at), minden rokonom(at)*.

A permi nyelvekben egyértelműbb a helyzet. A votjában a határozott tárgy mindig ragos, a határozatlan tárgy ragtalan, kivéve ha birtokos személyjellel áll, a Px-es tárgy ugyanis mindig határozott. Példák jelöletlen tárgyra:

(5) *gožtet gožto* 'levelet fogok írni',

(6) *das kilometr p̄idin minono* 'tíz kilométert gyalog kell menni'.¹⁷⁴

A zürjénben lényegében ugyanezt látjuk, azzal a megszorítással, hogy jelöletlenség csak a nem embereket jelentő szavakkal kapcsolatban léphet fel. Jelöletlenül a tárgy határozatlan, jelölten határozott (bár ha az ige után kerül, a határozatlan tárgy is kaphat akkuzatívuszi végződést)¹⁷⁵. Az embereket jelentő szavak esetén, valamint bármely szónál Px-ek fellépésekor a tárgy mindig határozott. Példák jelöletlen tárgyra:

(7) *Peder p̄ir k̄e k̄ije* 'P. állandóan nyúlra vadászik'.¹⁷⁶

(8) *Me šeta ten̄id sumka* 'adok neked egy táskát'.¹⁷⁷

¹⁷³ Wickman 1955, 69–71.

¹⁷⁴ Csúcs 1990, 63.

¹⁷⁵ Litkin 1955, 142.

¹⁷⁶ Rédei 1978, 93.

A mordvinban az alapelv ugyanez, tehát itt is elsősorban a határozatlan tárgy a jelölten (esik egybe a nominatívusszal), mint például ezekben a mondatokban:

(9) *сѣвк семдонъ, пади, кодама-кодама **стирня** каванят* 'vedd el az egészset [az egész pénzt], esetleg valamilyen lányt megvendégelsz',¹⁷⁸

(10) *tiñdenk jovtan teŋk **bobaska*** 'mondok nektek egy mesét'.¹⁷⁹

A mordvinban is van alanyi és tárgyas igeragozás, és ezzel részben összefügg a két-féle tárgy közötti választás is: az alanyival jelölten, a tárgyassal – befejezett aspektus esetén – jelölt tárgy szokott állni. A Px-es formák mellett az ige mindig tárgyas ragozású, ahol azonban a birtokos ragozás nominatívusza és akkuzatívusza eltér egymástól, (az erzában) ingadozik a főnév esete, azaz itt is előfordul jelöletlenség. Például ebben:

(11) *istuvtik ton hej **avat**?* 'elfelejtetted az anyádat?'.¹⁸⁰

A cseremiszen és a finnségi nyelvekben az indikatívuszi ragozott igealak melletti jelölten tárgy ismeretlen, a finnségiekkel legközelebbi rokonságban álló lappban azonban, nevezetesen többes számban, előfordul.

(12) *vuostagh **duoljajd'ə** riddšiepəawh* 'először csávázzuk a bőroket'.¹⁸¹

Birtokos szerkezetekben is többnyire ez a helyzet:

(13) *ō, mū ahčēn, etnen **čälmeh** wäinam* 'ó, látom az apám és anyám szemét'.¹⁸²

A határozatlan tárgy a többesben mindig jelölten, a határozottnak a formája azonban hol ugyanilyen, hol akkuzatívusz, illetve a déli lappban – ellentétben a finnségi nyelvekkel – partitívusz.¹⁸³ Ez a helyzet azonban nem tűnik ősinek, valószínűbb, hogy az indikatívuszi ragozott igealak mellett a lappban eredetileg többes számban is azonos alak szolgált az alany és a tárgy jelölésére, ily módon tehát a jelölten tárgy kategóriája (abban a szembeállító értelemben, ahogyan ezt a kifejezést itt használjuk) nem létezett benne.

¹⁷⁷ Wickman 1955, 61

¹⁷⁸ Gr. mord. 107.

¹⁷⁹ Wickman 1955, 47.

¹⁸⁰ Wickman 1955, 53.

¹⁸¹ Wickman 1955, 32.

¹⁸² Wickman 1955, 35.

¹⁸³ Vö. Wickman 35 kk.

Kissé más kérdés, hogy mi a helyzet a lappban Px-ek használata esetén. Ilyenkor mindhárom számra jellemző (Sg., Du., Pl.), hogy első személyben a nominatívusz és az akkuzatívusz nem különböztethető meg, és ez az elv egyes nyelvjárásokban kiterjed a többes szám minden személyére. Tekintettel a birtokos személyjelek determinatív hatásának elterjedtségére minden olyan uráli nyelvben, amely egyáltalán ismeri a possesszív ragozást, felfogás kérdése, hogy ilyenkor jelöletlennek tekintjük-e a tárgyat.¹⁸⁴

Ezzel szemben a szamojéd nyelvek mindegyike határozottan ismeri az indikatívuszi verbum finitum melletti jelöletlen tárgy kategóriáját, s közülük háromban, a (tundrai) nyenyecben¹⁸⁵, az enyecben és a szölkupban ez a forma éppen a tárgy határozottságát – avagy fókuszáltságát – jelöli. (Úgy is mondhatjuk, hogy a testes akkuzatívusz a topicalizáció eszköze.) Az alábbi nyenyec példapár is ezt tanúsítja (az első mondat az akkuzatívusos változat, a második a jelöletlen):

(14) *тюку тым' Һамзодадәна'' тэмдава* 'ezt a szarvast ennivalónak vettük',

(15) *тюку ты Һамзодадәна'' тэмдава* 'ennivalónak ezt a szarvast vettük'.¹⁸⁶

Hasonló a helyzet az enyecben, ahol a jelöletlen tárgy határozott, a genitívuszi megformáltságú pedig nem:

(16) *дяха'' мотэза* 'átszelte a folyókat',

(17) *даху'' мотуңа* 'folyókat szelt át'.¹⁸⁷

Bizonyos tőtípusoknál a nganaszan is ismeri a jelöletlen tárgyat, itt azonban ez nem asszociálható a határozott–határozatlan megkülönböztetéssel.

(18) *һягә тә хутруи'' ем* 'befogtam egy/a jó szarvast',

(19) *хиримә колы Һәмса''ту''* 'főtt halat esznek'.¹⁸⁸

¹⁸⁴ Szigorúan strukturális szempontból annak kell tekintenünk. Egyfelől a Px-ek a főneveket e nyelvekben alanyesetben is határozottá teszik (gyakran nincs is más funkciójuk, valójában nem fejeznek ki birtoklást) – következésképpen nem mondhatjuk, hogy a tranzitív igék után használt Px, azzal, hogy határozottá tesz, kifejezi az objektumot is. Másfelől, mint láttuk is, egyes nyelvekben (vagy akár ugyanazon nyelvek más személyű alakjaiban) a Px mellett megjelenik a határozott tárgyra utaló külön elem. Mindkét körülmény a pusztá Px-es tárgy zéró morfémaájára, azaz jelöletlen tárgyra utal a lapp tekintetében.

¹⁸⁵ Az erdei nyenyec nem ismeri az -m akkuzatívuszt, a Px nélküli tárgy és alany egybeesik benne, a Px azonban időnként tárgyjelölő funkciót (is) ellát.

¹⁸⁶ Tyerescsenko 1973, 178.

¹⁸⁷ Tyerescsenko 1973, 179.

A kamasszban az említett finnugor nyelvekéhez hasonló volt a helyzet, a határozott tárgyat *-m*, a határozatlan jelöletlenség jellemezte. Példák az utóbbi jelenségre:

(20) *kāmžu kubiaŋ* 'találtam egy ostort',

(21) *uja' pa'bi* 'húst főzött'.¹⁸⁹

A szölkup viszont az enyec és a nyenyec mintáját követi: a jelöletlen tárgy határozott, a jelölt határozatlan.¹⁹⁰

(22) *нучиты мицалтыты* 'felkapta a fejszékét',¹⁹¹

(23) *nagurmželi čemnjād and mannembad* 'a harmadik fivér látja a csónakot'.¹⁹²

Jegyezzük meg még, hogy a vogulban,¹⁹³ a lappban és a kamasszban a tárgy jelöletlensége a személyes névmásokra is kiterjed, a többi fent említett nyelvben azonban ezek tárgyként kötelezően az akkuzatívuszi formát mutatják fel.

2.1.2.2. Felszólító mód mellett

Az uráli nyelvek egy részében a tranzitív igék állító felszólító módú alakjai melletti névszói tárgy megformáltsága – egyes nyelveknél bizonyos további feltételek fennállása esetén – nem különbözik a nominatívusztól. Mint említettük, az ily módon megjelenő jelöletlen tárgy csak azokban a nyelvekben tekinthető specifikusnak, ahol ez eltér az indikatívuszi finit igealakok melletti helyzettől. Ebben az értelemben tehát nemcsak az olyan nyelvek nem tárgyalandók itt, amelyek általában sem ismerik a jelölt tárgy – jelöletlen tárgy megkülönböztetést, mint az osztják, az erdei nyenyec vagy a lív

¹⁸⁸ Tyerescsenko 1979, 75.

¹⁸⁹ Wickman 1955, 139.

¹⁹⁰ Tyerescsenko következetesen ezen a véleményen van (vö. például 1973, 181.), Kuznyecova et al. 382. kk. ezt a saját anyagai alapján nem látja bizonyítottnak, szerintük a tárgy kétféle jelölése közötti választás kritériumai nem egyértelműek.

¹⁹¹ Tyerescsenko 1973, 181.

¹⁹² Wickman 1955, 128.

¹⁹³ A 185. lábjegyzetben kifejtettek értelmében a vogul személyes névmás tárgyi alakja (*ān^um*, 'en-gem' *naŋəm* 'téged' stb.), ugyanúgy mint magyar megfelelőié, morfológiailag értékelhető jelöletlen tárgyként, hiszen csak *tő + Px* szerkezetű. (Másképp ez a forma különbözik az alanyesettől, és így rendszertanilag mégiscsak jelölt.)

(bár az utóbbiban az ún. „passzív” szerkezetek kivételek),¹⁹⁴ hanem azok sem, amelyek, éppen ellenkezőleg, ezt a megkülönböztetést indikatívuszbán is érvényesítik, hiszen ez utóbbiak esetében egy általános elv érvényesüléséről van szó, azaz a felszólító mód melletti jelöletlen tárgyat nem kifejezetten az imperatívusz követeli meg.

Így csak felsorolásszerűen említsük meg, hogy felszólító móddal álló jelöletlen tárgy – az indikatívuszbán érvényesülő feltételekkel – megfigyelhető a vogulban, mindkét permi nyelvben, és – az erdei nyenyec kivételével – minden szamojéd nyelvben is. A nganaszan bizonyos értelemben külön alcsoportot képez, benne ugyanis a váltakozó tövű szavaknál az ún. II. tő lép fel jelöletlenül (egyébként a tiltásban is), úgyhogy megítélés kérdése, lehet-e itt valóban jelöletlen tárgyról beszélni. A nyenyecben, az enyecben és a szölkupban a jelöletlenség itt is a határozott tárgyat jelöli, éppen az akkuzatívuszos forma a határozatlan. Második személyű felszólításkor Px-ek használata esetén azonban a tárgy mindig jelöletlen, és ugyanez a helyzet az ún. predesztinatív ragozásban is.

Szigorúan szólva így az uráli nyelvek közül csak a finnségeket kell említenünk,¹⁹⁵ a lív kivételével. Ezekben a nyelvekben nem határozott–határozatlan megkülönböztetés létezik, hanem részleges és teljes tárgyé. A totális tárgy jelöletlensége második személyű felszólítás esetén mindegyikükben alapszabály. Íme néhány példa.

Finn:

(24) *lue **tämä kirja*** 'olvasd el ezt a könyvet',

(25) *ottakaa **ehdotus huomioon*** 'vegyétek figyelembe a javaslatot'.

Észt:

(26) *jutusta mulle **üks muinasjutt*** 'mondj (el) nekem egy mesét',

(27) *pange **see kart minu lauale*** 'tegye/tegyétek/tegyék (ezt) a térképet az asztalomra'.

Vót:

(28) *mene õsa papilta **lehmä*** 'menj, vegyél a paptól egy tehenet',

¹⁹⁴ A lappban csak a többes számban találtunk jelöletlen tárgyat, így nem meglepő, hogy az egyes számú felszólító módban ebben a nyelvben sem ismeretes. A lívben (a mutató névmás kivételével) a többes számban egybeesik az alanyeset és a totális tárgy normális eseteként használt genitívusz, mint-hogy azonban az egyes számban is a genitívusz az ilyen tárgy jele, ez sem tekinthető jelöletlennek.

¹⁹⁵ A finnségi nyelvek jelöletlen tárgyával kapcsolatos klasszikus munkák Grünthal 1941 és Kont 1963.

(29) *tširjottagā mokomain paperi* 'írjatok egy ilyen papírt'.

Karél:

(30) *ota šoapka* 'vedd fel a sapkát',

(31) *keittäkää kohvi* 'főzzétek meg a kávé'.

Izsór:

(32) *oda heppoin ilma siutsida* 'vidd a lovat zabla nélkül',

(33) *avatkas ovi* 'nyissa/nyissátok/nyissák ki az ajtót'.

Vepsze:

(34) *mönę soupta ukś* 'menj, csukd be az ajtót'

(35) *anjkaat mi'ei siggiñe* 'adjon/adjatok/adjanak nekem egy malacot'

Mindezekben a mondatokban indikatívuszi verbum finitum esetén természetesen a nominatívusztól eltérő esetalak lépne fel, a finnben például genitívusz, lásd a (23)-nak és (24)-nek megfelelő (35)-t, illetve (36)-t:

(36) *(sinä) luet tämän kirjan* 'elolvasod ezt a könyvet'

(37) *(te) otatte ehdotuksen huomioon* 'figyelembe veszitek a javaslatot'.

Azokban a finnségi nyelvekben, amelyekben a második személyű felszólító alak totális tárgya jelöletlen, a többes szám első személyre is érvényes ez a szabály, a vót kivételével, amely ilyenkor jelölt tárgyat alkalmaz. Az észet két értelemben is a „másik irányban” lóg ki a sorból, ebben a nyelvben a felszólító mód melletti totális tárgy harmadik személyben is jelöletlen, míg az összes többi finnségi nyelvben jelölt.

2.1.2.3. Főnévi igenév mellett

Ismét annak az elvnek a felidézésével kell kezdenünk, hogy ahol a jelöletlen tárgy az indikatívuszi ragozott igealakok mellett is megjelenik,¹⁹⁶ ott az infinitívusz melletti szereplése természetesnek, tehát nem-specifikusnak tekinthető. (Így áll tehát a dolog a vogulban, a permi nyelvekben, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben.) Fordítva azonban nem érvényes az összefüggés: abból, hogy egy nyelv nem ismeri az indikatív-

¹⁹⁶ A lappot a már említett okból nem érdemes ide sorolni.

vuszi jelöletlen tárgyat, nem következik, hogy nem használ jelöletlen tárgyat az infinitívusz mellett. A magyarban ez a jelenség megjelenik a régiségben és a nyelvjárásokban, a cseremiszbén éppen az infinitívusz melletti helyzet a jelöletlen tárgy leggyakoribb előfordulása, a finnugri nyelvekre nemkülönben általánosan jellemző (ismét: a lív kivételével, amely a jelöletlen tárgyat csak a „passzívumban” ismeri).

A mai magyar irodalmi nyelvben a nominális tárgy infinitívusz után is minden esetben jelölt. A régiségben és a nyelvjárásokban azonban léteztek/léteznek ilyen jelöletlen formák:

(38) *az uram oda van **fa** vágni* 'a férjem elment fát vágni'

(39) *jó lesz ez a vödör **víz** hordani* 'ez a vödör jó lesz vizet hordani (vízhordásra)'

Még a mai köznyelvi érzék sem ítélné ezeket a szerkezeteket hibásnak, bizonyos kötött szövegekben, például mesékben pedig helyénvalónak tekinti őket. Ugyanakkor a fenti helyesírási mód – és amit tükröz: a tárgyas szintagma – ma már elavultnak tűnik, a *favágni*, *vízhordani* alakulatokat a mai nyelvérzék inkább összetett szavakként fogja fel. Kétségtelen azonban, hogy eredetileg főnévi igenév melletti jelöletlen tárgyakról volt szó. Bizonyára létezett a magyar nyelvtörténetnek olyan szakasza, amikor a jelöletlen és a jelölt forma egymás mellett élt, azt azonban nehéz megmondani, hogy ezek rendszerszerűen szemben álltak-e egymással, például mint határozatlan és határozott tárgy. Mai nyelvérzékünk mindenesetre azt sugallja, hogy a jelöletlen tárgy jórészt határozatlan. Felmerülhet ezenkívül az a kérdés is, hogy mennyiben tekinthető ez a jelöltség az infinitívusz által kondicionáltnak (azaz specifikusnak), mivel a magyarban hasonló alakulatok fellépnek más deverbális nomenek esetében is, igaz, csakis szóösszetételekben. (Erről később.)

Egészen biztosan specifikus az infinitívusz melletti jelöletlen tárgy a cseremiszbén, amely indikatívuszi finit igealakok mellett nem ismeri ezt a jelenséget. A tárgy akkor lehet jelöletlen, ha közvetlenül a főnévi igenév előtt áll (például az alábbi mondatokban *sömarī·šta·š* 'lakodalmat tartani', *üðər nalaš* 'nőt venni'):

(40) *kuyura·k izažən **sömarī·šta·š** kəle·š* 'az idősebbik bátynak lakodalmat kell tartania',¹⁹⁷

¹⁹⁷ Bereczki 1990, 34.

(41) *Oľoš, talat kuleš üðâr nalaš* 'Aljosa, neked meg kell házasodnod'.¹⁹⁸

Közismert és jellegzetes az infinitívusz¹⁹⁹ melletti jelöletlen tárgy a finnugri nyelvek többségében is. Ezekben a nyelvekben a főneveknél a totális tárgynak ez a leggyakoribb formája (szemben a parciális tárggyal, amely mindig jelölt). Leggyakoribbnak azért mondandó, mert bizonyos további feltételek fenn nem állása esetén a totális tárgy jelölt is lehet, illetve egyes esetekben csakis az. A finnben például meglehetősen bonyolult a helyzet.²⁰⁰ A főnévi igenév mellett csak akkor áll jelöletlen tárgy, ha a szóban forgó infinitívusz a mondat állítmányához tartozó alany (42)²⁰¹, ha az infinitívusz közvetlenül egy főnév bővítménye (43), illetve ha az infinitívusz nem olyan finit igei állítmány (vagy attól függő főnév) bővítménye, amely egyeztetve van az alanyával (vagy ha mégis, elég távol van az állítmánytól ahhoz, hogy önálló szintagmának lehessen tekinteni – ilyenkor a használat ingadozhat is (44)).

(42) *Sinun olisi parasta mennä lukemaan englannin lüksy* 'Jobb lenne, ha elmennél tanulni az angol leckét',

(43) *Jaakolla oli halu käydä kiskaisemassa joulupukilta parta* 'Jaakkónak kedve támadt odamenni a Mikuláshoz, és meghúzni a szakállát',

(44) *Tuulikki piti velvollisuutenaan pestä lattia/lattian* 'Tuulikki kötelességének tartotta, hogy felmossa a padlót'.²⁰²

Észt példák:

(45) *on tarvis ainult üks sõna ütelda* 'csak egy szót kell szólani'

(46) *isa ülesanne oli laps kooli viia* 'a gyereket az apa dolga volt iskolába vinni'.

Vót:

(47) *piäb antä tütar mehelè* 'a lányt férjhez kell adni',

¹⁹⁸ Alhoniemi 1970, 25.

¹⁹⁹ Egészen pontosan az ún. *t*-infinitívusról van szó, amely minden finnugri nyelvben a legalapvetőbb az infinitívuszok között.

²⁰⁰ A következő összefoglalásokra támaszkodom: Leino 1987, 126–127; Vilkuna 1996, 118 kk.; Penttilä 2002, 596–597.

²⁰¹ Az ilyen típusú mondatokat a 2.4. fejezetben az ún. patientív szerkezetek közé fogjuk sorolni.

²⁰² A példamondatok forrása Leino 1987, 126–127.

(48) *tyttäred nii vahtivad kuibõ saisõssi tältä vargassa se lusikka* 'a lányok azt lesték, hogyan is tudnák ellopni tőle azt a kanalat'²⁰³

Karél:

(49) *nyt se pitäy järveh upottua* 'ezt most a tóba kell süllyeszteni',

(50) *pitäv makšoa velka* 'ki kell fizetni az adósságot'.²⁰⁴

Izsór:

(51) *toimittaa tümä kysymys, pittää tehää mokoma oopatta* 'ezt a kérdést megoldandó, ilyen próbálkozást kell tenni'

Vepsze:

(52) *tariz opeta kel'* 'meg kell tanítani a nyelvet'

(53) *ol'iz, bašib, ne tse händ'kaz rikta* 'meg kellene, mondja, ölni ezt a farkast'

2.1.2.4. Egyéb igenév és igéből képzett főnév mellett

Ez a jelenség – mint specifikus – rejtve jelentkezik a magyarban, és nyíltan a cseremiszen. A magyarban azokra az összetett szavakra kell gondolnunk, amelyek tárgy + igéből képzett névszó²⁰⁵ formájú szintagmákra mennek vissza, mint például

(54) *favágó* 'favágó',

(55) *favágás* 'favágás',

(56) ^(?)*favágva* 'a fát vágva'

(57) ^(?)*favágtalan* 'anélkül, hogy fát vágott volna'

– az utóbbi két példa valóságos előfordulása kétséges, de legalábbis nem idegenek a magyar nyelv szellemétől (vö. például a kétségtelenül létező *dolgavégezetlen* határozót). Mindezeknek az összetett szavaknak az előzménye csakis jelöletlen tárgyas szerkezet lehetett.

²⁰³ Kont 1963, 171.

²⁰⁴ Kont 1963, 158.

²⁰⁵ A kifejezést itt most a szokásos tag értelmében használom, de a valódi igeneveket valójában az igei paradigma részének tartom.

A cseremiszb en ellenben a particípiumok mellett tárgy jelöletlensége lényegében ugyanazt a szabályt követi, mint az infinitívusz mellett:

(58) *nənələn mārēwlāžəmāt uwlām, kit-jal lültəšəwlām puaš keleš* 'nekik dalokat is újakat, lelkesítőket (sz.sz. kéz-láb felemelőket) kell adni'.²⁰⁶

2.1.2.5. „Passzív” igealakok mellett

Bár a kérdésnek bőséges irodalma van, és a jelenség nemcsak a szakemberek, de még a nyelvtanulók számára is közismert, nem árt emlékeztetni rá, hogy a finn – és a finnról szóló más nyelvű – grammatikai hagyományban passzívumnak nevezett nyelvtani forma nem azonos az indoeurópai nyelvek „klasszikus” passzív szerkezetével. Az uráli nyelvek egy része ismeri ezt az utóbbi mondatformát is, melyben tehát kizárólag tranzitív igeek passzív igenemben jelennek meg, *patiensük* alanyesetben, *agensük*, ha van, valamilyen függő esetben áll – az ilyen mondatformában azonban elvileg nem szerepelhet nyelvtani értelemben vett tárgy, és így értelemszerűen jelöletlen tárgy sem. Az a „passzívum”, amelyet a jelöletlen tárgy kapcsán vizsgálnunk kell, valójában csak idézőjelben nevezhető annak.²⁰⁷ Az itt tárgyalandó alakulatokat a legpontosabban talán általános alanyú tranzitív szerkezetnek kellene mondanunk. Ennek megfelelően a finn *laulu lauletaan* vagy az észt *lauldakse laul* helyes magyar fordítása 'a dalt eléneklik', és nem 'a dal elénekeltetik'. A nominatívuszban álló szó itt nem alany, hanem jelöletlen tárgy, amit többek között az is bizonyít, hogy tagadás esetén partitívuszba kerül, ami egy normális mondat²⁰⁸ alanyával nem fordulhatna elő.²⁰⁹ Egyébként mindezen

²⁰⁶ Bereczki 1990, 34.

²⁰⁷ Az észt grammatikák ugyanennek az alakulatnak a leírására passzív helyett személytelen ragozásról és szerkezetéről beszélnek; sajnos, bár más szempontból, ez az elnevezés is inadekvát. A nyelvészeti hagyományban – bár sokszor intuitíve – az elvileg (szemantikai értelemben) is *agens* nélküli, csak egyes szám harmadik személyben megjelenő igeeket (tartalmazó szerkezeteket) szokás „impersonale” terminussal illetni, mint például *villámlik, melegem van*. A finn és észt „passzív” szerkezetek alanytalanok ugyan, de nem *agens* nélküliek, amennyiben szemantikailag egy általános *agens* asszociálódik velük.

²⁰⁸ A normális mondat kategóriája a finn nyelvtani hagyományban az egzisztenciális mondatéval áll szemben, amelynek alanya – ha elfogadható az az elemzés, miszerint ilyenkor valóban alanyról van szó (a magam részéről nem osztom ezt a felfogást, lásd a 2.2.2.2. pont 259. lábjegyzetét) – tagadáskor partitívuszba kerül.

nyelvekben az intranszitiv igéknek is van „passzív” formája, ami megintcsak azt bizonyítja, hogy itt nem passzívumról, hanem általános alanyú igealakról van szó, amely – természetesen – semmivel sincs egyeztetve, hiszen nem is lehet.

A „passzív” igealak mellett megjelenő jelöletlen tárgy az uráli nyelvek közül csak a finnságokban fordul elő, de ott kivétel nélkül mindegyikben (az összetett szavaktól eltekintve a lívben ez a jelöletlen tárgy egyetlen előfordulása). Néhány példa következik. Finn:

(59) *asia jätettiin lepäämään yli vaalien* 'az ügyet a választások utánig pihentették'.

Észt:

(60) *asi pandi valimistele järgneva ajani seisma* 'ua.'

Lív:

(61) *lōda um pūstō tiedōd* 'az asztal fából készült'.²¹⁰

Vót:

(62) *mentii kutsuttii sōtamees* 'elmentek, odahívtak egy katonát'.²¹¹

Karél:

(63) *da šoatih kiihi se vora* 'és elkapták azt a tolvajt'.²¹²

Izsór:

(64) *vētti se poiga kuningahalle* 'a fiút a király elé vezették'.²¹³

Vepsze:

(65) *lontsil lodaze kangas* 'a vásznat a felvető kereten készítik'.²¹⁴

²⁰⁹ Másfelől az is bizonyítja tárgy voltát, hogy a személyes névmások – a vót kivételével, ahol a főnevekre vonatkozó szabály érvényesül – „passzív” igealakok mellett mindig akkuzatívuszban állnak. Vö. finn *poika* (Nom.) *kutsuttiin kylään* 'a fiút vendégségbe hívták', de *hänet* (Acc.) *kutsuttiin kylään* 'öt vendégségbe hívták'.

²¹⁰ Kont 1963, 161. A létigét és participiumot tartalmazó összetett igealakok kétféleképpen értelmezhetők: mint <alany + kopula + participium> szerkezetű mondatok, amely esetben a nominatívuszban álló főnév alany, illetve mint <tárgy + összetett „passzív” igealak> szerkezetű mondatok, amikor is a nominatívuszban álló főnév jelöletlen tárgy. Az utóbbi értelmezést a tagadás partitívusza hitelesíti.

²¹¹ Kont 1963, 156.

²¹² Kont 1963, 150.

²¹³ Kont 1963, 156.

²¹⁴ Kont 1963, 150.

2.1.2.6. Számnevek jelöletlen tárgyként

Mindazon esetekben, amikor a számnév + NP szerkezet a közönséges jelzős szerkezet felépítését követi, azaz a számnév szintaktikai alárendeltje a mellette álló főnévnek (másszóval a főnév feje az egész számnévi frázisnak), a számnév megformáltsága a melléknévi jelzőével analóg, és így viselkedése a tárgyi szintagmában nem tekinthető specifikusnak. Így áll a dolog az uráli nyelvek NumP-inek – így többek között tárgyi szintagmáinak is – azon eseteiben, ahol a számnevet követő NP esetalakja csak a NumP (illetve annak feje) mondattani funkciójától függ, a számnévtől magától nem. A tárgyi szintagmában jelzőként viselkedő számnév jelöltsége vagy jelöletlensége ilyenkor egyszerűen azon múlik, hogy az adott nyelvben egyáltalán létezik-e tárgyjelölés, ha igen, akkor a jelzőt egyeztetik-e a jelzett szóval, illetve ha ez is fennáll, jelölt vagy jelöletlen a tárgyi szerkezet főnévi feje. Ha tehát ilyenkor a számnév az objektum (részének) szerepében jelöletlen, abban nyilván nincsen semmilyen specifikus (éppenséggel a számnevekre és azok tárgyi viselkedésére jellemző) vonás.

Más a helyzet, ha a NumP felépítése ennek az ellenkezője, nevezetesen a számnév benne a fej, és az NP az alárendelt elem. Ez történik olyankor, amikor az NP (illetve annak feje) a számnevek által megkövetelt nem-nominatívuszi esetben áll. Így áll a dolog a finnségi nyelvekben, ahol az egynél nagyobb számnevek (alany- és tárgyeseti használata mellett a főnév partitívusba kerül.²¹⁵ Amikor a számnév a tárgyi szintagma feje, mindezen nyelvekben jelöletlen marad. Finn (65), (66) és észt (67), (68) példák:

(66) *Näin vain yhden pienen sorsan* 'csak egy kiskacsát láttam',

(67) *Näin **kaksi** pientä sorsaa* 'két kiskacsát láttam'.

(68) *Ostsin ühe vihiku* 'vettem egy füzetet',

(69) *Ostsin **kaks** vihikut* 'vettem két füzetet'.

²¹⁵ Ha a NumP nem alany- vagy tárgyesetben áll, akkor felépítése az egynél nagyobb számnevek esetében is a közönséges jelzői szerkezetekének felel meg, azaz a főnév lesz a fej, és a számnév megformálása a főnév esetalakjától függ (teljes vagy részleges egyeztetés). Ugyanez a helyzet az 'egy' jelentű számnévnél, amelyik minden tekintetben közönséges jelzőként viselkedik. A lapp nyelv ezzel a jelenséggel kapcsolatban látszólag ugyancsak felhozható lenne, de ott az egynél nagyobb számnevek akkuzatívusza főnévi használat esetén is egybeesik a nominatívusszal, a főnevek (egynél nagyobb számnevek után alanyesetben is használatos) egyes számi genitívusza pedig egyszersmind akkuzatívusz is, és így egy akkuzatívuszban álló ilyen számneves szerkezetről sem az nem dönthető el, hogy melyik összetevő a fej, sem úgy nem tekinthetjük, hogy a számnév jelöletlensége a tárgyi használat következménye.

2.1.2.7. Jelöletlen tárgy összetett szavakban

Az összetett szavak hagyományos felosztása mellé- és alárendelő összetételekre formálisan fenntartható ugyan, de az a mögöttes vélekedés, miszerint ezek eredetileg is mellé- illetve alárendelő szerkezetekből jöttek létre, nem minden esetben igazolható. Különösen a mellérendelő összetételek esetében gyakran elvben sem könnyű rekonstruálni egy feltételezett kiinduló struktúrát.²¹⁶ Abban az esetben sem egyértelmű a helyzet, ha a tárgyi alárendelő szóösszetétel feje deverbális nomen. Ilyenkor kétfajta kétely is felmerülhet. Egyfelől nem egyértelmű, hogy mi is a történeti viszony a particípiumok és az igéből képzett főnevek között,²¹⁷ egyáltalán van-e közöttük előbb–utóbb viszony, és ha van, milyen irányban. (Ha a particípiumok mintául szolgálhattak a deverbális főnevek számára, akkor ez utóbbiaknál a vonzat – adott esetben a tárgy – nem feltétlenül „saját” szintagmatikus összevonás eredménye.) Másfelől, mint említettük, az ilyen összetett szavak elvontabb szemantikai analógiák és mechanizmusok révén is létrejöhetnek, szintaktikai háttér nélkül. Mindazonáltal azoknál az alárendelő összetételeknél, amelyekben a fej ige vagy particípium, bizonyára nem alaptalanul tételezzük fel, hogy az ilyen összetételeknek legalábbis a mintaadó törzsállománya valóban szintaktikai szerkezetek összevonásából állt elő.

Természetesen itt is emlékeztetnünk kell rá, hogy a tárgyi alárendelő összetett szavak tárgyi részének jelöletlensége csak abban az esetben specifikus, ha ugyanez a tag egyébként, a szóban forgó ige indikatívuszi ragozott alakjai mellett jelölt akkuzatívuszban állna. Ez annyit tesz, hogy a mi nyelveink közül csak a magyar, a cseremisiz

²¹⁶ Vö. például a *látványpékség* 'olyan pékség, ahol a vevők szeme láttára sütik a kenyeret' vagy *szendvicsgeneráció* 'olyan generáció, melynek egyszerre kell eltartania idős szüleit és gyermekeit (két másik generáció között helyezkedik el, mint két kenyér között a szendvics tölteléke)' új szavakat a magyarban, amelyek nyilvánvalóan a *látvány* és a *pékség* illetve a *szendvics* és a *generáció* összetételei, de még parafrázálni is nehéz őket, nemhogy olyan forrásmondatot (re)konstruálni, amelyben – az adott jelentést kifejezve – a szópáros tagjai önállóan, ebben a sorrendben követnék egymást. A szóösszetétel ezekben az esetekben nyilvánvalóan analógiásan, szemantikai, sőt szabad asszociációs indíttásra jött létre. Az összetett szavak szintaktikai levezethetőségének gyakori problematikusságáról lásd Fejes 2005-ös munkáját.

²¹⁷ Azt sem tartom egyértelműnek, hogy mi a particípiumok és az igéből képzett melléknevek viszonya, minthogy nem fogadom el azt a közkeletű tételt, miszerint a particípiumok eredetileg is jelzői funkciójú alakulatok. Erről részletesebben lásd 2.3. fejezetet.

és a finnségi nyelvek esetében tekinthető specifikusnak, ha a tárgyi alárendelő összetett szavakban a tárgy jelöletlen.

A magyarban a 2.4 pontban felsorolt példák (53–56) itt is megismételhetők lennének – sőt, szigorúan véve ide tartoznak – kiegészítve néhány jobbára fiktív deverbális melléknévvvel, mint például [?]*favágós* 'aki szeret vagy szokott fát vágni' és ezek továbbképzéseivel, például [?]*favágóskodik* '(átmenetileg vagy jobb híján) favágásból él'. Valójában persze már a *favágós* is a *favágó* továbbképzése, úgyhogy a tárgyra vonatkozó megfontolásainkban elegendő a korábbi példákra hagyatkoznunk. Nehezen kétségszűnek tartom, hogy ezek előtagja történetileg is jelöletlen tárgy.

A cseremiszen fordítva áll a helyzet, mint a magyarban, itt az a kérdés, hogy egyáltalán beszélhetünk-e ebben a nyelvben tárgyi alárendelő szóösszetételekről.²¹⁸ Elegendő a következő kifejezéspárt megvizsgálni:

(70) *КОЛЫМ КУЧЫМАШ*,

(71) *КОЛ КУЧЫМАШ*

– mindkét kifejezés jelentése 'halászás' pontosabban 'halfogás' (vö. *КОЛ КУЧАШ* 'halat fogni'). Az, hogy a deverbális nomen mellett mind az akkuzatívuszos, mind a jelöletlen forma előfordulhat, arra utal, hogy itt valószínűleg tárgyas szintagmákról van szó, nem szóösszetételekről.²¹⁹ Vö. még

(72) *КОЛ КУЧЫШО* 'halász = halfogó',

(73) *НҮЧЫМ ОНЧЫШО* 'szarvastenyésztő' (*нүчө* 'szarvas', *ОНЧЫЛМАШ* 'felügyelni'),

ahol ugyanazon képzésű deverbális nomen mellett az egyik esetben jelöletlen, a másikban jelölt a tárgy. Mindebből nemcsak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a cseremiszenben a jelöletlen tárgy használata nincsen szigorú szabályokhoz kötve, de azt is, hogy az igenevek és az egyéb deverbális nomenek melletti tárgy viselkedése lényegében azonos. Így a tárgy jelöletlenségének a 2.4 és a 2.7 pontban tárgyalt előfordulásai nem képeznek két jól elhatárolható kategóriát.

²¹⁸ Bereczki Gábor nyelvtani vázlatának ide vonatkozó részében (1990, 70) az alárendelő szóösszetételek fajtái között nem is szerepel ilyen kategória.

²¹⁹ Ennek teljes bizonyításához különböző egyéb teszteket is el kellene végezni (mi jelenhet meg a tárgy és a nomen között, eltávolodhatnak-e egymástól stb.), jelenlegi céljainkra azonban ettől eltekinthetünk, hiszen mi végső soron nem arra a kérdésre keressük a választ, hogy szóösszetételről van-e szó, hanem hogy jelöletlen-e a kifejezésben a tárgy, erre pedig mindenképpen az a válasz adódik, hogy *lehet* jelöletlen.

A finnségi nyelveket képviselje itt a finn. Az Iso Suomen Kielioppi összefoglalása²²⁰ jól mutatja, hogy a szóba jöhető deverbális képzők döntő többsége (18-ból 16) olyan főneveket hoz létre, amelyek mellett az ige eredeti tárgya egyaránt lehet jelölt vagy jelöletlen, gyakran akár egyugyanazon szópár tekintetében is, és a két összetételi forma jelentése vagy használhatósága között – még ha egyes esetekben az anyanyelvi kompetencia a két variáns használata között tesz is különbséget – semmiféle rendszer dichotómiát nem lehet megállapítani. Íme néhány ilyen szópár:

(74) *tiedonhaku* 'adatgyűjtés' (*tieto* + *n* + *haku*),

(75) *henkilöhaku* '(megfelelő) személy megkeresése' (*henkilö* + *haku*),

(76) *levontarve* 'pihenési szükséglet' (*lepo* + *n* + *tarve*),

(77) *asuntotarve* 'lakásszükséglet' (*asunto* + *tarve*),

(78) *metsänhakkuu* 'erdőirtás' (*metsä* + *n* + *hakkuu*),

(79) *metsähakkuu* 'ua.' (*metsä* + *hakkuu*).

Az *-n-* megjelenése az összetett szó két tagja között többféleképpen interpretálható. Minthogy a (73), (75), (77) típusú példákat hagyományosan tárgyi alárendelő összetételnek tartják, kézenfekvőnek látszik, hogy ez a kötőelem az akkuzatívuszi *-n-*nel azonos (amely történetileg uráli **-m-*re megy vissza). Minthogy azonban a (totális) tárgy nem-nominatívuszi jelölése a mai finnségi nyelvekben nem különböztethető meg a genitívuszi formától (tehát az *-n-* a genitívusz – más eredetű – jelölőjének is tartható), ezeket a szóösszetételeket birtokos összetételeknek is fel lehet fogni.²²¹ Ha végül figyelembe vesszük, hogy a finnben az alanyi összetételekben éppúgy – és éppoly kiszámíthatatlanul – megjelenhet ez az *-n-* elem (vö. például *auringonnousu* 'napfelkelte' – *aurinko* + *n* + *nousu* –, de *kurssilasku* 'árfolyamcsökkenés' – *kurssi* + *lasku*),²²² akkor joggal felvethető az is, hogy vajon leíró szempontból van-e ennek az *-n-*nek bármi köze is az akkuzatívuszhoz vagy a genitívuszhoz, és nem egyszerűen összetett

²²⁰ ISKo 401.

²²¹ Némileg hasonlóan a magyar *favágó*, *favágás* típushoz, ahol az előtagot gyakran (bár, szerintem, történetileg tévesen) jelöletlen birtokosnak értelmezik: 'a fának a vágója/vágása'. A kérdés a genitívus obiectívus értelmezéssel függ össze, amellyel persze a (73), (75), (77) esetei is elintézhettek lennének, csak hogy ebben az esetben a (74), (75), (77)-ről azt kellene állítanunk, hogy ezek felépítési elvükben (kvázi szintaktikailag) gyökeresen különböznek az előzőektől, ami (különösen a (77)/(78) típusú párok esetében) elég kényszeredett állításnak tűnnek.

²²² Ezekkel kapcsolatban mutatis mutandis ugyanaz mondható – csak itt a genitívus subiectívust felhozva –, mint amit az előző lábjegyzetben a tárgyas összetételekről mondtunk.

szavak (esetenkénti) interfixális képzőjéről van-e szó. Az első értelmezés szerint a tárgyi alárendelő szóösszetételek *-n-* nélküli változatában van szó jelöletlen tárgyról, a harmadik szerint viszont minden esetben.²²³ Mutatis mutandis ez vonatkoztatható a többi finnségi nyelvre is.²²⁴

2.1.3. A jelöletlen tárgy gyökerei

2.1.3.1. Hipotézisek a jelöletlen tárgy keletkezéséről

Mint a fejezet bevezetésében említettük, az uralisztika általánosan elfogadott tételei közé tartozik, hogy az uráli (s következésképpen a finnugor, a szamojéd) alapnyelv ismerte mind az **-m* akkuzatívuszi esetvégződéssel jelölt tárgy, mind a jelöletlen tárgy kategóriáját. Erre természetesen abból a tényből következtetnek, hogy az uráli nyelvek döntő többségében ma megfigyelhető ez a jelenség, még ha a jelöletlen és jelölt tárgy disztribúciója nem követ is egységes elveket. Kondratyjeva, aki ebből a szempontból nemrég (2010, 101–117) végigtekintette azokat az uráli nyelveket, amelyekben ma funkcionál ez a megkülönböztetés, arra a következtetésre jut, hogy a mai uráli nyelvekben a leginkább a tárgy határozottsága/határozatlansága, illetve élő/élettelen volta dönti el a kétféle forma közötti választást, de ezeken kívül más tényezők is hatnak, mint például a tárgy totális vagy részleges volta, a tranzitív cselekvés aspektuális vonatkozásai vagy a mondat aktuális tagolása, azaz a topik–komment viszonyok (117). Mindezek alapján – ezt már én teszem hozzá – a jelölt és jelöletlen tárgy alapnyelvi szembeállításának pontos grammatikai vagy szemantikai/pragmatikai elvét valójában nem tudhatjuk kikövetkeztetni; nyilván az itt felsoroltak közül játszott szerepet egy vagy több tényező, de még azt sem lehet teljességgel kizárni, hogy az alapnyelvben a két forma fakultatíve élt egymás mellett. A motiváció továbbá akár egy nyelven belül is változhatott a legkülönbözőbb grammatikalizációk következtében, így még ha a jelöletlen tárgy használatának nagyfokú egyöntetűsége lenne is kimutatható az uráli nyelv-

²²³ A második értelmezés szerint a szóösszetételben nem szerepel tárgy.

²²⁴ A lív összetett szavak e szempontból még külön vizsgálatra szorulnának, nemkülönben a finnségi körön kívül eső lapp nyelv összetett szavai, ahol az egyes számú alakoknál a jelöletlenség ugyancsak specifikus lenne. Az általam ismert szakirodalomban erre nézve nem találtam eligazítást.

vekben, ebből akkor is csak óvatos következtetéseket lehetne levonni az alapnyelvi állapotokra nézve. A legáltalánosabb vélemény ennek ellenére tudni véli, hogy az uráli, illetve finnugor alapnyelvben a jelöltség a tárgy határozottságát, a jelöletlenség pedig a határozatlanságát tükrözte.²²⁵ Ez a megkérdőjelezetlen feltevés legalábbis az uráli alapnyelvre nézve meglepő, hiszen annak a fényében, amit a kérdésről a fentiekben (2.1) a szamojéd nyelvekről mondtunk – itt Tyerescsenko klasszikus álláspontjára gondolok –, akár az ellenkezőjét is gondolhatnánk, ti. hogy a jelöletlen tárgy volt a határozott, s a jelölt a határozatlan. Egyébként a határozatlan–határozott disztribúció feltételezése nem alternatíva nélküli, volt, aki az *-*m*-et identifikációs elemnek tekintette,²²⁶ felmerülhetne, hogy a testes végződés eredetileg topikalizáló eszköz volt,²²⁷ vagy hogy *afficiens* és *efficiens* tárgy, netán belső tárgy és *accusativus obiectivus* megkülönböztetéséről van szó²²⁸ stb. Mindezen variánsok közös vonása, hogy bármi legyen is a szembenállás logikája, az alapnyelvben eszerint létezett, sőt, talán túlsúlyban volt a tárgy jelöletlensége.

Ehhez az általánosnak nevezhető meggyőződéshez képest meghökkentő, hogy az egyes nyelvek vagy nyelvcsoporthoz jelöletlen tárgyának megvilágításakor a szakirodalomban törpe minoritást képeznek azok a szerzők, akik ezt a jelenséget – vagy legalább annak valamelyik típusát – protouráli jelöletlen tárgyból vezetnék le.²²⁹ Az általános benyomás inkább az, hogy jórészt az egyes nyelvek vagy nyelvcsoporthoz belső fejleményének tartják, és semmi esetre sem kezelik egyképpen a jelöletlen tárgy különböző típusait.

²²⁵ Vö. többek között Wickman 1955, 146; Collinder 1960, 239; Hajdú 1966, 65; Osnovy 243 kk. A maga „ergativista” elképzelésének megfelelően, továbbá tipológiai megfontolásokból (igaz, részletes érvelés nélkül) Katz 1980, 398 kizárja ezt az értelmezést.

²²⁶ Grünthal 1941, 278.

²²⁷ Annak analógiájára gondolhatnánk ezt, ahogyan a finn és az osztják névmási *-t* akkuzatívuszt egyesek mutatónévmásból származtatják (Kulonen 1999, 63–71; lásd még a későbbiekben 2.2.2.2., 259. lábjegyzet), vagy – a magyarban a tárgyeseti *-t*-t – *expressis verbis* – topikjelölőből (Marcantonio 1988, 156. kk.).

²²⁸ Ez utóbbi elképzelés Zsilka „transzformációs csoport”-koncepciójából indul(hat)na ki, 1973, 44. skk. (1981, 72 skk.).

²²⁹ Kivételek például: Setälä 1926, 23; Grünthal 1941, 291–292; Itkonen, 1971–72, 184.; ide vehető Korompay 1991, 284–285, aki az ősmagyar jelöletlen tárgynak az uráli alapnyelvre való visszavezethetőségét, úgy látszik, triviálisnak tartja.

A magyarázatok egyik végpontján a „passzívum” melletti előfordulása áll a finnségi nyelvekben, amit kivétel nélkül mindenki a mondatszerkezet újraelvezéséből származtat. Általános a meggyőződés, hogy a ma „passzívna” vagy személytelennek fel-fogott igealak eredetileg műveltető vagy reflexív képzővel ellátott aktív – egyesek szerint finit – képződmény volt, s a szóban forgó főnév alanya volt az igeének. Az alany (jelöletlen) tárgygyá való átértékelése nem korábbi, mint a közfinn korszak.²³⁰ A másik végpontot a partícípiumokkal alkotott összetett szavak jelöletlen tárgya alkotja, amelyet legalábbis nem szokás alanyra vagy különösen lekopott végződésű jelölt tárgyra visszavezetni, igaz, a (jelöletlen) birtokos eredeztes mindig elővehető.²³¹

A jelenség minden más típusának magyarázata a két végpont között helyezkedik el: a szerzők különböző gondolatmenetekkel ugyan, de azt igyekeznek bemutatni, hogy a jelöletlen tárgy eredetileg vagy nem egészen tárgy, vagy éppenséggel egészen nem az. Az infinitívusz melletti előfordulásról például Wickman a következőt írja: „Ez valószínűleg örökség az ősi időkből, amikor az ige-név jelenlegi tárgya nem valóságos tárgy volt, hanem jelző vagy egy összetétel első tagja”.²³² Kiparsky ugyanerről a jelenségről bemutatja, hogy ősi, és a finnségi nyelveken kívül megvan az észak-orosz nyelvjárásokban, a lettben, a litvánban, az ócsehben, az óbolgárban és a szanszkritban, s mindezt igen réginek tekinti, mindazonáltal meggyőződése, hogy az indoeurópaiban és a finnségiben egymástól függetlenül keletkezett (a balti eseteket esetleg finnségi kölcsönzésnek tartja), és egyetértőleg idézi Endzelin lett grammatikáját: „Amikor az

²³⁰ Lásd Lehtinen 1984; Keresztes, 1996 és az ott felsorolt szakirodalmi előzmények. Érdekességként megjegyzem, hogy némileg hasonló átrendeződés-átértékelődés történt a középkori latinban is a klaszikus latinhoz viszonyítva. A VIII. századból származó réti Lex Curiensisben ilyen mondatokat olvashatunk: *illum servum ignibus concremetur* 'ez a szolga égettessék meg' (de szó szerint: 'ezt a szolgát'), *eum teneatur obnoxius* '(ő) tekintessék bűnösnek' (de szó szerint 'őt'), *antequam de ipsa causa eos interrogentur* '(ők) előbb kérdeztessenek ki az ügyről' (de szó szerint 'őket'). A jelenség lényege, hogy passzív igealak előtt a névszó várt nominatívusza helyett egyértelműen akkuzatívuszi forma jelenik meg. Figyeljünk fel arra is, hogy ezek mind agens nélküli (avagy általános agensre utaló) mondatok, ami ugyancsak a finn fejleményekre emlékeztet. (Közvetlen forrás: Plank 1985, 289.)

²³¹ Nem mintha történetileg komolyan vehetnénk. A *favágó* első eleme elemezhető ugyan genitívus obiectívusként, de csak grammatikai értelemben, szemantikailag itt nem lehet szó eredeti birtokviszonyról. Ezért van az, hogy jelölt birtokos esettel a (*a fának a vágója*) a szerkezet igen kényszeredetten hangzik, birtoklásmondatként pedig (*a fának van egy vágója*) egyenesen abszurdum. És azt se felejtjük el, hogy a *favágó* főnév alapalakjában nem tartalmaz, és nem is tartalmazhat Px-et, ami birtokviszony esetén a magyarban kötelező lenne.

²³² „This is probably a heritage from ancient times, when the present object of a verbal noun was not a real object but an attribute or the first part of a compound.” Wickman 1955, 73.

infinitívus még élő esetalak volt, az infinitívus által kifejezett cselekvés tárgya nyelvtani alanyaként és nominatívusként jelenhetett meg, és azután is, hogy az infinitívus tisztán igei formává lett, tárgya még mindig nominatívusban álló nyelvtani alanyaként jelenhet meg, amennyiben az infinitívust egy módhatározó determinálja.”²³³ Számomra nem világos, hogy az infinitívus élő esetalak volta miért magyarázná a tárgy alany voltát, különösen, ha az infinitívus eszerint nem is volt ige, úgyhogy a magyarázat inkább csak *petitio principii*. Hasonlóan állunk a felszólító mód melletti jelöletlen tárggyal. Janhunén például ezt írja: „Minthogy az uráli tárgy normális esete [sic!] az (*-*m* formájú) jelölt akkuzatívus, a felszólító mondatok nominatívuszi tárgya közvetlenül sugallja egy történelem előtti szintaktikai átrendeződés lehetőségét. Nem kell azt gondolnunk, hogy a szinkrón nominatívuszi „tárgy” mindig is tárgy volt. Minthogy az alanyra jellemző jelöletlen nominatívuszi esetben áll, sokkal valószínűbb, hogy egykor a mondat alanya volt.”²³⁴ A „minthogy” szóval bevezetett előfeltevés azonban nyilvánvalóan előítéletes, hiszen miért is lett volna a protouráliiban a tárgynak „normálisabb” esete a jelölt tárgy, mint a jelöletlen?, és így Janhunén következtetése merőben kétes.²³⁵ Ráadásul bárhogyan értékeljük is az imperatívuszi tárgyat, ugyanez nem vonatkoztatható minden további nélkül a jelöletlen tárgy egyéb előfordulásaira. Például a mordvinban és a szamojéd nyelvekben a tárgyas *verbum finitum* melletti használatát aligha magyarázhatjuk az alany átértékeléseként, másfelől legalábbis furcsa lenne lekopott akkuzatívuszi végződésről beszélni olyan nyelvek esetében, amelyekben az akkuzatívus végződése egyébként nem kopott le. A számnevek tárgyi jelöletlenségére pedig végképp nehéz lenne átértékelési magyarázatot találni.

²³³ „Als der Infinitiv noch eine lebendige Kasusform war, konnte das Objekt der durch den Infinitiv ausgedrückten Handlung als grammatisches Subjekt und Nominativ erscheinen, und auch nachdem der Infinitiv zu einer rein verbalen Form geworden ist, kann sein Objekt noch immer als grammatisches Subjekt im Nominativ erscheinen, wenn der Infinitiv durch ein modales Adverb bestimmt ist.” Kiparsky 1959–60, 334.

²³⁴ „Since the marked accusative (in *-*m*) is the normal case of the object in Uralic, the nominative object of imperative sentences immediately suggests the possibility of prehistorical syntactic restructuring. There is no need to assume that the synchronic nominative „object” has always been an object. Rather, since it is in the unmarked nominative case of the *subject*, it is likely to have been the grammatical subject of the sentence.” Janhunén 2000–01, 78–79.

²³⁵ Janhunén egyébként két magyarázatot lát az átértékelődésre, az egyik – általa is kevésbé valószínűnek tartott – változat szerint eredetileg ergatív szerkezetekről van szó (semmilyen komoly érvet nem tud mellette felhozni, egyébként, mint láttuk, az ergatív szerkezetekben a – legtöbbször jelöletlen – abszolútívum éppenséggel nem „alany”); a másik szerint a „passzívummal” párhuzamos átértékelődésről van szó – ismét: nem világos, hogyan.

Valójában a finnségi „passzívum” esetétől eltekintve nincs okunk azt gondolni, hogy a jelöletlen tárgy egyéb uráli előfordulásai ne lennének ősi, az alapnyelvre visszavezethető szerkezetek. Az, hogy egyes esetekben más nyelvcsaládok is felmutatják a hasonló jelenségeket, természetesen nem utal közös eredetre, ez mindazonáltal nem zárja ki, hogy a jelöletlen tárgy mindegyikükben ősi jelenség.

2.1.3.2. A jelöletlen tárgy prenominativitása

A jelöletlen tárgynak végső soron prenominatív előzményei vannak. Ennek bemutatásához először is emlékeztetnék a szkematogóniai elmélet azon megállapítására, miszerint a tárgy ősi kategória, mint az alany (1.2.2.2.1.). Ez, másképpen megfogalmazva, annyit tesz, hogy a tárgy voltaképpen már önmagában tekintve is prenominatív kategória. Ám, mint ugyancsak látható volt, magának a tárgynak is megvan a maga előtörténete. Abban a jelenvaló tényben, miszerint a tárgy a tranzitív ige – és csakis a tranzitív ige – patiens, két momentum is felfedezhető, amely a tárgy történeti keletkezésére utal: a tranzitivitás és a patiens mivolt. A szkematogóniai séma tanúsága szerint azonban még ez a két momentum is történeti viszonyban áll egymással: a tranzitivitás fiatalabb kategória, mint az agens–patiens megkülönböztetés (mint láttuk, az utóbbira épülő pretranzitív – aktív – rendszer nem ismeri). Ebből következően a tárgy előtörténetének legősibb – többszörösen prenominatív – gyökereit a patiens előállása körül kell keresnünk.

A patiens nyilvánvalóan reflexív kategória, azaz önmagában nem, csak az agenssel együtt értelmezhető szinkronice, és állhat elő történetileg. Mint a disszertáció első részében utaltunk rá, az ősi kéttagú mondatok eredetileg ősi egytagú mondatok, azaz szómondatok összekapcsolódásából keletkezhettek – ily módon állt elő a mai értelemben vett tagolható mondat, s fokozódtak le a szómondatok szavakká. Az agens és patiens „közös őse” nyilvánvalóan az a (leendő) névszói tartalmú mondatösszetevő, amely az ősi szómondatok egymáshoz kapcsolódásakor, tehát a kéttagú mondat keletkezésekor a predikátum kiegészítőjévé, alárendeltjévé vált. Ennek az összetevőnek eredetileg igen általános jelentése/funkciója lehetett: azt a nominális „szoros szemanti-

kai vonzatot” nevezte meg, amely közvetlen kapcsolatban állt a predikatív összetevő által kifejezett történéssel. Ennek a differenciálatlan nominális momentumnak a megkettőződése azután azáltal állt elő, hogy elkülönült belőle a „szoros szemantikai vonzat” egy kiemelt fajtája, nevezetesen a predikátum által kifejezett történet vagy állapot előidézője: az *agens*.²³⁶ Az *agens*szel kifejezett tényállás pragmatikailag tágabb összefüggéseket fog át, mint az eredeti kéttagú mondatok, többek között ez az első lépés az oksági összefüggések (nyelvi) felismerése felé. Az *agens* elkülönülésével azonban a „szoros szemantikai vonzatnak” jelöletlenül maradt változata, éppen mint *nem-agens*, maga is önálló szemantikai kategóriává válik: *patiense*.

Bárhogyan alakult is később a nyelvek morfológiai szerkezete, eredeti funkcionális/szemantikai szerepük szerint tehát a jelöltség az *agens*, a jelöletlenség pedig a *patiens* karakterisztikus tulajdonsága. Ez őrződött meg az aktív felépítésben, és még ennek a nyomait tükrözi az ergatív nyelvek azon tulajdonsága is, hogy az ergatívusz mindannyiukban testes, ellenben az abszolutívusz a legtöbbjükben jelöletlen. Amikor a protoakkuzatív korban a *patiense* kettévált intranszitiv és tranzitiv *igék* *patiense*t kifejező alakulatokká, azaz eredetileg statívuszá és tárgyá, akkor lett az ily módon elkülönült tárgyi kategória az ige tranzitivitásának kifejezőjévé a *nomen*. A tárgyban, mint az imént mondtuk, két momentum van együtt: a tranzitivitás és a *patiens* mivolt. A kettő közül nyilvánvalóan a *patiense*-momentum az ősből. A tárgy továbbra is *patiens*, a tranzitiv ige legszorosabb vonzata.²³⁷ Nem a jelöltsége teszi tárggyá, hanem a kizárólag tranzitiv *igék* legszorosabb vonzatának státusza. Ez mindenekelőtt szemantikai–funkcionális összefüggés, amely éppen ezért morfológiaiban jelöletlen is lehet.²³⁸

²³⁶ Az előidéző szemantikailag kiemelődhetett mint cselekvő vagy mint az igeiben foglalt történet/állapot oksági körülménye. Az utóbbi lehetőség magyarázza, hogy az *agens* jelölésére a későbbi mondat szerkezetekben függő esetalakok is alkalmasnak bizonyultak (lásd az agentívuszt vagy az ergatívuszt, illetve a félakkuzatív szerkezetek függő esetű *agens*t, amely még mindig értékelhető ok- vagy körülményhatározónak is). A nominatív mondatfelépítésben az *agens*-elkülönülés „cselekvő” változatának a nominatívusz az örököse, az „okszági” változatnak pedig az *agens* passzív szerkezeti függő esetalakja.

²³⁷ A tárgy történeti–szemantikai viszonya a tranzitiv igehez tehát ugyanaz a szoros kapcsolat, mint ami az ergatív mondatban a tranzitiv ige és az abszolutívuszi elem között fennáll, csupán itt külön hangsúlyt kap az ige tranzitivitása.

²³⁸ Hogy a triadikus szerkezet előállásakor a tárgy vagy a statívusz volt-e az új momentum, arra nézve nincsenek történeti fogódzók. A szkematogóniai elmélet logikáját követve morfológiai értelemben inkább a statívusznak kellett kiválnia a *patiense* differenciálatlan kategóriájából, az „ott maradt” kategória (most már csakis a tranzitiv *igék* *patience*) a tárgy. Ezt azzal bizonyíthatnánk, ha be lehetne mu-

Minthogy az esetvégzódések általában is mondattani/szemantikai funkciók grammatikalizálódott letéteményesei, e funkciók nyilvánvalóan megelőzik őket, mind logikailag, mind időben. Ha ehhez hozzátesszük, hogy történeti-tipológiai értelemben a tárgy a *patiens* örököse, s felidézzük, hogy a *patiens* eredeti természeténél fogva jelöletlen, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy bár a tárgynak mindkét formája *prenominatív*, a jelöletlen tárgy gyökerei még a jelölt tárgynál is mélyebbre nyúlnak (a *prototranzitiv* stádiumba, szemben a jelölt tárgy „pusztán” *protoakkuzatív* eredetével). Így hát a tárgy eredetileg *par excellence* módon jelöletlen kategória. Következésképpen nem az szorul nyelvészeti megvilágításra, hogy a tárgy adott esetben miért jelöletlen, hanem éppenséggel a jelöltséget kell történetileg megmagyaráznunk. Ez abban az esetben is így van, ha a tárgy jelöltsége a *nominatív* nyelvek nagy részében dominánssá vagy kizárólagossá vált.²³⁹

2.1.4. Konklúzió

Huszonkét uráli nyelvet vizsgáltunk meg a jelöletlen tárgy előfordulásai szempontjából. Azt találtuk, hogy az osztják és az erdei nyenyec kivételével a grammatikailag releváns jelöletlen tárgynak a hét vizsgált szintaktikai kontextusban minden uráli nyelvben van legalább egy, sok nyelv esetében több, előfordulása. Az uralisztika konszenzusos tétele, hogy az uráli alapnyelvben is létezett jelöletlen tárgy. A lehetséges szintaktikai kontextusok közül csak a „*passzív*” igealak mellett zártuk ki azok közül, melyek erre mehetnek vissza. A további hat szintaktikai kontextus esetében ez az alapnyelvi eredet legalábbis lehetséges alternatíva, egyes esetekben pedig az egyetlen. Nem igazolhatók tehát azok a törekvések, amelyek – alapnyelvi meglétének elfogadá-

tatni, hogy a triadikus nyelvekben a *statívusz* nagyobb gyakorisággal jelölt, mint a tárgy. Ennek megállapításához azonban az ismert triadikus nyelvek száma és tanúsága túlságosan kevés.

²³⁹ Az *akkuzatívuszi* végződés lekopásával előállt jelöletlen tárgy – ami rendszeresen megfigyelhető utólag analitikussá vált *nominatív* nyelvekben – természetesen nem *prenominatív* jelenség. Az ilyen jelöletlen tárgy történeti tipológiai szempontból indifferens, hiszen pusztán azt bizonyítja, hogy a kötelező szórend átveheti az esetjelölés funkcióját.

sa ellenére – a jelöletlen tárgyat mindenáron más, nominatívuszi megformáltságú mondattani funkciók átértékeléséből kívánják levezetni.

A világ nyelveiben fellelhető mondattani struktúrák szinkrón egymás mellett állása egy történeti-tipológiai értelemben vett diakrón összefüggés letéteményese, szkematogóniailag értelmezhető. Ebben az értelemben a legfiatalabb mondattani szerkezetnek a nominatív séma tekinthető, melynek jellegzetes kategóriái az alany és a tárgy. Az alany éppen a nominatív mondatfelépítés sajátja, a tárgy azonban ismeretes a triadikus nyelvekben is, így voltaképpen már önmagában tekintve is prenominatív kategória. Különösen az azonban a jelöletlen változata, melynek gyökerei a tárgy kategóriáját még nem ismerő prototranzitív, illetve protoaktív korba nyúlnak vissza. Így a jelöletlen tárgy az uráli nyelvekben kétségtelenül prenominatív örökség.

Tipológiai releváns és specifikus jelöletlen tárgyak megléte az uráli nyelvekben

Grammatikai környezet vagy kategória	Ma	Vg	Osz	Vtj	Zrj	Md (E)	Md (M)	Cs	Fi	É	Liv	Vót	Krj	Izs	Vp	Lp	Nyc ¹	Eny (T)	Eny (E)	Ng	Kam	Szp
Finit ige		+		+	+ ¹ ~Ø	+	+									+ ³	+	+		+ ³	+	+
Finit ige, Px		+		Ø		Ø~+	Ø									+	+	+		+	+	+
Imperativusz ² tagadó is									+	+		+	+	+	+		+	+		+	+	+
Infinitívusz												+	+	+	+		+	+		+	+	+
Más igenév és deverbális nomen	*							+														
„Passzívum” ³									+	+	+	+	+	+	+							
Összetett szavak	+							+	+													
Számnév									+	+	+	+	+	+	+							

Jelmagyarázat:

Üres cella Nincsen releváns/specifikus jelöletlen tárgy * A jelöletlen tárgy egykor létezhetett

+ A releváns/specifikus jelöletlen tárgy megjelenik az adott grammatikai környezetben vagy adott kategória esetében.

¹ Tundrai.² Csak nem humán.³ Főleg déli; többes szám⁴ A személyes névmás is.⁵ A grammatikai személyre vonatkozó korlátozásokat a táblázatban nem tüntetjük fel (lásd a szövegben).

2.2. Félakkuzativitás és ergativitás

Az ergativitás kérdése, mintegy szinuszhullámszerűen, hol felbukkan, hol akár évtizedekre is kikerül az uralisztikai kutatás látóköréből. A probléma az ergatív szerkezetek egyáltalában vett megfigyelhetősége az uráli nyelvekben, igenlő válasz esetén pedig akár az uráli alapnyelv ergatív jellegének feltételezhetősége. Az alábbi fejezetben ezt a kérdéskört a prenominatív szemszögéből vetjük fel újra, vizsgálódási körünkbe vonva a félakkuzatív szerkezeteket is.

2.2.1. Félakkuzativitás az uráli nyelvekben

A félakkuzatív mondatforma az uráli nyelvek közül többen is előfordul, de ezeknek jó része tükörfordítás az oroszból. Vegyük például a komi-permják nyelvet:

- (1) *тӧлӧн нӧбӧмис крыша* 'a szél lefújta a tetőt'
szél-INST tető-ACC
- (2) *ваӧн кырӧмис берег*²⁴⁰ 'a víz alámosta a partot'
víz-INST part-ACC

Ezek a mondatformák láthatólag az orosz nyelv korábban látott félakkuzatív szerkezeinek tükörfordításai, amiről főleg a (kvázi)agens eszközhatározó esetalakja árulkodik. Nem világos, hogy még ha ez a szerkezet organikus lenne is a komi-permjákban, hogyan lenne bizonyítható az insztrumentális használatainak függetlensége az orosz nyelv hatásától. Ezért az egyértelműség kedvéért az agens insztrumentális megformálását mind a félakkuzatív-, mind az ergatív-gyanús esetekben figyelmen kívül hagyom.²⁴¹

²⁴⁰ Kalina–Raszpopova 1983, 24.

²⁴¹ Ergatív-gyanús eseteknek tartom például az olyan udmurt mondatokat, mint például *тӧлын муиз кенерез* 'a szél elvitte a kerítést' vagy *лымен соиз сюресез* 'a hó befújta az utat' (Julija Szpesilova anyanyelvi beszélő szóbeli közlése), ahol az „agens” insztrumentálisban, a patiens pedig alanyesetben áll (amit persze ergatív értelmezés esetén abszolútívusznak kellene minősíteni). A kérdés további tanulmányozásáig a biztonság kedvéért kizárok a vizsgálatból minden olyan szerkezetet, ahol az agens insztrumentálisban áll, ez ugyanis erősen valószínűvé teszi az orosz szerkezet másolását. Természetesen, ha valaha kiderülne, hogy ezek a szerkezetek a maguk jogán léteznek, az csak megerősítené azt a tételemet, hogy félakkuzatív és ergatív szerkezetek prenominatív reliktumként léteznek az uráli nyelvekben.

Olyan félakkuzatív mondatforma, amely nem tekinthető az orosz megfelelő szerkezet másolásának, az uráli nyelvek közül ismereteim szerint csak egy nyelvben fordul elő, nevezetesen az osztjákban. A szakirodalom már régen felfigyelt rá, de rendszerint az ergatív szerkezet egy különös altípusának tartották, annál is inkább, mivel csak személyes névmások III. funkcióba kerülésekor fordul elő. Ilyen példákról van szó:

- (3) *kōjŋinə mǎnt liwəlt*
 szúnyog-PLLOC én-ACC eszik-PF.INDET.PL3
 'a szúnyogok csípnek engem' (vahi),²⁴²
- (4) *āpamnə jōyə(t) ěntə wěwəl*
 apám-SGLOC. ő-ACC nem vesz-PRAES.INDET.SG3
 'az apám nem viszi őt magával' (vaszjugáni).²⁴³

Mivel a legkisebb kétség sem férhet hozzá, hogy az ilyen mondatokban a *patiens* helyzetében lévő személyes névmás akkuzatívuszban áll, s az akkuzatívusz, mint látuk, elvileg idegen az ergativitástól, megállapíthatjuk, hogy tévedés ezt a mondatformát az ergatív szerkezetek közé sorolni, egyfajta „szabálytalan” ergatív mondatnak tartani. Ugyanakkor természetesen helyes az a megállapítás, hogy ezek nem is nominatív szerkezetek. Az *agens* függő esetben áll bennük, a *patiens* akkuzatívuszban – felépítése szerint tehát ez éppen az 1.2.2.2.1. pontban taglalt félakkuzatív (következés-képpen prenominatív) szerkezet példája. Más kérdés, hogy a függő esetben, adott esetben lokatívuszban álló főnév itt egyértelműen az *agens* jelölője, ám maga a lokatívusz mégiscsak körülményhatározói eredetre utal (hiszen valóságos helyhatározónak ugyanúgy nem értelmezhető, ahogyan az említett pont orosz példáinak insztrumentálisza sem jelentett eszközt), és persze még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy ebben a nyelvben ilyen szerkezetek csak személyes névmási tárgy esetén lehetsé-

²⁴² Ruttkay-Miklián 1998, 13.

²⁴³ Ruttkay-Miklián 1998, 42 (= Honti 1982, 135). (További példák sora az uo. jelzett szakirodalomban.)

gesek, már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy csakis ezeknek van elkülönült akkuzatívusza.²⁴⁴

A félakkuzatív szerkezetek különválasztása azért is fontos, mert a szakirodalomban többek között ezekre való hivatkozással szokás kételkedni abban, hogy az osztjákban valóságos ergatív szerkezetekkel találkozhatunk (erre alább visszatérünk). Valójában önmagában a

félakkuzatív szerkezetek meglétéből vagy hiányából semmi sem következik arra nézve, hogy egy nyelvben milyen egyéb mondatfelépítési minták léteznek.²⁴⁵

2.2.2. Ergatív szerkezetek az uráli nyelvekben

Az utóbbi évtizedek uralisztikai szakirodalma alapján három konkrét uráli nyelvvel kapcsolatban tartotta érdemesnek felvetni az ergativitás kérdését: ezek a szölkup, a finn és az osztják.²⁴⁶ Vegyük őket sorra.

2.2.2.1. Szölkup?

A szölkupban Katz vélt felfedezni egy (megkövült) ergatív szerkezetet,²⁴⁷ mégpedig a következő (egyetlen!) példa alapján:

²⁴⁴ Emlékeztetnék itt a részleges ergativitással kapcsolatban mondottakra (1.2.2.2.7.2., 134. lábjegyzet), miszerint a névmások állnak a cselekvőképességi hierarchia legfelső lépcsőfokain. Az ergativitás kérdéséről függetlenül is gyakran előfordul, hogy szintaktikailag eltérő módon viselkednek, mint a hierarchia alattuk álló elemei.

²⁴⁵ Vö. az orosz, ahol az ergativitás kérdése fel sem merül, holott, mint láttuk, e nyelvben vannak félakkuzatív szerkezetek.

²⁴⁶ A stadiális tipológia iskola dominanciájának időszakában, amikor különösen Mescsanyinov mondattipológiai munkái nagy hatást tettek többek között a (szovjet) finnugrisztikára is, Bubrih 1946 – hogy úgy mondjam – „ergatív-közeli” szerkezeteket vélt felfedezni a mordvinban is, melyeket ő abszolútívnak nevezett. E szerkezetekben azonban az igealak nem a szokásos aktív alakban áll – ahogyan annak egy ergatív szerkezetben lennie kellene –, hanem egy speciális -v- képzős formában, s a szerkezetet maga Bubrih is passzív eredetűnek mondja. Ezek a szerkezetek később eltávolodtak a valódi passzív jelentéstől, s a cselekvés erőltettségét, külső erők által ösztönzöttségét fejezték ki, mégpedig intranszitiv igék esetében is. Bubrihnak az a feltételezése, hogy az ilyen „abszolútív” szerkezetek történeti előzményei voltak a valódi ergatív szerkezeteknek (melyekre egyébként a finnugor nyelvek körében nem emít példát), minden bizonnyal téves. Nem tudok róla, hogy a mordvin nyelv kapcsolatba hozását az ergativitással a későbbi szakirodalom valaha is visszaigazolta volna.

²⁴⁷ Katz 1980, 393 skk.

- (5) *imaqota-p tū̄-n ammeinti-ti* 'a tűz elemésztette az öregasszonyt',

ahol értelmezése szerint *imaqota-p* 'öregasszony' + a szokásos határozott tárgyeset (*p* < protouráli **m*), a *tū̄-n* 'tűz' + ergatívuszi végződés, az ige pedig tárgyas ragozásban áll.

A példával kapcsolatban (elszigeteltségén túl) két megjegyzés is adódik. Az egyik az, hogy amennyiben a *patiens* itt „a szokásos határozott tárgyesetben” (egyáltalán: tárgyesetben) áll, akkor természetesen már eleve nem lehet dolgunk ergatív szerkezettel, legfeljebb a fent tárgyalt félakkuzatív szerkezet jöhetne szóba. A másik megjegyzés, hogy a *tū̄-n* végződésének ergatívuszi funkcióját semmilyen független bizonyíték nem támasztja alá, mindenesetre azonos a genitívusz végződésével. A legvalószínűbb, hogy a szölkupban a *tū̄-nampyl* < *tū̄-n ampyl* 'megégett', szó szerint 'tűz emésztette' analógiájára, ahol a *tū̄-n* a szubjektum genitívusza, ahogyan az a szölkupban szokásos is az ige infinit alakjai mellett,²⁴⁸ az eredeti *tū̄-n am* + *VxObj* mellett kialakult egy *tū̄-nam-* másodlagos töváltozat (+ *VxObj*), amely folyamatot talán a hiátus kiküszöbölésének tendenciája is támogatta.²⁴⁹

Minthogy a példa elemzése téves, továbbiakat pedig sem Katz, sem más nem tudott felhozni ebből a nyelvből, a szölkup ergatívusz hipotézisét bízvást elvethetjük.

²⁴⁸ És nemcsak ott. A *tū̄-n ampyl* 'po' 'tűzégette fa' típusú szölkup formák mellett, az uráli alapnyelv (részlegesen) ergatív voltát bizonyítandó, Katz hasonló particípiumos szerkezeteket idéz más finnugor nyelvekből is: cseremiszi *mari tarl;ma bokāt* 'az ember felbérelte ügyvéd', finn *isännän kutsuma vieras* (vö. **kutsuma vieras*) 'a gazda meghívta vendég', magyar *a Dózsa vezette parasztság*. Mindezekről feltételezi, hogy valamikor szintén ergatív szerkezetek lehettek. A helyzet azonban az, hogy itt nem aktív verbum finitumokról, hanem passzív (jellegű) particípiumokról van szó, s minthogy éppen a particípiumok körül egy nyelvben utólag is kialakulhat ergatívuszi jellegű szerkezet (részletesen szó volt róla az 1.2.2.7.2. pontban), így hát ha ergativitásról lenne szó, az sem bizonyíthatná e szerkezetek nem-különnelvi, alapnyelvi voltát. Ezek a szerkezetek mindazonáltal inkább sajátos passzív alakulatoknak tűnnek, mintsem ergatívoknak; ma egyikük sem mondat (nincs bennük állítmány); továbbá az agens esetalakja sem teljesen egyértelmű bennük (vö. a magyarban a genitívuszi funkciójú *-nak/-nek* lehetetlenségét a látszólag belső birtokos szerkezetben – ez utóbbi témáról részletesen lesz szó a 2.4. fejezetben).

²⁴⁹ Eugen Helinski szíves közlése.

2.2.2.2. Ergativitás a finnben?

Sokkal tágabb terett kapott a szakirodalomban egy másik uráli nyelv, nevezetesen a finn – legalább részleges – ergativitásának kérdése.²⁵⁰ Minthogy itt nem a téma történetének áttekintése, hanem lényegének bemutatása a feladatunk, most csak egy ilyen elképzelést ismertetünk, amely a hagyományos elemzési keretben talán a kérdés leg-pregnánsabb kifejtésének tekinthető. Terho Itkonen ide vonatkozó tanulmányáról van szó.²⁵¹

Itkonen abból az elterjedt – bár nem kivételtelen – felfogásból indul ki, miszerint a finnben alapvetően kétféle mondat létezik: nem-egzisztenciális avagy normális mondat, illetve egzisztenciális mondat.²⁵² A normális mondatban egy intranszitiv vagy egy tranzitiv ige mellett szerepel egy alany, a tranzitiv igék esetében pedig ezen kívül egy tárgy is. Az igealak mindig az alannal egyeztetődik. Az alany a prototipikus esetekben a mondat témája (ha a névszón nincsen Px, az egyes számban $\emptyset$ -ra, a többesben *-t*-re végződik), a tárgy pedig vagy partitívuszban áll, vagy egy akkuzatívusznak nevezett esetben, amely egyes számban vagy a nominatívusszal, vagy a genitívusszal egyezik meg, többes számban pedig mindig a nominatívusszal, kivéve a személyes névmásokat, amelyek akkuzatívuszban számra és személyre való tekintet nélkül *-t* végződést kapnak (vö. pl. *minä näin hänet* 'láttam őt'). Ezzel szemben az egzisztenciális mondatok olyan, mindig intranszitiv mondatok, melyek az alannak valamely helyen (esetleg időben) való létezését, keletkezését, elmúlását vagy módosulását fejezik ki. Állító formáiban az alany nominatívuszban áll, ha deszignátuma oszthatatlan egész vagy a szóba jöhető egyedek teljes halmaza, partitívuszban, ha részhalmaz. Általában a lokális (temporális) a téma, az alany pedig rematikus helyzetben van. Az ilyen mondatokban a finit igealak nem kongruál az alannal, hanem mindig egyes szám harmadik

²⁵⁰ A kérdés történetének összefoglalását lásd Nelson 1998-ban.

²⁵¹ Itkonen 1993.

²⁵² Az egzisztenciális mondatok különállását először Jespersen mutatta ki (1924, 155). A finn nyelv-tanokban a szóban forgó megkülönböztetés Ikola 1954 óta általános, a „normalilauseet” – „eksistentiaalilauseet” terminuspárt pedig Hakanen (1972, 36) vezette be. (Vö. Hakulinen–Karlsson 1995, 95.) Hogy ez a kettős felosztás nem kivételtelen, jól tükrözi az utóbb említett szerzők felfogása is, akik hat alapvető (és egy sor további) mondat szerkezetet különböztetnek meg a finnben (93. kk.), melyek közül az egzisztenciális csupán az egyik. Ugyanott arra is rámutatnak, hogy a normális–egzisztenciális szembeállítás határai nem élesek.

személyben áll. Normális intranszitiv mondat például a *pojat juoksevat pihalla* 'a fiúk az udvaron futkároznak', ellenben egzisztenciális a *pihalla juoksee poikia* 'az udvaron fiúk futkároznak'.

Normális mondatok esetében három kritérium érdemel figyelmet. Az első: bár a többes számban a tárgy, ha nem részleges, alakilag mindig megegyezik a nominatívusszal, egyes számban ez csak akkor van így, ha az ige vonzati környezetében nincsen másik főnév nominatívuszban (mint az előző fejezetben is utaltunk rá, ez utóbbi helyzet áll fenn az első és második személyű felszólító módú igealak, a – pontatlanul – passzívnak nevezett igealakok és egyes esetekben a főnévi igenév melletti pozícióban). A második kritérium szerint a személyes névmások ettől eltérően viselkednek: mint szóba került, ezek akkuzatívuszban mindkét szám minden személyében *-t* végződést kapnak. Mindez természetesen a kijelentő mondatokra vonatkozik. Tagadó mondatokban ugyanis a tárgy minden esetben partitívuszbba kerül – éppen ebben áll a harmadik kritérium.

Itkonen szerint a normális mondatok tárgyra vonatkozó kritériumok érvényesek az egzisztenciális mondatok alanyára is. Az első annyiban, amennyiben (egyes számban, illetve többesben nem részleges alany esetén) ott is nominatívusz lép fel, és ott sem szerepel másik főnév alanyesetben. A második: bár egzisztenciális mondatban személyes névmás csak korlátozottan jelenhet meg alanyként, amikor ez mégis megtörténik, ugyancsak *-t* végződés lép fel: *niin kauan kuin minulla on sinut, tunnen itseni onnelliseksi* 'amíg csak itt vagy nekem te, boldognak érzem magam'.²⁵³ Hogy a harmadik kritérium az egzisztenciális mondatok alanyaira is áll, triviális. További párhuzam: ahogyan a normális mondatokban a finit ige nem kongruál a tárggyal, úgy az egzisztenciálisokban sincsen egyeztetés az alany és az állítmány között.

²⁵³ A *minulla on sinut* a finn nyelvtanok tradíciója szerint ugyan nem egzisztenciális, hanem birtokló mondat (omistuslause), de szerkesztési szempontból Itkonen itt (alighanem joggal) azonos típusúnak értelmezi. A birtokló és az egzisztenciális mondatok hasonlóságára nézve lásd a következő „nem-normális” – normális szembeállításokat: *meillä on sinut : sinä olet meillä* 'itt vagy nekünk te' : 'nálunk vagy'; *liikkeellä on johtaja : johtaja on liikkeellä* 'az üzletnek van vezetője' : 'a vezető az üzletben van' stb. A finn akadémiai nyelvtannak tekinthető Iso suomen kielioppi szerint a birtokló mondat az egzisztenciális mondat altípusa (ISKo 2004, 852.)

Így hát a normális (tranzitív) mondatok tárgyára és az egzisztenciális (intranszitiv) mondatok alanyára ugyanaz a megformáltság jellemző, továbbá az ige is ugyanúgy viszonyul hozzájuk. Itkonen szerint ez pontosan ugyanolyan helyzet, mint ami az ergatív nyelvek intranszitiv illetve tranzitív mondatait jellemzi. „A finn nominatív : partitív/akkuzatív szembenállás lényegében megfelel az ergatív nyelvek ergatívusz : abszolutívusz szembenállásának.”²⁵⁴

Vannak különbségek is. Míg az ergatív nyelvekben általában az abszolutívusz jelöletlen és az ergatívusz jelölt, addig a finnben fordítva van: a nominatívusz jelöletlen, az akkuzatívusz pedig hol jelöletlen, hol jelölt (a partitívusz mindig az). A finnben tehát a nominatívusz a szembenállás jelöletlen tagja, míg az ergatív nyelvekben a neki megfelelő ergatívusz mindig jelölt. „Ebben az értelemben a finn alanyi és tárgyi esetek rendszere egy megfordított ergatív rendszert képez.”²⁵⁵ A második különbség pedig az alanyok két osztályba sorolásának mikéntjében fedezhető fel: az ergatív nyelvekben tranzitív és intranszitiv mondatok állnak szemben egymással, míg a finnben normális és egzisztenciális mondatok, és így az intranszitiv alanyok nagy részének megformáltsága egybeesik a tranzitív alanyokéval (tudniillik jelöletlen nominatívuszban áll).

Itkonen gondolatmenete kétségtelenül szellemes, de megítélésem szerint több tekintetben mégiscsak téves. Először és legfőképpen: azt a posztulátumot, miszerint a finnben a nem-egzisztenciális és egzisztenciális mondatok megkülönböztetése elvben vagy rangban megelőzné az intranszitiv illetve tranzitív mondatokét, semmivel sem támasztja alá. Abból, hogy az egzisztenciális mondatok intranszitivak, természetesen nem következik, hogy az intranszitiv mondatok egzisztenciálisak. Valójában az egzisztenciális mondatok csak az intranszitiv mondatok egy alfaját képezik, s nem tekinthetők az intranszitiv mondatok prototipikus eseteinek. A nem egzisztenciális („normális”) intranszitiv mondatok viszont pontosan úgy viselkednek, ahogyan az egy nominatív nyelvtől elvárható: alanyuk, ha van, a tranzitív mondatokéhoz hasonlóan nominatívuszban áll, a finit igei állítmány pedig mindig a nominatívuszban álló szóval egyeztetődik. Vesd össze:

²⁵⁴ „...the Finnish opposition nominative: partitive/accusative corresponds in essence to the opposition ergative : absolutive of ergative languages.” Itkonen 1993, 311.

²⁵⁵ „In this sense the Finnish system of subject and object cases is an inverted ergative system.” Uo. 312.

(6) *Pojat juoksevat pihalla.* 'A fiúk futkároznak az udvaron.'

(7) *Pojat syövät leipää/leivän.* 'A fiúk kenyeret esznek / megeszik a kenyeret.'

Mivel az ehhez hasonló nominatív mondatpárok tipikusnak tekinthetők a finnben, ez a nyelv semmiképpen sem nevezhető ergatívnak. Ami a két alapeset jelöltségét illeti, Itkonen helyesen látja, hogy egy jelölt intranszítív és egy jelöletlen tranzitív alany szembenállása a fordítottja lenne annak, ami egy ergatív nyelvben szokásos,²⁵⁶ csak hogy – mint az imént láttuk –, a finnben nem egy intranszítív és egy tranzitív, hanem egy speciális (egzisztenciális) fajtájú alany áll szemben minden más (intranszítív és tranzitív) alannal, ami egyszerűen nem vethető össze az abszolút : ergatív szembenállással.

Megjegyzendő még, hogy azokban az ergatív nyelvekben, amelyekben az igealak kongruál a bővítményeivel, vagy két irányban – A és P – egyeztetődik, vagy ha csak egyben, akkor mindig az abszolút esetben álló taghoz igazodik, tehát intranszítív mondatok esetén az „alanyhoz” (S), tranzitívaknál a „tárgyhoz” (P). A finn egzisztenciális (tehát intranszítív) mondatok esetében viszont az igealak éppenséggel nem kongruál az alannal. (Persze a tárgyhoz igazodás sem működik a tranzitív mondatoknál, még a nominatívusszal megegyező akkuzatívusz esetében sem.)

Mindezek alapján véleményem szerint el kell vetnünk azt a nézetet, hogy a finnben fellelhetők az ergativitás jelei.²⁵⁷ Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy az egzisztenciális mondatok ne érdemelnének speciális vizsgálatot, nemkülönben a rejtélyesnek tűnő *minulla on sinut* szerű szerkezetek.²⁵⁸ (A megoldás talán az alanyi státusz meg-

²⁵⁶ Mint láttuk (1.2.1.2.2. (6)), vannak olyan ergatív nyelvek, amelyekben az abszolút eset is jelölt, nemcsak az ergatívusz; olyan esetragokkal bíró ergatív nyelv azonban, amelyben az ergatívusz jelöletlen lenne, nem ismeretes. Az sem fordul elő, hogy egy nominatív nyelvben a jelölt akkuzatívusz (III. funkció) terjedjen át az intranszítív alanyra (I. funkció) – vö. Anderson 1980, 353.

²⁵⁷ Azt gondolom, hogy alrendszerként sem, mint Nelson 1988 véli. Természetesen nem a szóban forgó jelenségek különösségét vitatom, hanem ergatív értelmezésüket.

²⁵⁸ A birtokló mondatokban megjelenő -t végződésű személyes névmási alannal kapcsolatban kétféle magyarázattal találkoztam, jobbra szóbeli közlésekben, minthogy a leíró nyelvtanok a jelenséget rendszerint csak tudomásul veszik. Az egyik szemantikai természetű: ezek szerint bármi legyen is a birtokló mondat formája, a birtoklás mint szemantikai tartalom tárgyra irányul, s ez manifesztálódik a tárgyeseti alakban. Ezt a felfogást erősen kétesnek tartom, hiszen a finnugor nyelvekre általánosan jellemző a birtoklást jelentő tárgyas ige (*habeo*) hiánya vagy legalábbis ritka, relatíve későn keletkezett volta, s így a birtoklás tárgyra irányultságának képzete is legfeljebb másodlagosan állhat elő; más-

kérdőjelezése irányában keresendő.²⁵⁹) Mindazonáltal a nem-nominativitás megítélés szerint egyikkel kapcsolatban sem jöhet szóba, különösen a „jelöletlen ergatívusz” képtelensége miatt.

felől ebben az esetben a *minulla on...* főnévi „tárgyának” is akkuzatívuszban kellene állnia, ami sohasem fordul elő. A második magyarázat grammatikai: az *on* Sg3 állítmány mellett tőle különböző személyű névmás nem állhat alanyesetben. Ez már kézzelfoghatóbb indoklás, de ez sem magyarázza meg, miért éppen tárgyesetbe kerül a névmás (éppoly ellentmondás ugyanis azt feltételezni, hogy egy olyan par excellence intranszitiv igének, mint az *olla*, egyáltalán lehet tárgya). A magam részéről egyáltalán nem vagyok meggyőződve, hogy az a *-t* végződésű forma, amelyet ma a személyes névmások (és a *kuka/ken* kérdőnévmás) akkuzatívuszának tartanak, eredetileg is az. A *minut*, *sinut*, *hänet* *-t*-jét hagyományosan a *meidät*, *teidät*, *heidät* analógiájából származtatják, aholis a *-t* „természetesen” a többes szám jele lenne, s minthogy a többesben a nominatívusz és az akkuzatívusz megegyezik, így egyben a többes akkuzatívuszé. Elgondolkodtató azonban két körülmény. Egyrészt, hogy a *me*, *te*, *he* már eleve többes számú (többséget jelentő) alak, és így nem is olyan magától értetődő egy külön többesszámjel utólagos hozzájuk csatlakozása – különösen csakis akkuzatívuszban. Egyébként ezek az alakok történetileg már voltak többesszámjellel ellátottak, hiszen szóvégi glottális zárhangjuk egy valamikori **-k*-ra megy vissza, amely eredetileg a megfelelő egyes számú PP-khez járult. Így a *meidät* stb. kialakulása először egy többesszámjel lekopását, majd egy másik többesszámjel agglutinálódását felételezné, ami legalábbis különös folyamat lenne. Az sem makulátlan magyarázat, ha a többes számú PP-k esetében a *-t* hozátétele okaként az akkuzatívuszhoz a nominatívusztól való elkülönítésére gondolunk. A főneveknél miért nem lépett fel ez az igény? Vagy az egyes számú PP-knél miért nem volt erre jó a genitívusz jele – tulajdonképpen a valamikori **-m* akkuzatívusz *n*-né vált morfémája –, ahogyan a főnevek esetében? Másrészt be kell látnunk, hogy ettől az eredeztetéstől mint koncepciótól eltekintve semmiféle független bizonyítékunk sincs arra, hogy az egyes számú alakok csak később, a többes számúak analógiájára jöttek volna létre. Engedtessek meg tehát saját hipotézisem megfogalmazása. Ez a *-t* nem az a *-t*. A *minut* stb. végén megjelenő *-t* feltételezésem szerint eredetileg egy nyomatékosító formáns, esetleg a *t*- kezdetű mutató névmások rokonságából, s csak véletlenül azonos alakú a többesszámjellel. (Hasonló véleményen van Kulonen 1999, 63–71.) A *minut* stb. eredetileg hangsúlyos változata lehetett a *minä* stb. alakoknak, mint pl. a *moi* stb. a *je*-nek a franciában. Ezek a *-t* végű névmások eszerint a birtokló mondatokban eredetileg nem akkuzatívuszban állnak, hanem egy ősi determinált nominatívuszban. Egyeztetési problémák pedig azért nem merülnek fel, amit az alább következő jegyzetben kívánok argumentálni: a birtokló mondat (pl. a *minulla on sinut*) *-t* végű névmási eleme valójában nem alanya a mondatnak. Persze nem is tárgya, hanem az *on sinut* állítmány része. (Ahogyan például a *minulla on hevonen/hevoset/hevosia* ’van egy lovam / nekem itt vannak a lovaim / lovaim vannak’ esetében is. A *hevonen on minulla* és a *minulla on hevonen* mondatoknak nemcsak aktuális tagolását, hanem szintaktikai szerkezetét is különbözőnek látom.) Ugyanezeket a hangsúlyos névmási alakokat használhatták a „normális” mondatokban tranzitív igék mellett is (vö. francia *aime-moi* ’szeress engem’ stb., ahol szintén az eredetileg nominatívuszi hangsúlyos névmási alakból – *c’est moi* ’én vagyok az’ – lett akkuzatívusz), s így vehették fel aztán a *-t* végű személyes névmási alakok az akkuzatívusz funkcióját. (Ha ez így történt, akkor a személyes névmások tárgyeseti végződése természetesen a többes számban sem azonos eredetű a főnévi többes szám *-t* jelével.) Továbbá, ha elfogadjuk, hogy a finnben a „passzív” igealak aktív szerkezetből értékelődött át, akkor nem zárható ki, hogy a *minut kutsutaan kylään* ’engem vendégségbe hívnak’ személyes névmási alakja az ősi nyomatékos nominatívuszi (nem pedig a ma ugyanígy hangzó akkuzatívuszi) formát őrizte meg – mi több, akár katalizátora is lehetett a mondatrész átértékelődésének.

²⁵⁹ Erről a kérdésről a finn nyelvészek között is vita folyik, vagy legalábbis folyt (ennek áttekintését l. Sands–Campbell 2001, 267). Magam azokhoz csatlakozom, akik szerint legalábbis nem egyértelmű, hogy az egzisztenciális mondatok „alanya” valóban alanynak elemzendő-e. Saját érvelésem a következő. Ha a *sataa*, *sataa vettä*, *ulkona sataa vettä* ’esik / esik az eső / odakint esik az eső’ típusú mondatokat (a finnben) alany nélkülieknek tekintjük, s ennek megfelelően a *vetä* partitívuszi formát nem tekintjük a mondat alanyának, akkor miért olyan egyértelmű, hogy a *pihalla juoksee poikia* igét követő

2.2.2.3. Ergativitás az osztjákban

2.2.2.3.1. A jelenség

Az osztják nyelv (elsősorban a keleti osztják nyelvjárások²⁶⁰, mint pl. a vahi, a vaszjugáni) ergatív szerkezeteinek témáját az utóbbi évtizedek szakirodalma ugyan-csak újra és újra felvetette, egyes esetekben erős kételyeket támasztva aziránt, hogy e kétségtelenül sajátos mondatstruktúrák valóban tekinthetők-e ergatívoknak. Az ezzel kapcsolatban vizsgált konkrét mondatok és szövegek korpusza ehhez képest elég korlátozott: egyes példamondatok több szerzőnél is felbukkannak.²⁶¹ Magam is ezekből az ismert példák közül mutatok be néhányat, bár az utolsó kettő frissebb forrásból való.²⁶²

(8) *sǎrñan̄ kulal̄'i ikin̄a əsəltə*
 arany halacska-Ø öregember-LOC elenged-PF.DET.SG3SG
 'az öregember az arany halacsát eleresztette' (vahi)²⁶³

(9) *paʔal̄in̄ə ɛŋkil wayəkt̄ətt̄ə*
 fiúcska- LOC anya-PXSG3SG-Ø hív-SG3SG
 'a fiúcska az anyját kezdte hívni' (vaszjugáni)²⁶⁴

főneve alany? Alany továbbá csak nem alaphelyzetben, logikai hangsúlyozottság (fókuszáltság) esetén szokott rematikusan helyzetbe kerülni, az egzisztenciális mondatok esetében viszont éppen ez a szórend a „semleges” (fókuszátlan). (Ha a *poikia* szót hangsúlyozzuk, a mondat persze értelmezhető fókuszáltnak – „*poikia eikā tyttōjā*” ’fiúk, nem pedig lányok [ti. futkároznak]’ –, normális hangsúllyal–hanglejtéssel azonban a mondat nem arra nézve ad felvilágosítást, hogy kik azok, akik futkároznak, vagy mit csinálnak a fiúk az udvaron, hanem hogy mi történik az udvaron. Erre a kérdésre viszont nem a *poikia*, hanem a *juoksee poikia* válaszol.) Harmadjára, ha az egzisztenciális mondatokban az állítmány valóban nem egyezne a főnévi alannal, ez ellentmondana a finn irodalmi nyelv erre vonatkozó alapvető szabályának. Megítélésem szerint tehát a *pihalla juoksee poikia* típusú mondatokat vagy alanytalannak kellene felfogni, vagy úgy tekinteni, hogy rejtett általános alanyuk van (mintegy „az/azok, aki/akik az udvaron futkároznak...”, sőt: „ami az udvaron történik, az nem egyéb, mint hogy...”), a második főnév – esetünkben a fiúk – pedig állítmánykiegészítő vagy az összetett állítmány része.

²⁶⁰ Ergatív vagy ergatív-gyanús szerkezetek szórányosan jelentkeznek a déli (irtisi, kondai) és az északi (szinjai, serkáli) nyelvjárásokban (Honti 1971, 436), s egyes nyugati osztják nyelvjárásokban is felfedeztek ilyeneket. Mindezekkel azonban most csak érintőlegesen foglalkozom, mert ha ugyanarról van szó, mint a keleti nyelvjárásokban, akkor tipológiailag nem nyújtanak újdonságot ezekhez képest, ha pedig lényegében defektív szerkezetek (így nyilatkozik pl. Widmer 2000 a nyugati nyelvjárásokról), akkor nem tartoznak jelenlegi vizsgálódásunk körébe.

²⁶¹ Filcsenko 2010, 400 az ilyen mondatok előfordulási arányát 10 % körülre teszi.

²⁶² A példamondatok eredeti forrását csak ott és csak annyiban jelölöm, ahol és ahogyan azt az általam éppen idézett másodlagos szakirodalom megadja.

²⁶³ Rutkay-Miklián 1998, 14 (NyK 71, 26).

²⁶⁴ Honti 1984, 94., vö. Kulonen 1991, 193.

- (10) *āpamnə t'u tǎyi on(t)ǎltǎ*
 apa-PXSG1-LOC az hely-∅ ismer- PF.DET.SG3SG
 'apám ismerte azt a helyet' (vaszjugáni)²⁶⁵
- (11) *kakimǎn t'iyranə istə*
 öcs- PXSG1DU-∅ tigris-LOC felfal- SG3SG
 'öcsénket felfalta egy tigris' (vaszjugáni)²⁶⁶
- (12) *Λ□wn□ kūrəΛ tōwə owərķəmtətəy*
 ő-LOC láb- PXSG3 oda nyújt-MÚLT- SG SG3
 'ő a lábát oda tette' (szurguti)²⁶⁷
- (13) *moγoinə noηən nuγ wəjin t/i sart*
 hogyan te-LOC fel vesz-MÚLT-ACT-SG2SG DET csuka-∅
 'hogyan húztad ki ezt a csukát?' (vaszjugáni)²⁶⁸
- (14) *ǎllə sart rǎtf mǎnnə öyölisim*
 nagy csuka öregember én-LOC elkészít-2.MÚLT-SG1SG
 'elkészítettem a nagy csukát' (vaszjugáni)²⁶⁹

Nem nehéz felismerni, hogy ezek a szerkezetek valóban az ergatív séma alapján épülnek fel. Ami az A helyzetben lévő névszót illeti, agens létére függő esetben, mégpedig lokatívuszban jelenik meg, ámde nyilvánvalóan anélkül, hogy ténylegesen helyhatározóként lehetne értelmezni, azaz valóban ergatívuszi funkciót tölt be. A P pozícióban álló névszó jelöletlen esetben van, azaz ugyanabban, amiben egy intranszítív mondat alanya lenne, ez tehát megfelel az ergatív felépítés abszolútívuszi funkciójának. Nagyon lényeges továbbá, hogy az ige cselekvő igenemben szerepel – ha szenvedőben lenne, e mondatokat még mindig lehetne (talán nem a várt alapszórendben lévő)

²⁶⁵ Ruttkay-Miklián 1998, 20 (NyK 71, 28).

²⁶⁶ Ruttkay-Miklián 1998, 38 (NyK 84, 157).

²⁶⁷ Csepregi 1998, 64–65.

²⁶⁸ Filcsenko et al. 2009, 13., a helyes glosszázásban Csepregi Márta volt segítségemre.

²⁶⁹ Filcsenko 2010, 399.

passzív mondatokként értelmezni, így azonban semmiképpen sem. (Egyébként, mint ismeretes, az osztjában léteznek ténylegesen passzív mondatok is.)

Mindazonáltal a szakirodalomban mégis felbukkannak explicit vagy implicit kételemek azzal kapcsolatban, hogy ezek az alakulatok valóban ergatív szerkezeteknek tekinthetők-e. Alapjában háromféle fenntartás szokott megfogalmazódni.

Az egyik érv szerint,²⁷⁰ bár tagadhatatlan, hogy az „alany” a jelzett típusú mondatokban függő esetben áll, egy tényleges ergatív szerkezetben nem fordulhatnak elő mellette akkuzatívuszban álló patiensek – márpedig személyes névmások esetében ezt látjuk az osztjában (v.ö. 2.2.1.). Amit ez az érv állít, nyilvánvalóan igaz, csakhogy, mint szó volt róla, ezek a névmások szerkezetek valójában félakkuzatív alakulatok, ez utóbbiaknak pedig annyira nincs közük az ergativitáshoz, hogy az első részben bemutatott „klasszikus” példánkat egyenesen egy olyan nominatív nyelvből – az oroszból – hoztuk, melyben egyébként semmiféle „ergatív-gyanús” nyom nem lelhető fel. A fentihez hasonló mondatok megítélésébe tehát a félakkuzatív szerkezeteket egyszerűen nincs miért bevonni.

Nehezebb kérdés a „jelölt alanyra” vonatkozó érv.²⁷¹ Először is idézzük fel még egyszer, hogy a nyelvtani alany fogalmáról voltaképpen csak az S és az A funkció egybeesése, azaz a nominatív nyelvek esetében lehet szó. Ebben az esetben a „beszélhetünk-e az ergatív nyelvekben jelölt alanyról” kérdése természetesen önellentmondásos. Minthogy azonban ez a gondolat éppen annak kétségbe vonásával kapcsolatban merül fel, hogy itt (legalább részben) ergatív nyelvekkel van dolgunk, nyilván azt kell megvizsgálunk, milyen körülmények között fordul elő a nominatív nyelvekben morfológiailag jelölt alany. Nos, mint láttuk, a nominatív nyelvekben az egyértelműen identifikálható alany és tárgy morfológiai jelöltségével kapcsolatban csak két variáció figyelhető meg: vagy csak a tárgynak van testes jelölője, vagy az alanynak és a tárgynak egyaránt. Arra, hogy egy egyértelműen nominatív nyelvben csak az alany legyen jelölt, a tárgy viszont nem, még senkinek sem sikerült részletesen kidolgozott, meggyőző példát felhoznia, egyébként még a vélt esetek egyike sem tartozik az eurázsiai területhez (vö. 1.2.1.1.1., 34. oldal). Így hát jelenleg nem látok okot feladni azt az ál-

²⁷⁰ Pl. Kulonen 1991, 186 skk., Ruttkay-Miklián 1998, 32.

²⁷¹ Ezt a terminust javasolja például Dixon 1994, 63 skk.

laspontomat, hogy jelöletlen tárgy mellett jelölt alany nem létezik – amit annak vél-nénk, valójában nem alany.²⁷²

A harmadik típusú kétely az ige egyeztetésével kapcsolatos. Eszerint az ergatívnak tartott osztják mondatokban az ige aktív módon (tehát a lokatívuszban álló „alannyal”, nem pedig a tárggyal) van egyeztetve, ha a tárgy nem határozott. Ez szerintem éppoly téves megközelítés, mint ha az osztják egy nominatív mondatáról vagy nominatív szerkezetéről mondanánk ugyanezt. Az osztják tranzitív igék ragozása ugyanis tárgy-függő, ahogyan például a magyaré is az.²⁷³ Minthogy ez annyit tesz, hogy tranzitív igék esetén az igealak kiválasztása a tárgy valamely tulajdonságától függ, az alternatív alakok bármelyikének használata megtestesíti az igének a tárggyal való egyeztetését is. Egyszerűbben szólva, tárgyfüggő ragozású nyelvekben a tranzitív ige mindig kongruál mindkét kötelező kiegészítésével. Így van ez az ergatívnak tekintett osztják mondatokban is – és persze ugyanez a helyzet a nominatív felépítésű mondatoknál. Nem lévén különbség e tekintetben, csak annyi joggal mondhatjuk tehát, hogy az osztjákban az ergatív mondatok a nominatív mintájára egyeztetik az igéket, mint ha ennek az ellenke-zőjét állítanánk, hogy tudniillik a nominatívok követik az ergatív mintát.²⁷⁴

²⁷² Gulya 1982, 26. kk. azt bizonyítja, hogy a kelet osztjákban az ergatív szerkezeteket kauzatív megformáltságú vagy legalábbis kauzatív jellegű igék környezetében használják, méghozzá olyan esetekben, amikor az alany a kontextusból már ismert, és valamely módon meghatározott. Anélkül, hogy ebben a kérdésben – mely vitatottnak tűnik – állást foglalnék, szeretném jelezni, hogy tipológiai szempontból nem a „mikor használják”, hanem a „használják-e egyáltalán” kérdése a lényeges, és hogy amit Gulya alannak nevez, az nem felel meg a grammatikai alany ezen értekezésben definiált fogalmának (S = A). Így hát továbbra is csak sajnálkozhatunk, hogy az ergatív nyelvekre (szerkezetekre) nézve a nyelvtudomány nem alakított ki a nominatív alany és tárgy mint mondatrész fogalmának megfelelő terminusokat (vö. 1.2.1.2.2., 54. lábjegyzet). – A keleti hanti „nem-kanonikus” (köztük az ergatív) szerkezetek pragmatikai vonatkozásait újabban Filcsenko 2010 dolgozta fel.

²⁷³ Tárgyfüggő igeragozáson nem a ragozási paradigmák egyikét értem, hanem egy nyelvnek azt a tulajdonságát, hogy benne létezik a tárgyra irányuló (avagy tárgyorientált, „tárgyas”) és a nem-tárgyorientált („alanyi”) igeragozás megkülönböztetése. Hogy egy nyelvben egyáltalán tárgyfüggő igeragozásról beszélhessünk, ahhoz alapvetően két kritériumnak kell teljesülnie: 1. a nyelvben legyen verbum finitum (azaz hogy egyáltalán igeragozás), 2. az ige tárgyra irányultságát jelezze valamely külön morfológiai elem vagy speciális megformáltság. Ez kétféleképpen is megvalósulhat: a) személyjelölésen kívüli eszközökkel, ilyenek például az interfixumok (mint a vogulban), kötőhangeltérések (mint az osztjákban), klitikumok (esetleg ilyennek ítélné a francia, az olasz stb. – az ún. hangsúlytalan névmásokra gondolok –), egyes esetekben képzőmorfémák (mint az indonézben), belső flexió az igeőben stb.; b) személyjelöléssel: a Vx-eknek legalább két készlete van, és a készletek közötti választást valamilyen értelemben a tárgy megléte vagy minémúsége határozza meg. Az ily módon azonosított tárgyfüggő igeragozás emellett is különféle mintákat követhet, ezekről részletesebben Havas 2004-ben és 2005b-ben írtam.

²⁷⁴ Mint szóba került, a tárgyfüggő igeragozással nem rendelkező nominatív nyelvek (ezek vannak többségben) az igéket csak az alannyal (S = A) egyeztetik, az ergatív nyelvek egy része pedig csak az

Minthogy a fenti kételyek eloszlatatóknak bizonyultak, nincs okunk tagadni, hogy az idézetekhez hasonló keleti osztják mondatok ergatív szerkezetűek.²⁷⁵ Mindez persze nem annak bizonyítéka, hogy a (keleti) osztják ergatív nyelv lenne – ilyet soha senki nem állított –, de talán még ahhoz is kevés, hogy vegyes típusú nyelvről vagy részleges ergativitásról beszéljünk (ehhez az ergatív szerkezetek kötelező használatát kellene kimutatnunk valamely nyelvtani vagy szemantikai körülmény fennállásakor, márpedig a szakirodalom ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja: az ergatív variáns választásának motivációi nem határozhatók meg pontosan, ráadásul az anyanyelvi beszélők szerint az ergatív szerkezet használata a megfigyelhető esetekben sem kötelező). Annyit azonban le lehet és kell is szögezünk, hogy a keleti osztjákban léteznek ergatív elv szerint felépített mondatok, a mondatfelépítés egyik változataként létezik benne ergativitás.

abszolút esetben álló névszóval (S = P). Ha az osztjában találnánk olyan ergatív mondatot, amelyben az ige csak az abszolút esetben álló szóval van egyeztetve, a lokatívuszi megformáltságú agensszel nem, az persze további bizonyítékkal szolgálna arra nézve, hogy a kérdéses mondatok ténylegesen ergatív szerkezetek. Sajnos a rendelkezésemre álló példamondatok nem teszik lehetővé ennek vizsgálatát, mivel ehhez olyan mondatokra lenne szükség, melyeknek A és P funkciójú névszói különböző számban állnak, és ilyenre alig találtam példát. (Kulonen 1991, 193 (11) ránézésre engem igazolna, de a lokatívuszi tag Px-e miatt az ige egyeztetésének iránya nem egyértelmű.)

²⁷⁵ További bizonyítéku szolgáltathatna, ha – a szokásos feltételezéssel ellentétben, vö. pl. Kulonen 1991, 195 – olyan példát is találnánk, ahol az ergatívuszi tag nem az agens jelölője, ugyanis ez arra utalna, hogy az adott mondatfelépítés valóban egy formális (nem szemantikailag orientált) sémát követ. Talán ide vonható Gulya 1982, 27 alábbi példája: *jīn'walləna jož ɪʔallətəl* 'tűskéi védik a sündisznót', aholis az ergatívuszi alakban álló „tűskék” nyilvánvalóan nem agens, bár még mindig rá lehetne fogni, hogy megszemélyesített „kvázi-agens”. Igazán egy eszköz jelentésű szó A funkcióbeli előfordulása lenne meggyőző, ha például ehhez a mondathoz (Ruttkay-Miklián 1998, 24):

lōʔən kāsī lājəmnä uʔəloy joʔimtə
 ő-LOC ember-Ø fejsze-IC fej-PXSG3SG-ABL üt-PF-DETSg3SG

'ő a fejszével az embert fejen vágta',
 találhatnánk ilyen párhuzamos példát:

^(?) *lājəməŋ kāsī uʔəloy joʔimtə*
 fejsze-LOC ember-Ø fej-PXSG3SG-ABL üt-PF-DETSg3SG

'a fejsze az embert fejen vágta'.

Sajnos, ilyen példa nem áll rendelkezésemre, bár az utóbbi mondatról Szofja Onyina, a budapesti egyetem egykori hanti lektora – aki azonban sajnos nem keleti nyelvjárást beszél anyanyelveként – kérdésemre úgy nyilatkozott, hogy azt még természetesebbnek is találja, mint az első, adatolt szerkezetet.

2.2.2.3.2. Az osztják ergativitás eredete

Kérdés mármost, mi lehet ennek az ergativitásnak az eredete? Négy lehetőséget fogunk megvizsgálni, több nem is igen adódik. Az első, hogy az ergatív szerkezet az osztják nyelv önálló életében keletkezett, belső fejlemény. A második, hogy kölcsönzött jelenség. A harmadik elvi lehetőség a szervetlen örökség. Végül a negyedik: az ergativitás az osztjákban ősi, szervesen öröklött vonás.

a) Kétféle módja van annak, hogy az osztják ergativitást belső fejleménynek tekintsük. Az egyik szerint esetleges, a másik szerint ha nem is szükségszerű, de mindenestre más nyelvek által is példázott, lehetséges változások hozták létre.

aa) Véletlenszerű fejleménynek akkor tarthatnánk az osztják ergatív szerkezeteket, ha kontaminációról, kézenfekvő módon az aktív és a passzív mondat „összekeveredéséről” lenne szó (a passzív mondat esetkonfigurációja plusz az aktív mondat verbum finituma). Valami ilyesmit mutat be Widmer 2000 a nyugati osztjákra nézve,²⁷⁶ ahol is a jelenség kizárólag dalnyelvi frázisok prózára való áttételekor jelentkezik, és a kutató szerint a nyelvérzék megtévedésének következménye: a passzív mondatnak (a névmások kivételével) jelöletlen *patience* arra indítja a beszélőt, hogy a függő esettel jelölt *agens* ellenére aktív igealakot használjon, ami azután természetesen ergatív szerkezethez vezet.²⁷⁷ Bárhogy álljon is a dolog, mindez a keleti osztjákra nem vonatkoztatható. Ott az ergatív szerkezetek nem köthetők műfajhoz, stílushoz vagy tematikához, nem tekinthetők előzetes minták transzponálásának (nincs értelme azt mondani, hogy az ergatív szerkezet valami „helyett” áll), egy tranzitív igével kifejezhető valóságösszefüggés visszaadására a háromféle szerkezet – a nominatív aktív, a nominatív passzív és az ergatív – egyenrangúan áll egymás mellett, és semmi sem utal arra, hogy a beszélő „összekeverhetné” őket.

ab) Azt a kérdést, hogy lehet-e az ergatív szerkezet belső, ámde mégis szerves fej-

²⁷⁶ Lényegében hasonlóképpen látta már korábban is egy sor jeles kutató, pl. Steiniz, Fokos-Fuchs, Patkanov stb., vö. Widmer i.m.

²⁷⁷ Ez tehát az ún. „hamis analógia” egy jelensége lenne (Widmer 2000, 127 szó szerint a „fälschlich” kifejezést használja). Őszintén szólva nem nagyon szimpatizálok az ilyen magyarázatokkal – az analógia sohasem „téves”, legfeljebb újszerű vagy (a nyelvész szemszögéből) nem kívánatos. Mindazonáltal további érvelésünk szempontjából közömbös, hogy Widmer magyarázata helyeselhető-e. De még ha úgy lenne is, mindenképpen túlságosan messzire menő következtetés, hogy az uráli alapnyelv ergatív voltára vonatkozó feltevés pusztán ennek alapján elvethető lenne (i. m. 126).

lemény (akár) az osztjában, az általánosság szintjén voltaképpen már az értekezés első részében megtárgyaltuk (1.2.2.2.7.2.). Emlékeztetek a gondolatmenet végeredményére: nominatív szerkezet ergatívvá egyes esetekben talán átértelmeződhet, mégpedig bizonyos particípiumi formákat tartalmazó passzív szerkezetekből kiindulva. Verbum finitumot tartalmazó passzív szerkezet azonban nem alakulhat át ergatívvá; vagy a másik oldalról megfogalmazva: verbum finitumot tartalmazó ergatív szerkezet nem származhat passzív szerkezetből. Nos, minthogy az osztjában valódi, ráadásul aktív ragozású verbum finitumokkal felépülő ergatív mondatokkal van dolgunk, a passzív szerkezetből való származtatása nem jöhet szóba, más nominatív → ergatív átalakulási lehetőség pedig nem ismeretes.

Az aa) és ab) pont közös tanulsága tehát, hogy nem találunk olyan folyamatot, amely belső, szerves eredetűnek mutatná az osztják ergativitást.

b) Az a feltűnő tény, miszerint az ergatív szerkezetek a finnugor nyelvek között csak az osztjakra, s elsősorban annak is csak keleti nyelvjárásaira jellemzők, esetleg átvétellel (szinkrón elvű areális összefüggésekkel) is magyarázható. Tény, hogy az osztjakkal földrajzilag érintkező terület nyelveiben, általában a paleoszibériainak vagy paleoázsiaiainak nevezett nyelvek egy részében az ergativitás jellegzetesen megjelenik, a közvetlenül érintkező nyelvek közül külön is kiemelendő ebből a szempontból a tisztán ergatív csukcs nyelv. Többen úgy vélték, hogy az ergatív szerkezet az osztjában éppen ezen nyelvek hatására alakult ki.²⁷⁸

Minthogy erre a hipotézisre konkrét bizonyíték vagy cáfolat aligha található, ismét érdemes általános nyelvészeti megfontolások alá vetni. A nyelvek egymásra hatásának oka az érintkezés, legproduktívabb közege pedig a kétnyelvűség. Érintkezésről már akkor is beszélhetünk, ha két nép pusztán alkalmi kapcsolatba lép egymással, például használati tárgyak cseréje révén: a nyelvek története számtalan példát nyújt többek között az ily módon megismert termékek nevének átkerülésére az egyik nyelvből a másikba. Még szorosabb kapcsolat alakulhat ki, ha két nép nemcsak egymás mellett, de bizonyos fokig együtt is él, amikor is akár nagyobb embercsoportok körében is kialakulhat kétnyelvűség. Részben eltérő kulturális adottságok esetén az egyik nyelv ilyenkor a másiktól megtanult tevékenységi formának akár egész szókincsét is kölcsönözhe-

²⁷⁸ Honti 1971, Katz 1980.

ti. Egy más vonatkozásban ugyanez a szituáció állhat elő, ha egy nép valamilyen okból egy másik nép társadalmi–termelési rendjébe tagozódik be, például hozzáidomul annak kereskedelmi szokásaihoz, vagy hódítás áldozataként kénytelen átvenni annak társadalmi szerveződési elveit és gyakorlatát. Ezek és az ehhez hasonló szituációk bőséges magyarázatot nyújtanak a különböző nyelvek szókincsének egymásba épülésére.

Más a helyzet azonban a grammatikai eszközök és különösen a mondat szerkezetek kölcsönzésével kapcsolatban. Ha megvizsgáljuk azokat az eseteket, amelyeket többé-kevésbé bizonyítottaknak tekintünk, rendszerint azt látjuk, hogy az átvevő népnél a társadalmi gyakorlat, a kultúra valamely szegmense korábban hiányzott, vagy megvolt ugyan, de történelmi, politikai vagy presztizs-okokból kizárólag a másik nyelven volt gyakorolható („funkcionális kétnyelvűség”²⁷⁹). Ilyen szituáció állt elő például Európa nem egy népénél a kereszténység felvétele után, amikor is a hitélettel kapcsolatos tevékenység jó ideig latinul folyt, hasonlóképpen volt ez a törvénykezés és a joggyakorlat esetében. A tudomány és általában a magasabb rendű szellemi közélet sokáig az adott államalakulat nagyobb presztizzsel bíró nyelvén működött, például az Osztrák Birodalom fennhatósága alatti területen németül; ugyanez mondható el egy sor esetben a gyarmatosítók és a gyarmatosítottak nyelvével kapcsolatban. Mindez, természetesen, egyszersmind azt is jelentette, hogy az ebben az értelemben vett kétnyelvűség az anyanyelvű társadalomnak csak bizonyos privilegizált rétegeire volt jellemző. Amikor aztán mégis felmerült az anyanyelv használatának részleges vagy teljes bevonása e társadalmi–kulturális szférák gyakorlásába (bibliafordítások, nemzeti öntudatra ébredés, politikai önállósulás), a befogadó nyelv használatának új formáit tudatosan vagy spontán módon igen gyakran az átadó nyelv sajátosságainak átültetésével oldották meg. Így – a kötött beszédmód követelményeinek megfelelően (bibliafordítás, jogi szaknyelv), az anyanyelv egyenrangúságát ezzel is bizonyítandó (tudományok), vagy egyszerűen mintakövető módon (választékos stílus) – lényegében tükörfordításokhoz jutottak, ezzel, a szókincsen túl, egyszersmind korábban ismeretlen grammatikai eszközöket, mondat szerkesztési módokat is rákényszerítve az átvevő nyelvre. Így terjedtek el pél-

²⁷⁹ A szociolingvisztikai irodalomban kétnyelvű diglossziának (a diglosszia tágabb értelmében) avagy kiegészítő kétnyelvűségnek is nevezik ezt a nyelvi helyzetet.

dául a magyarban a latinizmusok, germanizmusok – többek között a mondat felépítésében is (passzív szerkezetek, múlt idejű particípiumok állítmányi használata stb.)²⁸⁰

Az átvételnek ez a képlete azonban nyilvánvalóan alkalmazhatatlan olyan kétnyelvűség esetében, amikor két, lényegében azonos világban, azonos társadalmi és kulturális körülmények között élő, igen hasonló mindennapi tevékenységet folytató nép (például két rénszarvastenyésztő nomád pásztornép) érintkezik egymással. Hogy az ugor együttélésből kivált osztjások és például a közelükben élő csukcsok létmódja és társadalmi alapjában különbözött volna egymástól, merőben valószínűtlen. Még ha – persze az akkori viszonyoknak megfelelően – tömeges volt is közöttük az érintkezés, sőt a kétnyelvűség, akkor sem képzelhető el, hogy a társadalmi cselekvés bizonyos szegmenseiben egy osztják kénytelen lett volna a csukcs nyelvet használni, saját nyelvén nem találva erre megfelelő eszközöket. Tételezzük fel: tökéletesen kétnyelvű volt, s ha csukcs közegben beszélt, csukcsul, ha osztjában, osztjákul gondolkodott. De hogyan fordulhatott volna elő (különösen hosszú időn át és gyakorta), hogy csukcsul gondolkodva beszéljen osztjákul? Mely nyelvi szituációkban „kényszerült” volna rá, hogy csukcs mondat szerkezeteket erőltessen rá az anyanyelvére?

Mindehhez hozzátehetjük még azt a nehezen cáfolható körülményt is, hogy az osztják nyelvnek „nem volt szüksége” az ergatív szerkezetre. Egy tárgyias igével alkotott mondatformát az osztjában ki lehetett fejezni nominatív aktív és/vagy nominatív passzív szerkezet segítségével, ha ehhez még az ún. ditranzitív (három valenciás, azaz a recipienst is kötelezően kifejező) igéket is hozzá vesszük, akkor ez a szám még meg is kettőződik, tekintettel arra hogy ilyenkor az objektum és a recipiens egyaránt tárgy-

²⁸⁰ Más kérdés, hogy mondat szerkezetek átvétele csak akkor bizonyult lehetségesnek, ha erre az átvevő nyelvben mutatkozott „fogadókészség”, azaz az új szerkezet egyes elemei már korábban is léteztek az adott nyelvben. A finn bibliafordítás nehézségeit a passzív szerkezetekkel például e fogadókészség hiánya okozta: mivel a finn passzívum kialakulásának az a folyamata, amely az ige eredetileg alanyi kiegészítését tárggyá értékelte át, jóval korábban lezárult, a latinos passzív szerkezet függő esetben lévő agensét fordításkor nem sikerült a finn szerkezetbe beemelni (például a *liber a puero legitur* második főneve azért „nem fér el” a finn szerkezetben, mert a *kirja luetaan* főneve nem alany, hanem tárgy, az igealak pedig vagy elve szerint alanytalan, vagy legalábbis rejtett alanyúnak minősül, és így egy másik agens már sem alany-, sem függő esetben nem járulhat a szintagmához). A magyarban viszont nem merült fel ez a nehézség, lévén, hogy a *könyv olvastatik* főneve megmaradt alanynak, és így az agens, függő esetben, elvben hozzátehető: *a fiútól* vagy *a fiú által*. Más kérdés, hogy ez a mondatforma a magyarban mennyire használatos – de nem elvileg adaptálhatatlan.

gyá válhat az osztják mondatban.²⁸¹ Négy különböző lehetőség mellé mi szükség lett volna egy ötödikre, ha az eleve nincs meg a nyelvben?

c) Röviden elintézhetjük a diakrón elvű areális összefüggés feltételezését is, azaz a szubsztrátum-elméletet. Eszerint a paleoázsiai ergatív nyelvek szubsztrátumként szolgáltak volna a csak később rátelepedett ugor nyelvű népesség nyelve számára, más szóval a mai osztjakok, legalább részben, elugorosodott „ócsukcsok” lennének, akik eredeti nyelvüket elfelejtették ugyan, de annak néhány vonása, esetünkben az ergativitás, szervesen örökségként átmentődött a mai osztják nyelvbe.²⁸² Ez a feltételezés korántsem abszurd, ám egy egész sor ettől független bizonyítékot kellene találni, hogy valószínűsíthető legyen. Ezeknek híján egy ilyen gondolatmenet a bizonyítandó okozatot pusztán egy másik, ugyancsak bizonyításra szoruló okra vezetné vissza. Ugyancsak problematikus annak magyarázata, hogy egy ilyen szubsztrátum, ha egyszer egész Szi-bériában honosnak gondoljuk, hogyan hagyhatott nyomot az osztják nyelvnek pusztán a mai keleti nyelvjárásaiban? Nem igazán gondolom, hogy jelenlegi ismereteink alapján egy ilyen hipotézist komolyan kellene vennünk.

d) Végeredményben tehát egyetlen lehetőségünk marad: elismerni, hogy az osztják nyelv ergatív szerkezetei, bármily korlátozott területen figyelhetők is meg, csakis szerves örökséget képezhetnek, azaz ősi, prenominatív vonás zárványszerűen megőrzött reliktumai.²⁸³ „Külső” igazolásként szolgálnak ehhez a következtetéshez a történeti tipológia általános elvei, ahogyan azokat az értekezés első részében ábrázoltuk, nemkülönben az ettől eltérő magyarázatok kizárása. De ide vonható egy belső megfigyelés is, nevezetesen az a figyelemre méltó tény, hogy az ergatív és a passzív szerkezetekben ugyanaz az eset szolgál az agens megjelöléséül, nevezetesen a lokatívusz. Ez önmagában is jelzi, hogy az agens lokatívuszi megformálása ősi, mint a passzív ige-nem elkülönöződése az aktívtól. Ha pedig így van, akkor az osztjában az ergatív mondatformának, amely aktív igealakokkal épül, legalábbis ősi, mint a passzív szerkezetnek. A szó egzakt értelmében egy ilyen történeti-tipológiai hipotézis

²⁸¹ „Ő nekem kabátot varrt”, „ő engem kabáttal varrt” és ezek passzíválása.

²⁸² Az ilyen nyelvi történések iskolapéldájaként a francia nyelvnek azt a vonását szokás felhozni, hogy számneveinek rendszerében egy ősi kelta huszas számrendszer őrződött meg, és váltotta fel az eredeti latint.

²⁸³ Emlékeztetek a szkeumatogóniai „családfára”: az ergatív szerkezet nem előzménye a nominatív, de elvében ősi, mint annál (korábban „ágazott le” a mondat szerkezeti fejlődés törzsfájáról).

persze sohasem bizonyítható, de minden egymástól független érv, mely azonos irányba mutat, növeli a valószínűségét. Különösen, ha az alternatív magyarázatok mindennél csak valószínűtlenebbnek mutatkoznak.

2.2.3. Konklúzió

Azt találtuk tehát, hogy az uráli nyelvek ergatív szerkezeteire vonatkozó korábbi megfigyelések és feltételezések az osztják nyelv kivételével nem állják meg a helyüket. A szó klasszikus (történeti-tipológiai) értelmében vett ergatív szerkezeteket ebben a nyelvcsaládban kizárólag az osztjában lehet felfedezni. Ott viszont ősieknak kell lenniük. Ám ősiek csak abban az esetben lehetnek, ha prenominatív reliktumok. Mint-hogy azonban minden más uráli nyelv tisztán nominatív típusú, minden jel szerint már az uráli alapnyelv is az volt. Eszerint az osztják nyelv ősi, mint saját elődje? Ez így nyilván logikai abszurdum.

Azt a hipotézist, miszerint az uráli alapnyelv ergatív lett volna, egyébként egyedül Katz 1980 kockáztatta meg,²⁸⁴ ám – az osztják példáktól eltekintve – tévesen elemzett vagy értelmezett adatokból kiindulva.²⁸⁵ Az uráli alapnyelv nominatív voltára nézve, mint említettük, bőséges bizonyítékkal rendelkezünk, elegendő csak a nominatívusz *- $\emptyset$, a jelölt tárgy feltételezhető *-*m* esetvégződésére gondolnunk, vagy a kikövetkeztetett ősi igei személyjelekre, amelyek a tranzitív igék esetében is az alannyal, s kizárólag vele, egyeztettek az igei állítmányt²⁸⁶ – ez már önmagában is arra utal, hogy a protouráli nyelv mondatai döntő többségükben nominatív felépítésűek voltak. Részleges ergativitásra sem gyanakodhatunk, amennyiben ezen valamely grammatikailag vagy szemantikailag definiálható használatot értünk (tehát például hogy egyes ige-időkben vagy éppen a cselekvőképességi hierarchia meghatározott szintjein lévő

²⁸⁴ Ő is inkább csak tanulmánya címében – a szövegben már részleges ergativitásról beszél.

²⁸⁵ Így például, mint említettük, kellő megindokolás nélkül nyilvánítja ergatív eredetűeknek a *Dózsa vezette parasztság, isännän kutsuma vieras* stb. típusú participiumos szerkezeteket, továbbá tévesen, illetve nem meggyőzően értelmez bizonyos egyes szám harmadik személyű névmásokat a magyarban és a finnben.

²⁸⁶ Mint említettük, ergatív nyelvek esetében, ha létezik bennük igei egyeztetés, s az egyirányú, az ige mindig az abszolút esetben álló szóval, azaz tranzitív igék esetén a nominatív logika szerinti tárggyal kongruál.

agensek esetén az ergatív felépítés szabályszerűen megjelent volna). Mindazonáltal egy megoldás mégis marad a problémára, s véleményem szerint éppen ez is a plauzibilis. Minthogy az osztják nyelvben e jelenség megfigyelhető, s mint a fentiekben bemutattuk, az eredetére nézve minden más feltételezés elesvén, csakis öröklött lehet, valamilyen szinten meg kellett lennie az osztják minden kikövetkeztethető elődnyelvében, fel egészen a protouráliig (hiszen ezen elődnyelvek bármelyikére igaz a tétel, hogy nominatív nyelv, s hogy benne az ergativitásnak öröklötnnek kell lennie). Az uráli alapnyelvben tehát jelen volt az ergativitás valamely formája, pontosabban már benne is léteztek az ergatívra emlékeztető prototranzitív reliktumok (az S és az A funkció ősi különbsége, amely egy még korábbi – protoaktív – periódusban az aktívusz és a statívusz különbségére mehetett vissza).

Ne felejtjük el még egyszer megemlíteni, hogy természetesen az osztják félakkuzatív szerkezetek is a prenominatív múlt örökösei, csak fiatalabb múlté, mint az ergatív mondatforma, hiszen már tartalmazzák az akkuzatívuszt. A félakkuzatív mondat agentívusza pedig ugyanannak az ősi aktívusznak az örököse, mint az ergatív mondat ergatívusza, illetve később, immár „posztnominatív”, a passzív szerkezet agense.

Minden látszat ellenére az a tény, hogy az uráli alapnyelvnek csak egy leánynyelvében maradt meg a félakkuzativitás illetve az ergativitás, nem csökkenti állításunk valószínűségét.

Az uráli nyelvek száma korántsem olyan nagy, hogy itt a nagy számok törvénye értelmében ötven százalékos megmaradásra kelljen számítanunk (ráadásul a hagyományos – schleicheri értelemben vett – családfa-modell értelmében ez az ötven százalék valószínűleg minden egyes elágazásra be is bizonyosodik²⁸⁷).

²⁸⁷ Tudniillik az első elágazásnak az uráli–finnugor kettéválást, a legutolsónak a keleti osztják leválását tekintve. Természetesen ez csak mellékszál – az osztják ergativitás ősi voltának bizonyítása nem szorul rá erre a családfa-modellre.

2.3. *Particípiumok és participiumos szerkezetek*

2.3.1. A particípiumok igenemi ambivalenciája

2.3.1.1. A particípium különössége

A nyelvtudomány-történet furcsa fintora, hogy a particípiumok önálló szófajkénti felfedezése, s egyszersmind ugyanennek az önállóságnak a megkérdőjelezése már a kezdeteknél, e kategória pusztá elnevezésével megtörtént. Hogy pontosan mikortól különböztették meg a particípiumot a többi kategóriától, az nem ismeretes, mindenesetre már Dionüsziosz Thrax ie. első századi grammatikájában mint *μετοχή* szerepel, azaz olyan szófaj, amely „(a magáén) túl – avagy (a magáéval) együtt – birtokol” (*μετά* ’túl’, ’együtt’ + *εχω* ’habeo’), ezt fordították aztán a latinok *participium*-nak, azaz „résztvevőnek” (*pars* ’rész’ + *cipio* ’fog, vesz’). Amit az ókoriak szerint a particípium együttesen birtokol, illetve amiben részt vesz, az nyilvánvalóan két másik szófaj, nevezetesen a *nomen* és a *verbum* sajátossága. Érdekes módon még ezzel sem érkeztünk el a mai általános felfogáshoz, hiszen a görög *onoma*, illetve a latin *nomen* kategóriáján belül egészen a középkorig nem tettek különbséget a melléknevek és a főnevek között. Manapság a particípiumok besorolása tekintetében a meghatározások váltakoznak a „verbális (deverbális) melléknév” és „az ige alapján jelzőként funkcionáló non-finit formája” között. Abban tehát ma sincs vita, hogy a particípium részben ige, részben melléknév (ami mégiscsak annyit tesz, hogy nem teljesen önálló, egyesek megfogalmazásában hibrid, avagy szófajközi kategória), az ingadozás a tekintetben áll fenn, hogy a két „donor” kategória közül melyikhez áll közelebb. Általában az a kettősség figyelhető meg, hogy miközben a particípiumokat az ige személyjeleztlen, azaz nem-finit alakjaként sorolják be, végül inkább melléknévként jellemzik őket, rámutatva, hogy alapesetben főnevek módosítóiként szerepelnek, a melléknevek módjára ragozódnak, továbbá ha a nyelvben van egyeztetés, jelzőként ugyanúgy igazodnak e főnevekhez, mint a közönséges melléknevek. Másodlagosan persze lehetnek állítmányok is, de csak ugyanabban az értelemben, mint a melléknevek; ha pedig lexikalizálódnak, általában melléknevek lesznek belőlük, főnevek csak abban a mértékben, amennyiben a közönséges melléknevek is főnévvé válhatnak. Mindazonáltal a melléknevektől még-

iscsak megkülönbözteti a particípiumokat, hogy képzésük azokénál jóval produktívabb (elvben bármely igéből standard módon képezhető valamilyen particípium), továbbá általában nem fokozhatók (nincs komparatívusuk és szuperlatívusuk). Ugyanakkor igei tulajdonságaik is szembetűnők: a particípiumoknak van ideje (tempus) vagy/és aspektusa, van igeneme (genus verbi, diatézis), időnként jellemző rájuk a mód kategóriája is, továbbá megőrzi annak az igenek a vonzatszerkezetét, amelyből képezve vannak.²⁸⁸ Közelebbről tehát a particípiumok nem is annyira az igétől általában, mint inkább az igenek a finit formáitól különböznek. Ezért van, hogy a particípium a nyelvtani leírásokban formálisan mégsem a melléknév, hanem az ige fogalomkörébe tartozik, annak non-finit formája (az infinitívus és a gerundiumnak vagy konverbiumnak is nevezett határozói igenév mellett).²⁸⁹

Mindez azonban a szinkrón leírás megfontolása. Mihelyt történetileg kezdjük vizsgálni a kérdést, mind a particípium és az ige, mind, különösen, a particípium és a melléknév viszonya sokkal bonyolultabbnak látszik. A „deverbális nomen” meghatározás mindkét momentumát érdemes közelebbről szemügyre venni.

Kezdjük az igével. A leíró tradíció, különösen a táblázatos paradigmák esetében, az ige non-finit formáit, de legalábbis a particípiumokat rendszerint a ragozott formák után sorolja fel. Mindazonáltal történetileg egyértelmű, hogy a particípiumok ősibb alakulatok, mint az ige finit formái, vagy legalábbis mint a finit paradigma teljes kialakulása. Ennek bizonyítékául az alábbiakban tíz érvet fogunk felvonultatni.²⁹⁰

A particípiumok egy sor nyelvben beépültek a finit igeragozás alakjai közé, ami aligha történhetett úgy, hogy kiszorították a korábbi finit alakokat, ellenkezőleg, éppenséggel azok hiányát voltak hivatva pótolni.²⁹¹ Az iskolapélda az indoeurópai ige többes szám harmadik személye, amelyet Hirt 1937 óta általánosan elfogadott módon

²⁸⁸ Ylikoski 2003, 226–228 megjegyzi, hogy minél inkább melléknév-szerű egy particípium, annál kevésbé őrzi meg az igei vonzatokat, viszont annál inkább fokozható. A particípiumokból továbbképzett határozók pedig fokozásuk esetén szinte kizárják az eredeti vonzatszerkezet megtartását.

²⁸⁹ Minderről lásd többek között Korhonen 1974, 9–14, Cipanov 1997, 12–19, Ylikoski 2003, 226–227.

²⁹⁰ Mivel a tíz érv nem közvetlenül egymás után szerepel a szövegben, az utolsót követően felsorolásszerűen is összefoglalom őket.

²⁹¹ Itt a finit igeragozás eredeti kialakulásáról van szó. Hogy a későbbiekben particípiumi alakok esetenként már meglévő finit alakokat is kiszoríthattak, az nem tagadható, ilyenkor azonban a particípium nem származtatható a helyettesített számú és személyű igealakból, ezzel szemben a particípiumi eredetű finit igealakok morfológiailag az adott particípiumokból vezethetők le.

participiumból származtatnak. Eszerint a Pl3 ősisbb formája, például az indoeurópai **bheronti* 'fognak, vesznek, visznek' (görög dór *φέρωντι*, latin *ferunt*, gót *baírant*, óind *bharanti*) a participium semleges nemű plurális nominatívusz–akkuzatívusz alakjával azonos, a másodlagos forma, a **bheront* (g. *εφερον*, ói. *ábharan*) pedig a hímnemű participiummal (SgNom) függ össze. (Ugyanígy a Sg3 -t, -to is igenévi származású.)²⁹²

Ez az összefüggés más nyelvcsaládokban is tetten érhető.²⁹³ Ha futólag áttekintjük akár csak a finnugor nyelveket, szinte mindegyikben kimutathatjuk a finit ige valamelyik formájának participiumi eredetét. Íme néhány példa, a teljesség igénye nélkül. A magyarban a múlt idő alakjait (*írt-am*, *írt-ál* / *írt-ad* stb.) nyilvánvalóan a participium perfectumra vezethetjük vissza (*írt*).²⁹⁴ Még követhetőbb a folyamat a(z északi) osztjában, ahol az -l időjeles jelen és az -s időjeles múlt mellé kifejlődött egy-egy alternatív ragozás a -t illetve a -s képzőjű imperfektív illetve perfektív participiumok alapján.²⁹⁵ A vogulban a nem-tanúsági (absens) tárgyatlan ragozás Sg3 alakja nem egyéb, mint az -(u)m végű befejezett avagy múlt idejű participium.²⁹⁶ A permi nyelvekben több finit igeidőt is participiumokból származtatnak, leginkább az -m képzőjű perfectumot, de felmerült a votják -o, zürjén -a jelen-, illetve jövőidőjelének participiumképzői eredete is.²⁹⁷ A mordvinban az ún. I. participium praesens Sg3 igealakká vált, ezenkívül ugyanebből származik az indikatívusz II. praeterituma.²⁹⁸ A csere-miszben a jelenidő I. konjugációjának Sg3 személyét többen participiumra vezetik vissza.²⁹⁹ A balti finn igeragozás mindkét szám harmadik személyének participiumi eredete olyannyira kézenfekvő, hogy például a finn Pl3-ban még egy laikus számára is felismerhető.³⁰⁰ A lapp passzív participiummal kapcsolatban Schlachter azt állítja,

²⁹² Hirt 1937, 99–100.

²⁹³ Az egyetlen általam ismert ellenpélda a kaukázusi lezg nyelv, amelyben a participiumképző finit igealakokhoz járul, ez azonban valószínűleg kontamináció ill. késői analógia alapján alakulhatott így.

²⁹⁴ Lásd például Bereczki 2003, 91–92 és az ott hivatkozott további szakirodalom.

²⁹⁵ Jászó 1976.

²⁹⁶ Rombangyjeva 1973, 146.

²⁹⁷ Szerebrennyikov 1963, 257–258 ugyanitt hivatkozás Litkinre. A perfectumról: Korhonen 1981, 303.

²⁹⁸ Bartens 1979, 170.

²⁹⁹ Beke 1934, 124. skk., Bereczki 2002, 84.

³⁰⁰ Hakulinen 1968, 61.

hogy az ősebb, mint az egész passzív ragozás.³⁰¹ Már Setälä felhívta a figyelmet arra, hogy az igenevek egy részének idő- és módtővé válása általában jellemző a finnugor nyelvcsaládra,³⁰² Sz. Kispál pedig egyenesen oda konkludál, hogy a finnugor nyelvek alak- és mondattanának egész mai rendszere igenevek alapján bontakozott ki, és végső soron igeneveken alapul.³⁰³

A finit igeragozásnak a particípiumoknál fiatalabb voltát az a körülmény is jelzi, hogy azokban az indoeurópai – és más – nyelvekben, ahol az igeragozás jelenlegi temporális rendszere kimutathatóan egy aspektuális rendszerre megy vissza, a particípiumok gyakran megőrzik az aspektuális szembenállást; az ellenkező kombináció viszont (hogy ti. az igeragozás rendszere tisztán aspektuális lenne, a particípiumok viszont temporálisan állnának szemben egymással) ismereteim szerint sohasem fordul elő.

Mindezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy „a particípium = deverbális nomen” képlet „de-verbális” momentuma történetileg csak abban az esetben tartható, ha verbumon nem a mai értelemben vett teljes paradigmájú szófajt értünk, hanem egy olyat, amelyet mindenekelőtt predikatív használata különböztet meg a többi szófajtól, sajátos személyragozása pedig vagy nincsen, vagy még kialakulóban van.

Térjünk most át a másik, még problematikusabb momentumra. Deverbális *nomen*-e a particípium? A kérdés látszólag nem kérdés, hiszen például a finnugrisztikában ebben a vonatkozásban alapjában véve egyetértés uralkodik. Eszerint a particípiumok eredetileg igéből képzett nomenek (főnevek vagy melléknemek), amelyeknek par excellence használata a jelzői, predikatív használatuk pedig másodlagos, ha gyakori is.³⁰⁴ Az alábbiakban mindazonáltal kísérletet teszek egy sor érv felvonultatására, melyek cáfolják ez utóbbi felfogást, és sokkal inkább arra utalnak, hogy a particípiumok eredeti funkciója éppenséggel a predikatív.

Minthogy a particípiumnak egyaránt vannak melléknévi és igei tulajdonságai, önmagában az a tény, hogy mai használatában többnyire jelzőként viselkedik, éppúgy

³⁰¹ Igaz, ezt Raija Bartens hangtörténeti okokból vitatja (Bartens 1978, 78–79).

³⁰² Setälä 1886.

³⁰³ Sz. Kispál 1966, 19.

³⁰⁴ Ez a vélemény tükröződik a finnugrisztika szinte minden kézikönyvében, vö. például „Osznovi” 1974, 335–359 passim, Hajdú 1981, 159–160, 169.

nem garantálja eredendően melléknév voltát, mint ahogyan az sem lenne perdöntő bizonyíték eredendően igei természete mellett, ha jórészt predikátumként viselkedne. Egy olyan érvelés, miszerint ha van melléknévi igenév egy nyelv igei paradigmájában, abból magától adódik, hogy abban a nyelvben melléknév is van,³⁰⁵ valójában már előfeltételezi, amit bizonyítani kíván, ti. hogy a particípiumok melléknevek, vagy legalábbis azok analógiájára viselkednek. Mindenesetre nem árt tudni, hogy minél régebbre tekintünk vissza az időben, annál gyakrabban látunk particípiumokat predikátumi szerepben, mégpedig sokszor kopula nélkül (ennek jelentőségére hamarosan vizsgatérünk). Az indoeurópaisták például találtak olyan ősi Rigvéda-szöveget, amelyben gyakorlatilag nincs is *verbum finitum*, csak particípiumi predikátumok.³⁰⁶

Nézzük, mi szól a particípiumok általában nominális, s aztán, különösen, adjektívális eredeztetése ellen. Először is, mint láttuk, a particípiumok egy sor esetben az igei paradigma részévé váltak, a deverbális nomenek döntő többségére azonban ez nem áll. Ebben az értelemben a particípiumoknak legalábbis sajátos státuszú deverbális nomeneknek kellett (volna) lenniük, amelyekre egy különös ingamozgás jellemző: előbb elvesztik igei jellegüket (deverbalizálódás), majd visszanyerik (predikalizálódás).³⁰⁷ Ám a „deverbális melléknév” felfogás akkor is további magyarázatra szorulna, ha a particípiumok eredetileg melléknevek lettek volna. A melléknevek tipikus képzésmódja ugyanis a *denominális*, az ilyen képzett mellékneveknek azonban legfeljebb csak olyan mértékben van predikatív „hajlandóságuk”, mint bármely melléknévnek, azaz a particípiumoknál jóval kisebb mértékben. A *denominális* melléknevek ezenkívül magától értetődő módon mintái sem lehettek a *deverbális* particípiumoknak. De még ha a valóban deverbális mellékneveket tartjuk is kiindulásnak vagy mintának a particípiumok számára, látnunk kell, hogy az előbbiek a tempust és a *genus verbit* soha nem „öröklik” az igtől, a vonzatokat pedig csak részben (ráadásul vonzatai a képzetlen mellékneveknek, főneveknek is lehetnek), másszóval a particípiumok morfoszintak-

³⁰⁵ „A verbal adjective within a verbal paradigm presupposes the existence of adjectives in a language.” Haspelmath 1994, 152.

³⁰⁶ Lehmann 2002, 131.

³⁰⁷ Ráadásul ezt a voltaképpen valószínűtlen kettős mozgást meglehetősen univerzálisnak kellene tekintenünk, hisz a particípiumokat oly sok nyelvben találjuk predikatív funkcióban.

tikailag meglehetősen különböznek a „közönséges” deverbális melléknevektől,³⁰⁸ amelyek még predikatív használat esetén sem mutatják fel ezeket az igei kategóriákat.

Ezenkívül a melléknevek bármiféle elsődlegességét az igei formákkal szemben cáfolják a (történeti) tipológia tanulságai is. Nem ismerünk ugyanis olyan nyelvet, ahol egy egyszerű (képzetlen szóval kifejezhető) tulajdonságot ne lehetne állítani valamiről, ám ismerünk olyanokat, amelyekben ugyanezt a tulajdonságot nem lehet jelzőként használni. Nevezetesen az aktív nyelvekben egy tulajdonságot csak predikálni lehet, azaz hogy nem létezik bennük jelzős szerkezet, s, következésképpen, melléknév.³⁰⁹ A protoindoeurópai nyelv múltjából kikövetkeztethető preindoeurópai nyelvben, amelyet, a történeti tipológia utóbbi évtizedekbeni eredményei nyomán – mint szó volt róla – (proto)aktív nyelvnek kell tartanunk, csak három szófaj volt: főnév, ige és partikulák.³¹⁰ Tehát például melléknevek sem léteztek benne, s így aztán, ha feltételeznénk, hogy (legalábbis az indoeurópai) particípiumok a később keletkezett melléknevek alapján vagy mintájára jöttek létre, akkor a particípium kategóriáját az igéénél kétszeresen is fiatalabbnak kellene tartanunk – ami viszont éles ellentmondásban áll legelső tételünkkel, miszerint a particípiumok beépülése az igei paradigmába a particípiumok ősi voltára utal.

Melléknévi eredeztetésük megkérdőjelezésén túl felmutathatunk egy sor pozitív érvet is amellett, hogy a particípiumok eredeti természetük szerint predikátumok voltak.

Mint már utaltunk rá, a szakirodalom a particípiumok predikatív *használatát* (implicit vagy explicit módon) rendszerint predikatív *alkalmazásként* írja le, azaz hogy másodlagosnak tartja. Cipanov például a particípiumot az ige olyan *nem*-predikatív formájaként írja le, amely a cselekvést mint a szubsztancia attributív jegyét képviseli, ami – túl azon, hogy ezzel még a particípiumok jelzői felfogásának is egy leegyszerűsítő változata³¹¹ – egyértelművé teszi, hogy ezek szerint a particípiumok predikatív használ-

³⁰⁸ Vö. például *harapó kutya* (participium), *harapós kutya* (verbális melléknév) – *a csontot harapó kutya*, **a csontot harapós kutya*. A kérdésről lásd még Korhonen 1974, 9–14, különösen az ige nominális formáinak szintaktikai kritériumai tekintetében.

³⁰⁹ A tulajdonságokkal rendelkezést kifejező predikátumok az aktív nyelvekben tulajdonképpen ugyanolyan statív igék, mint a létezést, az állapotokat kifejező igék.

³¹⁰ A legfontosabb ide vágó irodalom: Klimov 1977, Gamkrelidze–Ivanov 1984, Lehmann 2002.

³¹¹ Cipanov 1997, 18. Effelé tendál Haspelmath 1994, 164 is, amikor azt fejtegeti, hogy a particípiumok időtálló (time-stable) tulajdonságokat jelentenek: szokásokat, eredményeket és potencialitásokat. Az aktív particípiumok tipikus esete szerint a *traveling salesman* ’utazó kereskedő’, *running*

lata valamiféle „nem tulajdonképpeni” alkalmazás. Häkkinen is úgy véli, hogy a finnel rokon nyelvekben a nomenek *alkalmilag* a mondat predikátumaiként szerepeltek,³¹² és ezért kerülhettek be az igeragozásba. Némileg köztes álláspontra helyezkedik Hajdú, aki alapvető munkájában meggyőzően cáfolja a nominális állítmány elsődlegességét az uráli alapnyelvben, mégis a névszók – és így a particípiumok – *igei használatú* alakjairól beszél, legfeljebb hozzátéve, hogy ezek ilyenkor verbum finitum értékűek voltak.³¹³

Megítélésem szerint a particípiumok és a melléknevek predikatív megjelenésének elvi különbsége több összefüggésben is kimutatható. Ilyen például a kopula használatának kérdése azokban a nyelvekben, amelyekben a valódi melléknévi állítmányok esetében a létige játssza a verbum finitum szerepét. Az indoeurópai nyelvekben ma igen általános a létige mint kopula használata, mindazonáltal nem mindig volt ez a helyzet. Gamkrelidze–Ivanov és Lehmann idézett műveiből kiviláglik, hogy a preindoeurópaiban még nem lehetett különbséget tenni nominális és verbális állítmány között, így például az inaktív alanyokra vonatkoztatható, kizárólag Sg3 személyű predikátumot egyaránt lehetett személytelen igeként és predikatív melléknévként értelmezni. Feltűnő, hogy amikor a kopula kialakult és melléknévi állítmányi szerkezetekben kötelezővé vált,³¹⁴ ez a változás nem, vagy legalábbis nem minden esetben terjedt át a particípiumokra, ezek továbbra is az ősi, kopulátlan mintát követték, ahogyan a fentiekben erre utaltunk is az ősi Rigvéda-szöveggel kapcsolatban.³¹⁵ Miért maradhattak meg

water 'folyó víz', csak másodlagosan fejeznek ki folyamatokat, mint például a *flying planes* 'repülő gépek', *crying baby* 'síró csecsemő'. Ez a felfogás előfeltételezi, hogy a particípiumok melléknévek, pedig éppoly igaz lehet, ha eredetileg predikátumok. Ugyanekkor csakis az utóbbi feltételezés ad magyarázatot a particípiumok igei tulajdonságaira.

³¹² „Suomensukuisissa kielissä ovat nominaalimuodot ja mitä ilmeisimmin myös deverbáliset nominijohdokset saattaneet esiintyä lauseiden predikaatteina...” Häkkinen 1990, 103.

³¹³ Hajdú 1981, 160.

³¹⁴ A kopula történeti előállása (nem-ősisége) mind az indoeurópai nyelvek belső elemzéséből, mind történeti tipológiai megfontolásokkal kimutatható. Az egyik lehetséges magyarázat szerint az indoeurópai létige az *s-* kezdetű mutató névmásokkal rokon, tehát a „ház van szép” egy „ház az szép” (esetleg „ház az – az szép”) szerkezetre menne vissza. Jelen időben egy sor indoeurópai nyelv – nem is beszélve az uráliakról – ma sem használ kopulát. Az aktív nyelvekben általános a kopula hiánya. Az ekvatív mondatok *nomen + nomen* szerkezetűek, névmási érintett esetén pedig statív igealak fejezi ki az állítást, például *da-ma-kota* 'dakota vagyok', *da-ni-kota* 'dakota vagy' stb. (Klimov 1977, 102–103.)

³¹⁵ Még a közép-indiaiban is az egyes szám harmadik személyben a particípiumok rendszeresen kopula nélkül fordultak elő állítmányként. Vö. például Anderson 1977, 332–336.

így, amikor a melléknevek már nem? Nyilvánvalóan azért mert – a melléknevektől eltérően – eleve igei (predikatív) természetűek voltak.³¹⁶ Egyébként már Hirt is felhívta rá a figyelmet, hogy az indoeurópai nyelvek múltjában a particípiumok nem nomenekhez társultak (azaz nem jelzői szerepük volt).³¹⁷ Tanulságosak e tekintetben a balti finn nyelvek is, melyekben egyes esetekben a particípiumok egykori, sőt mai igei természetük közvetlenül is tetten érhető. Így a már emlegetett finn Pl3, például *tulevat* 'jönnek', sem jöhetett volna létre, ha keletkezésekor ezt a szóalakot melléknévként fogták volna fel, hiszen akkor csak a ^(*)*pojat ovat tulevat* 'a fiúk jövők' típusú szintagmában lehettek volna állítmányok, amiből nem keletkezhett a mai *pojat tulevat* 'a fiúk jönnek'.³¹⁸ Ugyanígy az imperfekt múlt idejű igealak, például a *tuli* 'jött' tagadása is *ei tullut*, nem pedig *ei ole tullut* (ilyen is van, de az egy másik igeidő), másszóval az *ei tullut* 'nem jött' az *ei tule* 'nem jön' sémáját követi, amelyben a *tule* igealak voltát nem lehet kétségbe vonni. Amikor tehát a Pl3 *tulevat* és a praeteritum tagadó alakjai (*en*, *et*, *ei tullut*) létrejöttek, e particípiumokat a nyelv inkább igeiként, mintsem melléknévként fogta fel.³¹⁹ Még inkább igaz ez a megállapítás a múlt idejű passzív tagadó alakra, különösen intranszitiv igeik esetében. Nehéz elképzelni például, hogy az a particípiumi forma, amely az *ei tultu* 'nem jöttek' kifejezésben szerepel, valaha is jelző lehetett volna.

Tovább lépve a particípiumok predikátumi természetének taglalásában, fel kell figyelni arra, milyen nagy mértékben alkalmasak ezek mondatértékű szintagmák al-

³¹⁶ Ez tehát az indoeurópai nyelvek tanúsága. Nem állítom, hogy a világ minden olyan nyelvében, amelyben van kopula, a predikatív melléknevek és particípiumok melletti kopulahasználat, ha különbözik, feltétlenül így oszlik meg. Egyes mongol nyelvekben például a particípiumok mellett kötelező a kopula, a melléknevek mellett pedig nem. Ez azonban valószínűleg az adott particípiumok késői mondattani átértékelésére utal az adott nyelvekben. Analóg változás ment végbe a magyarban is a határozói igenévvel kapcsolatban: régi *A fa kívágva*. *A fák kívágvák*. (kopula nélkül), mai *A fa ki van vágva*. *A fák ki vannak vágva* (kopulával), miközben a melléknévi állítmány a jelenben kopulátlan maradt: *A fa zöld*.

³¹⁷ Hirt 1937, 86.

³¹⁸ Más feltételezések szerint a finnben a kopulának a jelen időben való használata germán hatásra kialakult kései jelenség (vö. Bereczki 2000, 39), így a Pl3 alakok kialakulása idején talán még a melléknevek is kopulátlan állítmányok voltak – mindez azonban nem magyarázza a particípiumok sorsát a múlt időkben, ahogyan mindjárt rátérek. (Egyébként a kopula későbbi belépésénél is magyarázatra szorul, hogy a particípiumi állítmányok előtt ez miért nem történt meg.)

³¹⁹ Ezen nem változtat, hogy a *tullut* – *tulleet* szembeállításban a Sg és a Pl alakok kvázi melléknevek módjára különböztetődnek meg. Az *eivät tulleet* 'nem jöttek' szerkezete ekkor is elvben különbözik például az *eivät ole vieraita* 'nem idegenek' szerkezetétől.

kotására. Hirt, már többször említett történeti grammatikájában, hat olyan konstrukciót sorol fel, melyben az ősből típusú indoeurópai nyelvek participiumokat szerepeltetnek a későbbiek alárendelő mellékmondatainak funkciójában: viszonyító, feltételes, megengedő szerkezetek, idő- és célhatározás, egyéb aktuális szituációk.³²⁰ Ilyen szerkezeteket mutatott ki közelebbről Speijer és Delbrück a szanszkritból, Schwyzer a görögből stb.³²¹ Egyébként ez a jelenség receptív (azaz OV alapszórendű) nyelvekben ma is meglehetősen általános,³²² márpedig az indoeurópai alapnyelv kimutathatóan éppen ilyen (egészen pontosan SOV) típusú volt, és okkal feltehető, hogy az indoeurópai nyelvekben az alárendelő mellékmondatok kialakulása és fölénybe kerülése a participiumi szerkezetekkel szemben éppen az SOV → SVO váltással kapcsolatos.³²³ Potebnya és nyomában Kacnyelszon, aki a nominatív mondat keletkezéséről szóló munkájában egy sor prenominatív jelenségre mutatott rá a germán és a szláv nyelvekben, többek között kiemelte, hogy az orosz régi nyelvemlékeiben sokszor fordul elő 'és' jelentésű kötőszó a participium és a mondat finit igei állítmánya között, például óorosz *завтра въставъ и рече* 'reggel felkelt és így szólt', sz.sz. „reggel felkelvén és így szólt”, ami aligha utalhat másra, mint hogy ezek a szerkezetek ősi mondatok továbbélései, mégpedig olyanokéi, melyek alany + participium formájúak voltak.³²⁴ Mindez együttvéve a participiumok eredendően predikatív funkciójának ősi voltára enged következtetni, az OV alapszórend és a participiumi szerkezetek összefüggésével kiegészítve pedig arra, hogy az uráli nyelvekben, melyeknek eredeti SOV szórendje kétségtelen, a participiumoknak még inkább predikátumi természetűeknek kellett lenniük.

Erre utalnak végül egyéb megfigyelések és megfontolások is. Az indoeurópai nyelvekben kimutatták, hogy a participium + főnév szerkezetű összetett szavak többségében (a görögben hatvan százalékaiban) a főnév szemantikailag patiens a participium alapjául szolgáló igeinek; az ilyen összetételek ősiségét az is mutatja, hogy gyakran ar-

³²⁰ Hirt 1937, 83.

³²¹ (Speijer 1886 és Delbrück 1888 nyomán) Schwyzer 1950, 358–97. Az utalásokat lásd Lehmann 2002, 109.

³²² Vö. Lehmann 2002, 107–109, 112, török és japán példákkal. Klimov 1969, 53 ugyanezt mutatta ki a keleti kaukázusi nyelvekben.

³²³ Lehmann 2002, 113. Az alapszórend és a relatív szintagmák összefüggéséről lásd Song 2001, 241–244.

³²⁴ Kacnyelszon 1936, az igenemekről szóló fejezetben, passim.

chaikus particípiumok szerepelnek bennük (például *arti-fex* 'kézműves' sz.sz. „műcsináló”).³²⁵ Ez nyilván eredeti ige + tárgy kapcsolatra utal, nem pedig jelző + jelzett szó kapcsolatra. Az a (főnevesült) melléknévi igenév, melynek prototípusaként a magyar Halotti Beszéd *hadlaua choltat* igeneves szerkezetet szokás idézni, s igen elterjedt a cseremiszbén, továbbá megvan a permí, az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben is,³²⁶ ugyancsak a particípium eredeti predikatív természetére utal. A múlt idejű passzív particípium aktív használata egy sor indoeurópai, finnugor és egyéb nyelvben³²⁷ (ezt később más szempontból elemezzük majd) ugyanerről tanúskodik: ha ez a particípium eredendően melléknév lett volna, akkor szemantikailag rögzült passzivitása ki zárta volna ezt az aktív használatot.

Tíz érvünk a particípiumok eredeti predikatív természete mellett tehát a következő volt:

1. A particípiumok beépültek a finit igeragozásba.
2. Aspektuális particípiumok temporális igeragozás mellett.
3. A régi indoeurópai nyelvekben a particípiumokat predikátumként használták.
4. A kopulás szerkesztésmód gyakran nem terjed ki a particípiumi állítmányokra.
5. A balti finn nyelvek Sg3 és Pl3 igealakjai nem származhatnak melléknévi állítmányként felfogott particípiumokból.
6. Particípiumok a későbbi alárendelő mellékmondatok funkciójában az ősi indoeurópai nyelvekben.
7. 'És' kötőszó a particípium és a finit igei állítmány között a régi indoeurópai nyelvekben.
8. A particípium + főnév szerkezetű összetett szavakban a főnév *patiens*.
9. *Hadlaua choltat* és megfelelői más uráli nyelvekben.
10. A múlt idejű passzív particípium aktív használata.

A particípiumok jelzői illetve melléknévi természetéről alkotott felfogás, illetve a vonakodás attól, hogy elismerjük eredendő predikatív természetüket, végső soron azon – a legtöbbször persze implicit – előfeltételezésen alapul, hogy a szófajtság elve elsődleges a mondatbeli funkció elvéhez képest. Innen származik mind az a homályos aggodalom, miszerint a particípiumok természetét predikatívnak minősíteni affelé tendál,

³²⁵ Lehmann 2002, 161.

³²⁶ Berezki 2002, 123. Számomra nem meggyőző a szerző érvelése, miszerint ez a jelenség ne lenne ősi az uráli nyelvekben, de még ha egymástól függetlenül alakult volna is ki bennük, akkor is feltételezik a particípium predikatív természetét, hiszen bizonyára nem véletlen, hogy nem akármilyen deverbális nomen, hanem éppen particípium szerepel bennük (például a magyarban *holtát* és nem *halálát*).

³²⁷ Vö. Haspelmath 1994, 157–158.

hogy igének minősítsük őket (holott „világos”, hogy melléknevek), mind az az előítélet, miszerint ha a particípiumképzők etimológiailag azonosíthatók bizonyos melléknévképzőkkel, akkor az utóbbiakban találják az eredetüket. Valójában azonban a mondattani funkciók történetileg megelőzik a szófajiságot. A szófajiság végülis nem egyéb, mint bizonyos funkciók kizárólagos vagy legalábbis domináns hozzátapadása egyes szóosztályokhoz (így például a kizárólag predikatív funkcióban használt szavakat nevezzük igéknek). A particípiumok kialakulása minden jel szerint jóval korábbi, mint a lexikai anyag szófaji elrendeződése, ezért aztán ha a particípiumról azt állítjuk, hogy eredeti lényegét tekintve predikátum, ezzel nem azt mondjuk, hogy ige, hiszen ez utóbbi kategória történetileg későbbi; mint ahogyan az a megállapítás, miszerint a particípium később a jező funkcióját is elláthatja, sem jelenti azt, hogy a particípium melléknév. A particípiumok mai szófaji viselkedését nem lehet egy az egyben visszavetíteni keletkezésük periódusába.³²⁸

Tanulságos ebből a szempontból a már érintett $*\text{-(}o/e\text{)}nt^{[h]}$ formáns sorsa a (pre-)indoeurópaiban. Minden arra utal, hogy a legősibb indoeurópai rendszerben, ahol a névszók aktív és inaktív osztályokra, a predikátumszavak pedig aktivitásokat és történéseket kifejező osztályokra oszlottak, ez a szuffixum az aktivitás jele volt bármely (leendő) szófajú fő esetén. Denominális használata esetén, például a hettitában, eredetileg neutrális szavakat közös (azaz aktív) neműekké alakított (uatar ’víz’ > uetenant- ’víz mint aktív elem’); deverbális előfordulásakor szokásos aktivitásuk szerint jelölt meg szubsztanciákat ($*et\text{-}$ ’enni’ > $*(e)t\text{-}ont^{[h]}$ ’evő = fog’, vö. görög $\text{o}\delta\text{o}$ ς , $\text{o}\delta\text{o}\nu\tau\text{o}\varsigma$; latin dens , dentis); a predikátumoknál pedig olyan szavakhoz járult, amelyek aktivitásokat fejeztek ki (az aktív $*\text{-mi}$ ragozáshoz csatlakozott, ahol Pl3 végződésévé vált, szemben a statív $*\text{-Ha}$ ragozásúakkal, ahol ez a végződés $*\text{-r}$).³²⁹ Mindebből következően az $*\text{-(}o/e\text{)}nt^{[h]}$ formánsú particípiumok eredetileg aktív, ezen belül gyakori, rendeltetés vagy szokás szerinti cselekvéseket, illetve az utóbbiak által jellemzett szubsztanciákat

³²⁸ Nyilvánvaló, hogy ha igének azokat a szavakat nevezzük, amelyek kizárólag predikatív, melléknévnek pedig azokat, amelyek (majdnem) kizárólag jelzői funkcióban fordulnak elő, akkor a particípium sem az egyik, sem a másik. De még ha azt állítanánk is, hogy mindkettő, ez akkor sem döntene el egymagában, hogy melyik az eredeti funkciója.

³²⁹ Vö. Gamkrelidze–Ivanov 1984, 302–306.

fejezhetek ki, tulajdonságjelölő szerepük alighanem a legfiatalabb.³³⁰ A participium imperfectum eszerint egy folyamatos, jellemző aktivitást jelölő formánssal, ezért aztán mediális predikátumképzővel lehet kapcsolatban, az itt nem elemzett participium perfectum pedig valamilyen másik, még ennél is egyértelműbben mediális (létrejött állapotot, szerzett tulajdonságot) jelentő predikátumképzővel.³³¹ Végeredményben tehát a participium legősibb funkciójában olyan deverbális predikátum lehetett, amely az igetőben kifejezett cselekvés folyamatosan aktív, gyakori, jellemző voltát, illetve egy korábbi folyamat rezultatív, és ezáltal ugyancsak maradandóan jellemző voltát állította szembe a képző nélküli ige ad hoc aktivitást jelző alakjával.

A szófajiség másodlagossága a funkcióval szemben a melléknévképzőkre vonatkozó érvet is hasonlóképpen ingatja meg. A participiumképzők és a deverbális nomenképzők etimológiai egybeesése önmagában valójában nem garantálja, hogy az előbbiek az utóbbiakra mennek vissza (mint ahogyan ennek az ellenkezőjét sem garantálná). Az uráli nyelvek legősibb szóképző szuffixumaira nézve például már bebizonyosodott, hogy szófajilag közömbösek voltak,³³² és bizonyos tekintetben ugyanez áll még az olyan, látszólag végképp „szófajhoz kötött” grammatikai formánsokra is, mint az esetvégződések, amelyek nem egyszer igetövekhez társultak.³³³ Így hát ez az egybeesés akkor sem bizonyítaná a participiumok melléknévi eredetét, ha az alapnyelvre egyetlen par excellence participiumképzőt sem tudnánk kikövetkeztetni. Ráadásul távolról sem ez a helyzet – erre még visszatérünk.

Emlékezzünk meg végül néhány szóban a nyelvoktatás, a hagyományos nyelvészet és a jelenkori leíró tipológia azon közismert felfogásáról, miszerint a participiumok mellékmondatokat helyettesítenek. Ennek a levezetésnek a történeti tarthatatlansága, s következésképpen történeti tipológiai alkalmazhatatlansága közhelyes igazság, vagy

³³⁰ Egyébként a három, etimológiailag azonos szerkezetű – csak az $\sqrt{o/e}nt^{[h]}$ formáns *-o-* illetve *-e-* változatában eltérő – alakulat, nevezetesen az *edunt* 'esznek', az *edens* 'evő' és a *dens* 'fog' összevetése ismét jól mutatja, hogy az igealakká lett (tehát predikatív) forma a legősibb, hiszen még a *t > s* hangváltozás előtt rögzült.

³³¹ Az indoeurópaiban a perfectum – amely cselekvés vagy történés révén szerzett tulajdonságot, állapotot fejez ki – a statív ragozásra megy vissza, az imperfectum pedig az aktívra. Vö. Gamkrelidze–Ivanov 1984, 293–307.

³³² „Osznovi” 1974, 331.

³³³ Bartens 1981, 101.

legalábbis annak kellene lennie.³³⁴ Legyen elég itt csak a következő egyszerű szillogizmus: A mellékmondatok – melyek nyilván nem lehetnek meg *verbum finitum*, különösen 3. személyű igealak nélkül – nyilván későbbi keletkezésűek, mint az ige verbális paradigmája az egyszerű mondatban; az ige (teljes) verbális paradigmája pedig, mint láttuk, későbbi, mint a particípiumok. Következésképpen a mellékmondatok a particípiumoknál jóval későbbi keletkezésűek.

A particípium korai keletkezésének és eredeti predikatív szerepének felismerése – szófajtani és funkciótani tanulságain túl – azért is lényeges, mert amennyiben a particípiumok predikátumszavak voltak, mondat szerkezetek magvát alkothatták, és így mind önmagukban, mind szerkezeteikre nézve közvetlenül elemezhetők a szkematogónia, és így a prenominitivitás szempontjából.

2.3.1.2. Az uráli nyelvek particípiumai és az igenem

Az a jelenség, hogy az uráli nyelvek particípiumai igenemileg determinálatlanok vagy ingadozóak, tehát hogy a particípiumok többsége azonos megformáltság mellett egyes esetekben aktív, másokban passzív jelentésű, a szakirodalomban sokszor tárgyalt sajátossága ennek a nyelvcsaládnak. A particípium akkor minősíthető igenemileg határozatlannak vagy közömbösnek, ha maga a particípiumi felépítés vagy séma – (relatív) ige-tő + adott particípiumképző – egyaránt előfordul aktív és passzív használatban, az ige-tő morfoszintaktikai vagy szemantikai tulajdonságainak függvényében (például ha a konkrét particípiumi szóalak igenemét az dönti el, hogy az alapjául szolgáló ige el van-e látva passzív képzővel, illetve hogy tranzitív jelentésű-e). A particípium igenemi közömbössége tehát végeredményben izoláltan tekintett képzőjének igenemi közömbösségét jelenti. A jelenség szélső példája, amikor egy és ugyanazon konkrét particípiumi szóalak szerepelhet mind aktív, mind passzív jelentésben – ezt nevezem az alábbiakban ambivalens példának.

³³⁴ Már Hirt (1937, 85) így írt erről: „Die Partizipia können, wie man gewöhnlich sagt, jede Art von Nebensätzen ersetzen. Dieser Ausdruck ist natürlich nur von unserm Standpunkt richtig. In Wirklichkeit treten nicht die Partizipia für die Nebensätze, sondern umgekehrt, die Nebensätze für die Partizipia ein.”

Az uráli particípiumok igenemi határozatlansága persze nyelvenként – sőt, egy nyelven belül particípiumonként is – különböző fokú lehet. Bizonyos esetekben egyáltalán nem vagy csak történeti elemzéssel mutatható ki, más esetekben olyannyira jelenvaló, hogy egy és ugyanazon konkrét particípiumi alak igenemileg ambivalens, azaz felléphet mind aktív, mind passzív jelentésben. A szemléltetés kedvéért az alábbiakban rövid válogatást nyújtok különböző uráli nyelvekből, a teljesség igénye nélkül. Kezdjük az ugor nyelvekkel.

A magyarban a jelen idejű (-ó, -ő képzőjű) melléknévi igenév általában cselekvő, a múlt idejű (-t, -tt) általában szenvedő, de közismertek az ellenpéldák is. A legmeggyőzőbben úgy jellemezhető a helyzet, ha mindkettőre ambivalens példákat hozunk:

- (1) *eladólány* – aktív,
- (2) *eladó lány* – passzív;
- (3) *olvasott ember* – aktív,
- (4) *olvasott könyv* – passzív.

Az osztjákban az igenemi ingadozás megfigyelhető mind a jelen idejűnek, mind a múlt idejűnek nevezett particípiumok esetében. A jelen idejű (-*tə*, -*te*, -*tš*, -*ti* stb. képzőjű) particípium többnyire cselekvő, de vannak passzív előfordulásai is. Vö.

- (5) Kaz. *wǎli-pǒrti* *wəj* 'rén-harapó állat (= farkas)' – aktív,
- (6) Kaz. *jaštǝ jǝnk* 'ivóvíz' – passzív.³³⁵

Ambivalens példák:

- (7) *нэпек ханһуым эви* 'a levelet megírt kislány' – aktív,
- (8) *эвийн ханһуым нэпек* 'a kislány által megírt levél' – passzív.³³⁶

A múlt idejű particípium (szuffixuma -*əm*, -*ə̃m*, -*mə*, -*mə̃*, -*m*) ugyancsak egyaránt használatos cselekvő és szenvedő értelemben:

³³⁵ Mindkét példa Honti 1984, 56.

³³⁶ Nyomiszova 1988, 123.

(9) Vj. *jǫm̂ kāsĭ* 'megérkezett ember'

(10) V. *kānčam nipik* 'megírt könyv' – passzív.³³⁷

Hasonló a helyzet a vogulban. Folyamatos participium (-ne, -n):

(11) *minne χum* 'menő ember' – aktív,

(12) *line jiw* 'hajítóbot' – passzív.

Befejezett participium (-m):

(13) *jiw lim χum* 'a botot elhajított ember' – aktív,

(14) *ērγ"m ērye* 'énekelt éneke' – passzív.³³⁸

Térjünk át a permi nyelvekre. A votjákban a folyamatos melléknévi igenév (-is, -ś) ugyan mindig aktív jelentésű, a befejezett (-em, -m), a jövő idejű (-no, -ono) és a lehetőséget kifejező (-mon) participiumok azonban egyaránt lehetnek aktívak vagy passzívak. Íme a példák:

(15) *lĭktem kĭsnomurt* 'megérkezett asszony' – aktív,

(16) *lĭdžēm khīga* 'elolvasott könyv' – passzív.³³⁹

(17) *potono gužem* 'a jövő nyáron' – aktív,

(18) *korano pu* 'kivágandó fa' – passzív.³⁴⁰

Ambivalens példák:

(19) *gĭrĭmon pijaš* 'legény, aki szánthat' – aktív,

(20) *gĭrĭmon intĭ* 'szántható hely' – passzív.³⁴¹

³³⁷ Honti 1984, 57.

³³⁸ A vogul példák forrása: Kálmán 1976, 64. és 115.

³³⁹ Csúcs 1990, 55.

³⁴⁰ Barthens 1979, 191.

A zürjénben a három alapvető participium közül a „folyamatos cselekvő” (-*is*) a votjákhöz hasonlóan, csak aktív lehet, ellenben a másik két participiumnak („folyamatos szenvedő”: -*an*, befejezett : -*em*) van mind aktív, mind passzív jelentése.

(21) *vurśan jem* ’varrótű’ – aktív,

(22) *kežan šu* ’vetőmag’ – passzív.

(23) *vleđćem mort* ’tanult ember’ – aktív,

(24) *pežalem nañ* ’sütött kenyér’ – passzív.

Ambivalens példák:

(25) *ытшкан морт* ’kaszáló ember’³⁴² – aktív,

(26) *ытшкан тупун* ’(jelenleg) kaszált fű’³⁴³ – passzív.

A mordvinban hat vagy hét participiumot szokás megkülönböztetni, melyek jó része igenemileg kötött, de például a perfektum participiuma (erza -*ž*, moksa -*f*) egyaránt jelölhet aktív és passzív vonatkozást:

(27) *še urvakstož brać* ’az a megnősült fivér’ – aktív,

(28) *pel’s koňaz šel’mse* ’félig bezárt szemmel’ – passzív.

(29) *šizef alaša* ’fáradt ló’ – aktív,

(30) *noldaf alaša* ’szabadon engedett ló’ – passzív.³⁴⁴

A cseremisz participiumok közül a folyamatos (keleti -*še*, -*šo*, -*šö*, nyugati -*šə*, -*šə*) általában aktív,³⁴⁵ ellenben a befejezett (keleti -*me*, -*mo*, -*mö*, nyugati -*mə*, -*mə*) és a beálló (-*šaš*(*lak*), a nyugatiban -*šäš*(*lak*) is) fellép mindkét igenemben. Példák:

³⁴¹ Csúcs 1990, 55.

³⁴² Az eddigi zürjén példák forrása Rédei 1978, 86–87.

³⁴³ Cipanov 1997, 19.

³⁴⁴ Keresztes 1990, 63, 67.

³⁴⁵ Bartens 1979, 135 megjegyzi, hogy egyes nyelvjárásokban ez is előfordul passzív jelentésben.

- (31) *kol kučâmo üzgar* 'halfogó eszköz' – aktív,
 (32) *kuralme mlande* 'felszántott föld' – passzív.
 (33) *tolšaš i* 'jövő év' – aktív,
 (34) *štāšaš paša* 'elvégzendő munka' – passzív.³⁴⁶

Ambivalens példák:

- (35) *lutšaš jeŋ* 'olvasni készülő ember' – aktív,
 (36) *lutšaš kniga* 'olvasandó könyv' – passzív.³⁴⁷

A finnségi nyelvekben a particípiumok igenemi ambivalenciája jóval kevésbé feltűnő, első látásra talán azt hinnénk, nem is jelentkezik. Ez azonban nem egészen így van. Vegyük példának a finn nyelv particípiumait. Ezek közül a *-va/-vä* (eredetileg *-pa/-pä*) végződésű ún. első particípium, melyet aktívnek szokás tartani, igenemileg valójában közömbös, hiszen képzője aktív és passzív ige-tövekhez egyaránt kapcsolódik (*tekevä* 'tevő', *tehtävä* 'teendő').³⁴⁸ Ami az ún. második és harmadik particípiumot illeti, itt az aktív (*-nut/-nyt*) és a passzívnek nevezett (*-(t)tu/- (t)ty*) alakok látszólag következetesen szemben állnak egymással, de igenemileg valójában az utóbbi is közömbös. Az olyan particípiumi formák, mint például *tapettu*, állítmányként egyaránt előfordulnak aktív és passzív használatban: passzívak praesens perfectumi jelentésükben (*karhu on tapettu* 'a medve meg van ölte'), ellenben aktívak az imperfectum tagadó alakjában (*ei tapettu* 'nem gyilkoltak, gyilkolás nem történt').³⁴⁹ Jelzői használatukkor – mely kizárólag tranzitív ige-k esetén lehetséges – mindig passzívak (*tapettu karhu* 'megölt medve'), ellenben csakis aktívak az időhatározói particípiumi szerkezetben (*karhun tapettua kananpojan* 'miután a medve megölte a csirkét'). Az ún. tagadó particípium

³⁴⁶ Bereczki 1990, 60.

³⁴⁷ Bartens 1979, 108.

³⁴⁸ Vesd össze még *käypä raha* 'forgalomban lévő pénz', *lyöpä kello* 'ütő óra' versus nyelvjárási *astuttapa* 'lépcső' (tkp. 'rálépendő').

³⁴⁹ Groteszk módon a finn nyelv-tanokban passzívnek nevezett igeragozásnak valójában a teljes paradigmája aktív, hiszen rejtett alanya az általában vett cselekvő (vö. német *man*, francia *on*), illetve beszélt nyelvi többes szám első személyű használatában 'mi'.

ambivalenciája triviális tény: *tuntematon* 'ismeretlen' (passzív) versus *kuolematon* 'halhatatlan' (aktív).³⁵⁰ Így hát legfeljebb a (-*nut/-nyt*) -participiumról mondható el, hogy minden körülmények között aktív, illetve az úgynevezett agensparticipiumról (-*ma/-mä*), hogy minden körülmények között passzív jelentésű.

A lapp nyelvjárásokra (nyelvekre) vonatkozólag eltérő leírások állnak rendelkezésre, de a participiumok teljes igenemi rigorozitását itt is kizárhatjuk. A folyamatos participium (*-*je* < *-*ja*, mely általában beleolvadt az igeőbe, illetve -*g'gje* képzőjű) mindig aktívnek tűnik, ellenben a befejezett (-*m* képzőjű) participium – hasonlóan a finn folyamatos -*va/-vä* participiumhoz – annak függvényében aktív vagy passzív, hogy aktív vagy passzivizált igeőből képezték-e:

(37) *čallam* 'aki) írt' *boattam* 'aki) megjött' – aktív,³⁵¹

(38) *gullâm* 'hallott'; *čallum*, *čallujuvvum* 'írott' – passzív,³⁵²

illetve aktívnek mutatkozik az összetett igealakokban is (praesens perfectum és kétféle plusquamperfectum), ahol a létige jelen idejű alakja mellett fordul elő,³⁵³ valamint „mellékmondat-helyettesítő” participiumos szerkezetekben, mint például :

(39) *son oai'dna boc'cuid vuol'gam* 'látja, hogy a rénszarvasok elmentek (sz. sz. látja a rénszarvasokat elmenteket)',³⁵⁴

A kildini lappban megfigyelhető egy magánhangzó + *nč* képzőjű befejezett participium, amely egyaránt lehet aktív és passzív:

(40) *ormenč* *olmá* 'a leült ember' – aktív,

(41) *var'esč raddjnc* *mur* 'az erdőben felhasogatott fa' – passzív.³⁵⁵

³⁵⁰ Hasonlóan a magyarban: *akaratlan* (passzív), *keletlen* (aktív).

³⁵¹ Szerebrennyikov 1964, 167.

³⁵² Lakó 1986, 108–109; Korhonen 1974, 91-3, Korhonen 1981, 251.

³⁵³ Lakó, ugyanott.

³⁵⁴ Korhonen 1981, 300.

³⁵⁵ Kert 1971, 205.

Hasonló a helyzet a szamojéd nyelvekben is, melyek közül most kettőből hozunk példákat (nyilván a többiben is találhatnánk ugyanilyen jelenséget). A szölkupban a négyféle melléknévi igenév közül kettő (az imperfektum *-(n)(t)il'* és a fosztóképzős *-kunčitil'*) szilárdan aktívnak látszik, ellenben a participium perfectum (*-pil'*) és a participium instans (*-(p)sāt'il'*, *-(p)sāt'il'*) igeneme ingadozó. Vö.

(42) *āl'čipil'* 'lehullott' – aktív,

(43) *qetpil'* 'zsákmányolt' – passzív.

(44) *tēsā japorapsāt'il' qup* 'a veletek megküzdendő ember' – aktív,

(45) *mēpsāt'il' alaqa* 'az elkészítendő ladik' – passzív.³⁵⁶

Ambivalens példák:

(46) *štāp qatpyl' qorgy* 'a szarvast megölt medve' – aktív,

(47) *qorgyt qatpyl' štā* 'a medvétől megölt szarvas' – passzív.³⁵⁷

A nyenyecben a participium imperfectum (*-na*, *-né*, *-da*, *d'e*, *-ta*, *t'e*) rögzítetten aktív, ellenben mindhárom további participium, nevezetesen az állító perfekt (*-wī/-mī*), a tagadó perfekt (*-wadawej/-madawej*) és a beálló (*-wanda/-manda*) kifejezhet mind aktív, mind passzív jelentést. Példák:

(48) *jīl'ewī* 'élt' – aktív,

(49) *ηadamī* 'széttépett' – passzív.

(50) *jīl'ewadawej* '(aki még) nem élt' – aktív,

(51) *pod'ermadawej* 'befogatlan' – passzív.

(52) *towanda* 'eljövendő' – aktív,

(53) *śertawanda* 'teendő' – passzív.

³⁵⁶ Hajdú 1968, 51–52.

³⁵⁷ Kuznyecova et al. 1980, 254.

Ambivalens példa:

(54) *śertawadawej* 'aki még nem csinált / amit még nem csináltak'.³⁵⁸

2.3.1.3. Igenemi határozatlanság és prenominitivitás

A particípiumok igenemi ambivalenciája más nyelvekben is megfigyelhető. Egy sor ilyen jelenség ismeretes például az indoeurópai nyelvek jelenében és múltjában. Az orosz *начитанный человек* vagy a német *belesener Mensch* jelentésében és formájában egyaránt megfelel a magyar *olvasott ember* kifejezésnek, azaz a múlt idejű, formálisan passzív particípium aktív jelentésben szerepel bennük. Ennek az ellentétét képviselik például a német olyan kifejezései, mint *melkende Kuh* 'fejős tehén', *schwindelnde Höhe* 'szédítő magasság'. Az oroszban a múlt idejű, *-мыѡ* stb. végződésű particípium ma egyértelműen passzív, de indoeurópai előzményei aktívak voltak (védikus *gātā* 'aki elment', *mr-tā* 'halott', szanszkrit *bhuk-ta* 'aki evett', *pi-ta* 'aki ivott'). A latin *cenatus* (< *ceno*) jelentése formája ellenére aktív: 'aki ebédelt', *potus* (< *poto*) pedig ambivalens jelentésű, egyaránt lehet 'megivott' és 'ittas'.³⁵⁹ A többször emlegetett *-nt*-participiumok az indoeurópai nyelvek döntő többségében aktívak, ám a hettitában gyakran passzív (is) a jelentésük.³⁶⁰ Ehhez hasonló példákat más nyelvcsaládokból is felsorolhatnánk.

Mindazonáltal térjünk vissza a mi uráli nyelveink particípiumainak igenemi ingadozásához, amely az előző pontban bemutatott példák alapján is láthatólag általánosan jellemzi ezt a nyelvcsaládot, jóval pregnánsabban, mint, például, az indoeurópai nyelveket.

Mielőtt következtetésekre jutnánk e jelenség történeti-tipológiai jelentőségével kapcsolatban, előzetesen tisztázandónak látszik egy olyan kérdés, amely az uralisztikában implicit vita tárgyát képezi (tehát egymással nyíltan általában nem is konfrontálódó, mégis ellentétes nézetekben nyilvánul meg), nevezetesen hogy léteztek-e egyáltalán

³⁵⁸ Hajdú 1968, 51–52. alapján.

³⁵⁹ Erről a jeleségről részletesen lásd Haspelmath 1994, 160 és kk.

³⁶⁰ Lehmann 2002, 183.

participiumok már az uráli, illetve finnugor alapnyelvben is. (Ez persze nem igazán a tipológus, inkább a történeti–összehasonlító nyelvész kérdése.³⁶¹) Az egyik megközelítés szerint az infinit igeformák kialakulása az alapnyelv felbomlása után történt meg, így aztán a finnugor participiumok (ugyanúgy, ahogyan az infinitívusok és a konverbiумok) ősi rendszere nem rekonstruálható.³⁶² Egy másik megközelítés szerint ez mégiscsak lehetséges,³⁶³ azzal a megszorítással, hogy az ily módon etimológiailag is kikövetkeztetett participiumok mondattanilag vegyes funkciójúak voltak.³⁶⁴ A két nézet szembenállása tipológiai szempontból csak látszólagos. Bár e sorok szerzője hajlik a második álláspont elfogadására (nevezetesen hogy legalábbis néhány etimológiailag kikövetkeztethető participiumképzővel bizonyosan számolhatunk az alapnyelvben), a számunkra most lényeges kérdés nem az, hogy a konkrét képzőket, illetve rajtuk keresztül a participiumokat az alapnyelvre nézve etimológiailag ki tudjuk-e következtetni, hanem hogy volt-e az alapnyelvnek participiumrendszere. Nos, a tipológiai, ezen belül a történeti-tipológiai megközelítés erre a kérdésre még akkor is igennel tudna válaszolni, ha e rendszerből etimológiailag azonosíthatóan semmi sem maradt (volna) fenn. Az uráli nyelvek participiumrendszereinek gazdagsága, e participiumok alaki felépítésének és funkcionalitásának hasonlósága, beleértve az itt tárgyalt jellegzetességet, az igenemi ingadozást, olyan egységes képet mutat e nyelvekben, hogy ha ez mindegyikükben újítás lenne, akkor egymástól független párhuzamos fejlődésüket egyenesen csodának kellene tartanunk. Másfelől a participiumok gazdagsága és jellegzetes „mellékmondatkiváltó” szerepe, mint szó volt róla, a világ jelenleg is megfigyelhető nyelveinek tanúsága alapján összefügg az OV alapszórenddel (a receptív mondatfelépítéssel), úgyhogy ha az SOV alapszórendűnek kikövetkeztetett uráli vagy finn-

³⁶¹ Tipológiai szempontból ugyanis egy igenemileg ingadozó participium megítélése – mint bármely tipológiai kérdésé – nem függ attól, hogy az adott jelenség megvan-e, s ha igen, etimológiailag rokoníthatóan van-e meg a vizsgált nyelvvel genetikusan összefüggő nyelvekben. Ahogyan a keleti osztják ergativitással kapcsolatban is szóba került, egy ősinek ítéltető nyelvi vonást nem tekinthetünk kevésbé ilyennek pusztán azért, mert az adott nyelv rokonai nem őrizték meg.

³⁶² A fő érv természetesen a mai uráli nyelvek participiumképzői etimológiai összefüggésének (állítólagos) hiánya, illetve a meglévő képzők etimológiai egybeesése bizonyos nomenképzőkkel.

³⁶³ Az utóbbi álláspontot kéviseli, hat–hét etimológiailag azonosítható participiumképzőt kikövetkeztetve az alapnyelvre, például Szerebrennyikov 1964, 163–176, Janhunen 1982, Cipanov 1997.

³⁶⁴ Ez az állítás csak látszólag áll ellentétben a tanulmányunk első részében kifejtett tétellel, nevezetesen hogy a participiumok ősi alapfunkciója a predikatív. Nyilvánvaló, hogy történeti értelemben már az uráli alapnyelv is jóval későbbi ennél a szóban forgó ősi állapotnál.

ugor alapnyelvben nem lettek volna particípiumok, akkor ez a nyelv megintcsak példátlan unikum lett volna a világ nyelvei között. Mindezek alapján a bizonyítás terhe arra hárul, aki tagadja a particípiumok meglétét az alapnyelvben. Ezen túl fontos látni, hogy a rendszer logikája abban az esetben is folyamatosan fennmaradhat, ha elemei közben lecserélődtek. Távoli analógia lehet ebből a szempontból az orosz nyelv, amelyben eredeti funkciójában egyetlen saját, azaz keleti szláv particípium sem maradt fenn, e nyelv jelenlegi particípiumrendszere késői átvétel az egyházi szláv ~ ószláv, tehát egy délszláv nyelvből, mindazonáltal nyilvánvaló, hogy ez az átvétel csakis azért lehetett sikeres, mert az új elemek könnyedén beleilleszkedhettek a régi rendszer logikájába. Hasonlóképpen, egy uráli nyelv valamely jelenlegi nyelvtani jelensége akkor is követheti a rendszer ősi logikáját, ha maga ez az elem anyagát tekintve újítás az adott nyelvben.³⁶⁵

Az uráli nyelvek gazdag particípiumrendszere, a tanulmányozott nyelvi példák és az itt kifejtett érvrendszer alapján tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy particípiumok már az uráli alapnyelvben is léteztek,³⁶⁶ igenemi tekintetben pedig a meghatározatlanság jellemezte őket.³⁶⁷ Ezt az álláspontot sok kutató magáénak vallja vagy vallhatja. Ami azonban az inkriminált igenemi határozatlanságot illeti, ezt rendszerint szóképzéstani okokkal magyarázzák. Jellegzetes például Szerebrennyikov véleménye: „Mindezen legarchaikusabb particípiumok megkülönböztető vonása abban áll, hogy nem volt bennük idő- és igenemi differenciáció. Ezt a tulajdonságukat aránylag könnyű megmagyarázni. Genetikailag mindezek a particípiumok igéből képzett főnevekre mennek vissza, az igéből képzett főnév pedig, természetesen, nem különböztethette

³⁶⁵ Így például a magyar *-k* többesjel ebben a funkciójában a magyar nyelv önálló története során keletkezett. Ebből azonban nyilvánvalóan nem lehet levonni azt a következtetést, hogy a magyar vagy elődnyelvei korábban nem ismerték a többes számot. (Különösen, ha tudjuk, hogy a magyarban van az alapnyelvre visszavezethető többesjel is: az *i.*)

³⁶⁶ Bereczki 2003, 58 úgy nyilatkozik, hogy csak egyetlen particípiumi szerkezet vezethető vissza teljes bizonyossággal az alapnyelvre. Mint látható, a magam részéről mind történeti, mind tipológiai megfontolásokból úgy látom, hogy ha anyagilag nem következtethetők is ki, a particípiumos szerkezetek bizonyára sokkal gazdagabban voltak képviselve az alapnyelvben.

³⁶⁷ Ugyanígy ingadozhattak az igeidők tekintetében, a legvalószínűbben csupán folyamatos illetve befejezett voltak tekintetében álltak szemben egymással. Az igeidők bizonytalansága azonban – szemben az igenemével – nem látszik prenominatív vonásnak, ezért ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk.

meg ezeket a jegyeket.³⁶⁸ A particípiumoknak *főnevekre* való visszavezetése e gondolatmenetben egy kicsit még a szokásos levezetésen belül is meglepő (hiszen még csak nem is melléknevekről van szó), mindazonáltal ez így is csak részesete annak a téves logikának, amely az („egyszerű”) névszói kategóriákat feltétlenül ősibbnek kívánja tekinteni, mint a („komplex”) igenévi kategóriákat. Ahogyan e kérdést egyszer már érintettük, ha egy particípiumképző etimológiailag azonos egy nomenképzővel, az valójában nem azt bizonyítja, hogy az előbbi az utóbbira megy vissza, hanem azt, hogy az adott képző mindkét kialakult kategóriánál ősibb, azaz egy olyan stádiumban csatlakozott az adott tövekhez, amelyben a szófaji differenciáció még nem létezett, vagy legalábbis nem teljesedett ki. Ha egyszer a particípiumok mindenekelőtt predikátumok voltak, akkor képzőjük eredetileg nyilvánvalóan predikátumjelző, méghozzá olyan, amely kezdetben bármely leendő szófajú tőhöz csatlakozhatott, ide értve a predikatív használt nomeneket is, különösen – bár nem kizárólag – azokat, amelyek később melléknevekké lettek. Mint kifejtettük, e képzők alkalmazására elősorban olyan predikációk esetén kerülhetett sor, amelyek az alany valamely szokásos, rendszeres, állandó jellemző jegyét fejezték ki. Ha ez a képző nominális tőhöz járult, akkor az ilyen predikátumból később (képzett) főnevek vagy melléknevek kristályosodtak ki (és persze megörökölték a tövek névszói kategóriáit), ha pedig igeihez, akkor particípiumok jöttek létre (amelyek ugyanígy megtartották az ige-tőhöz társuló kategóriákat, többek között a vonzatszerkezetet). Az etimológiailag azonos nomen- és particípiumképzők tehát nem egymásra, hanem közös előzményükre vezethetők vissza, mely még nem szófajt, hanem funkciót jelzett. Ugyanez lehet a magyarázata egy sor más uráli képzőelem látható vagy kikövetkeztetett szófaji közömbösségének is.³⁶⁹

A particípiumok igenemi ingadozása tehát a particípiumképzők egykori igenemi közömbösségére vezethető vissza. Talán hajlamosak lennénk ezt úgy értelmezni, hogy egy ilyen képző eszerint bármely igenemű ige-tőhöz hozzájárulhatott. Ez azonban mérőben valószínűtlen. Ha csak a nyelvekben legáltalánosabban megfigyelhető három

³⁶⁸ «Отличительная особенность всех наиболее архаических причастий состоит в том, что они не имели временной и залоговой дифференциации. Такая их особенность сравнительно легко объяснима. Генетически все эти причастия восходят к отглагольным именам существительным, а отглагольное имя существительное, естественно, не могло различать этих признаков.» Szerebrennyikov 1964, 172–173.

³⁶⁹ Vö. Osznovi 1974, 330 kk.

igenemet (aktívum, medium, passzívum) tételezzük is fel, nyilvánvaló, hogy ezeket állandó jellemző jegyként predikálni nem egyformán kézenfekvő, különösen egy passzív jelentésű igtőről nehéz elképzelni, hogy olyasmit fejezzen ki, ami valamely szubsztanciának állandó, visszatérő, jellegzetes jegye (amikor is egy szubsztanciát tehát az jellemezne leginkább, hogy rendszeresen ugyanaz a dolog történik vele).³⁷⁰ A particípiumképző igenemi közömbössége csakis arra utalhat, hogy a nyelvtörténet azon korszakában, amikor predikátumjelként a (leendő) igék tövéhez járult, az igenem tekintetében maguk ezek a tövek is közömbösek voltak, még egyszerűbben szólva, az igéknek még nem volt igeneme.

Ezzel tehát nem kevesebbet állítunk, mint hogy az igenem történetileg létrejött kategória, mégpedig későbbi, mint az igei állítmány. Ennek a tételnek nyilvánvalóságát akkor láthatjuk be, ha felidézzük magunkban a prenominitivitás fogalmát, illetve azt az utat, ahogyan az igei állítmány és a hozzá kapcsolódó nomen(ek) viszonya történetileg alakult. Az ige mellett eredetileg agensek és patiensek léteztek, maga az igeragozás is ezt a szemantikai szembenállást tükrözte az aktív és a statív ragozás megkülönböztetésével (protoaktív stádium). A tranzitivitás előtérbe kerülésével az intranszitiv igék alanyánál megszűnt az agens jelleg speciális kifejeződése; ami eddig általában volt az agens jelölője, mostantól fogva már csak a tranzitív agensst jelölte (idővel pedig bármely, a tranzitív ige mellett A funkcióban álló entitást). Valójában ez volt az első lépés a valódi alany kategóriája felé: a prototranzitív szerkezetben (mely leginkább az ergatívra hasonlíthatott) az intranszitiv igék alanya és a tranzitív igék alanya még különbözött ugyan egymástól, de lényegében már alanyok, és nem agensek vagy patiensek voltak. Ez volt az első „alkalom” arra, hogy az igenem kategóriája kialakuljon, mégpedig mint új eszköz az ige és a hozzá kapcsolódó nomen szemantikai viszonyának kifejezésére, amelyet régebben a patients–agens megkülönböztetés képviselt. A végső lökést természetesen az egyetemes alany létrejötte adta meg, amely a nomenen nemhogy az agens–patients-viszonyokat, de még az intranszitiv–tranzitív megkülönböztetést is felszámolta.³⁷¹

³⁷⁰ Ilyen példa lehetne a magyarban a *fejős tehén* – ám talán nem véletlen, hogy a *fejős* nem particípium, hanem valóban deverbális melléknév, és nem is nagyon lehet predikálni (**ez a tehén fejős*).

³⁷¹ Márminthogy ez történt a nominatív mondatforma kialakulása során. A lényeg ugyanis nem a nominatívusz mint olyan létrejötte, hanem egy szemantikailag közömbös szintaktikai szerkezet megme-

Az igenemi megkülönböztetés ily módon mintegy kompenzációként keletkezett. Ezt a megfogalmazást persze nem kell szó szerint értelmezni. A valóságos folyamat nyilván nem úgy ment végbe, hogy egy eltűnt eszköz helyett, mintegy kárpótlásul létrejött egy másik (ilyen nyelvtörténeti folyamatok nincsenek, a nyelv nem ismer sem nosztalgiát, sem teleológiát – minden, ami benne történik, okok és következmények láncolata). Az *agens*–*patiens*, *intranszítív*–*transzítív* megkülönböztetés felszámolódása és az igenemek kialakulása egymáshoz képest és párhuzamosan mehetett végbe, és magának az igenemi elkülönződésnek is megvan a maga belső története. (Az első változás a medialitás – nem-aktivitás – morfológiai kifejeződése, és ily módon az aktív és a mediopasszív igenem kialakulása lehetett, a második pedig ez utóbbinak kettéválása mediális és passzív igenemre.³⁷²)

Egyfelől az egységes nominatívusz létrejötte, másfelől az igenemek kialakulása és megszilárdulása tehát egymással összefüggő, párhuzamos fejlemény. A mondat szerkezet történeti alakulásának azon a pontján, amikor az általános, absztrakt nominatívusz mint az alany *par excellence* esete megszilárdult, az igenemeknek is készen kellett állniuk. Ha tehát az uráli nyelvekben a *participiumok* arról tanúskodnak, hogy kialakulásukkor az igei predikátum igeneme még kialakulatlan kategória volt, ez egyszersmind arra is következtetni enged, hogy az egyetemes alany, az absztrakt nominatívusz kategóriájával ugyanez lehetett a helyzet.

Összegezve mindezt, a következőkre jutunk. Az uráli nyelvek *participiumainak* igenemi ingadozása ősi igenemi közömbösségükre utal, ez pedig arra, hogy kialakulásuk a nominatív mondat szerkezet végső megszilárdulásánál korábbi periódusra tehető. A *participiumok* ebben az értelemben tehát *prenominatív reliktumok* az uráli nyelvekben.³⁷³

revedése, amely a nominális összetevőkön már nem jelez(het)te az *agens*–*non-agens* megkülönböztetés. Ugyanez a mondatfelépítési rigiditás az ergatív nyelvekben is háttérül szolgált az igenemek keletkezésének.

³⁷² Ezt a sorrendet jól példázza a görög igeragozás, amelyben a passzív paradigma láthatólag nem egyéb, mint a mediális formák kiegészítése egy további képzővel – már ahol ez egyáltalán megtörtént, hiszen a passzív paradigma jó fele nem is vált el a mediális paradigmától (ún. mediopasszív alakok).

³⁷³ Kiegészítésül: az igenemi ambivalencia más deverbális képződményekben is megmutatkozik, nemcsak a *participiumok*nál. Ilyen például a magyarban a *szántás*, a *vetés*, az *írás* stb., amely egyaránt lehet az aktív cselekvés és a passzív eredmény megnevezése. Ide vonható továbbá a genitívus *subiectivus/obiectivus* kérdése is (bármely nyelvben), amennyiben ez is azonos szintagmatikus (esetleg szóösszetéti) alakulatok igenemi ambivalenciáját mutatja. Mindezek a jelenségek azonban nagy

2.3.2. A particípiumi alárendelés és a szórend

2.3.2.1. A szórendi tipológia alapjai

Mint már többször szóba került, a szórendi tipológia abból a megfigyelésből indul ki, hogy a tranzitív igékkal alkotott mondatok három fő összetevője, nevezetesen az S (szubjektum), az O (objektum) és a V (verbum, igei állítmány) sorrendjének a nyelvek döntő többségében van valamely meghatározott standardja, másszóval egy egyszerű mondatban e három kategória valamelyik adott permutációja képezi bennük az ún. alapszórendet. Az alapszórend definíció szerint az S, V és O azon kizárólagos vagy domináns sorrendje, amely az adott nyelvben stilisztikailag semleges, független, kijelentő mondatokban figyelhető meg, mégpedig olyan esetekben, amikor az S meghatározott emberi agens, az O meghatározott patiens, az ige pedig az S által az O-ra irányulóan kifejtett cselekvést jelent (nem pedig állapotot vagy történet). Megállapodás szerint, ha egy nyelvben két konkurrens domináns szórend figyelhető meg, akkor a gyakrabban előfordulót vagy a nyelvtanilag jelöletlent tekintjük alapszórendnek.

Mint az értekezés első részében részletesen tárgyaltuk (1.2.2.2.7.1.), az S és az O szimbólumok használata felveti azt az elméleti alapproblémát, vajon univerzális kategóriának tekinthető-e a szubjektum („alany”) és az objektum („tárgy”) fogalma. Mint-hogy azonban a szórendi tipológiának a lényegénél fogva alapaxiómája az ezen kérdésre adott igenlő válasz (különben a vizsgálódást meg sem lehetne kezdeni), ebben az alfejezetben mi is elfogadjuk ezeket a kategóriákat, azzal, hogy következetesen ezeket a szimbólumokat fogjuk használni, nem pedig az *alany* és a *tárgy* terminusokat. Állapodjunk meg tehát a fenti szemantikai jellegű meghatározásokban: az S a cselekvést jelentő tranzitív ige agensét, az O pedig patiensét jelöli (értsd: azt, ami a mondatnak egy nominatív nyelvre fordított megfelelőjében alapesetben alany, illetve tárgy lenne). Még így is szép számmal ütközhetünk gyakorlati problémákba a világ bizonyos nyelv-

valószínűséggel posztinominatív fejlemények, amelyek – ellentétben a particípiumok alakulásával – nem magyarázhatók önmaguk immanens fejlődésével, hanem valószínűleg részben éppen a particípiumok ambivalenciájának analógiáját tükrözik, illetve az adott képzők eredeti és tovább élő függetlenségét az igenem kategóriájától.

veinek szórendi elemzésénél, de minthogy e tanulmányban a már meglévő és megbízható adatokra fogunk hivatkozni, ezektől most eltekinthetünk.³⁷⁴

Amikor a szórendi tipológia Greenberg híres 1963-as dolgozatával útjára indult, az általa vizsgált 30 nyelvben úgy találta, hogy a három alapkategória matematikailag adódó hat elrendezéséből (SVO, SOV, VSO, VOS, OSV és OVS) valójában csak három fordul elő mint alapszórend: VSO, SVO és SOV. Ebből szűrte le híres első univerzáléját, miszerint „nominális alanyú és tárgyú kijelentő mondatokban a domináns szórend majdnem mindig olyan, hogy a szubjektum megelőzi benne a tárgyat”,³⁷⁵ és sorolta be a nyelveket az I., II., ill. III. kategóriába, ahol a sorszám lényegében az ige helyzetét jelzi a láncban, értelemszerűen a rögzített relatív sorrendű S,O párhoz képest. A későbbi vizsgálatok azonban, amelyek egyre nagyobb és egyre tágabb reprezentativitású korpuszon vizsgálták a kérdést, ennél pontosabb képet nyújtottak a világ nyelveinek alapszórendi megoszlásáról.

A múlt század végéig az egyik legalaposabb mű Tomliné volt (1986), amely 402 nyelv összehasonlítására épült. Ennek százalékos eredménye látható az alábbi táblázat utolsó előtti oszlopában, előtte másik négy korábbi vizsgálat eredménye.³⁷⁶ Azóta azonban rendelkezésünkre áll egy majdnem háromszor ekkora korpuszon, nevezetesen

³⁷⁴ Íme néhány az ilyen lehetséges gyakorlati problémák közül. Egyes nyelvekben a kötött névmások, névmási klitikumok, főnévbeágyazások olyan gyakoriak, hogy a teljes NP-s tranzitív mondatok – melyeket vizsgálni szeretnénk – igen ritkák. Más: a leggyakoribb szórend a szöveg típusától is függhet. Ismét más: gyakoriságban vagy pragmatikus semlegességét tekintve a nyelvtanilag jelölt szórend felülmúlhatja a jelöletlent (ilyen pl. a perui jagua (yagua) nyelv, ahol a gyakori, ámde jelölt szórend VSO, a jelöletlen, az SOV, sokkal ritkább); a jelöltség így nem mindig megbízható kritérium. Vannak nyelvek, ahol a szórendet ad hoc pragmatikai szándékok döntenek el, pl. mindig a rémával (kommenttel) kezdik a mondatot (flexibilis szórend), ilyen többek között a kajuga (cayuga) kanadai indián nyelv, az Egyesült Államok oregoni partvidékén beszélt kósz (coos), a kihalt ausztráliai ngandi; az ilyen nyelvekre a szórendi tipológia egyszerűen nem alkalmazható, másfelől persze nem is cáfolhatják a kötött szórendű nyelvekre levont következtetéseket.

³⁷⁵ Greenberg 1963, 77.

³⁷⁶ A táblázat első öt oszlopa a Song 2001, 79. oldalán olvasható két táblázat összevonása. Az alapszórendek megoszlására és más grammatikai jelenségekkel való összefüggésére nézve egyébként is felhasználtam e könyv ide vonatkozó fejezetét. Az első négy oszlop adatainak eredeti forrása rendre Ultan 1969, Ruhlen 1975, Hawkins 1983, Mallinson–Blake 1981, az ötödik pedig Tomlin 1986-os művéből való (mindezeket idézi Song, i.h.). Ezeket egészítettem ki Dryer 2005 adataival (utolsó oszlop), az összehasonlítás kedvéért ugyancsak százalékba átszámolva. Megjegyzendő, hogy Dryernél a be nem sorolt nyelvek több, egymással nem azonosítható okból maradtak számításán kívül, például a több alapsorrendet felmutató nyelvek ugyanúgy ide tartoznak, mint az azonosítható alapsorrend híján lévők – innen ezen nyelveknek feltűnően nagy aránya az utolsó oszlopban.

1228 nyelv felmérésén alapuló arányszámítás is (Dryer 2005), ennek százalékra átszámított adatait tartalmazza az utolsó oszlop.

SOV	44	51	51,8	41	44,78	40,47
SVO	34,6	35,6	32,4	35,0	41,79	35,42
VSO	18,6	10,8	13,4	9	9,2	6,92
VOS	2,6	1,8	2,4	2	2,99	2,11
OVS	–	0,5	–	1	1,24	0,73
OSV	–	0,2	–	1	0	0,32
besorolhatatlan	–	–	–	11	–	14,03

Néhány eltéréstől eltekintve a kép eléggé egyöntetű. Az S kezdetű nyelvek aránya a különböző vizsgálatokban 75,89 és 88,6 % között ingadozik, vagyis a nyelvek döntő többségét alkotják. Az O kezdetűek legfeljebb 2 %-ot tesznek ki. Jól látható a szakadás az SO és az OS nyelvek gyakorisága között is. Az SOV és az SVO, illetve a VOS és a OVS között Tomlinnál még nem mutatkozott statisztikailag szignifikáns különbség. Dryer azonban már a 80-as évek végétől – különösen az SOV és az SVO viszonyára nézve – korrigálta Tomlin számításait, 2005-ös eredményei pedig végképp nyilvánvalóvá tették, hogy az SOV gyakorisága a világ nyelveiben valójában egyértelműen felülmúlja az SVO sorrendét. Következésképpen a gyakorisági hierarchia ténylegesen így fest (> jelentése: gyakoribb, mint):

(55) SOV > SVO > VSO > VOS > OVS > OSV.

Mindebből jelen céljainkra annak kiemelése lényeges, hogy ezek szerint a világ nyelveinek legtöbbsége az SOV alapszórend képviselője. Erre a tényre érdemes figyelemmel lennünk az uráli nyelvek szórendi tipológiájának vonatkozásában is.

2.3.2.2. Az uráli alapszórend

Az a megállapítás, mely szerint az uráli nyelvekre döntő többségében az SOV alapszórend jellemző,³⁷⁷ s következésképpen ezt kell feltételeznünk az uráli és a finnugor

³⁷⁷ Vö. Bakró-Nagy 2006, 282 skk.

alapnyelvre is, általánosan elfogadott tézis a mind az uralisztikában, mind a nyelvtipológiában.³⁷⁸ Az SOV-től való legfeltűnőbb eltérést a finnségi nyelvek SVO alapszórendje mutatja, amelyet a kutatók általánosan a közfinn korszakban más nyelvi változásokban is tetten érhető erőteljes germán és balti hatásnak tulajdonítanak, megjegyezve, hogy ugyanez a szórend a lappban lehet párhuzamos fejlődés és későbbi finn hatás eredménye is.³⁷⁹ Természetesen SVO sorrend más uráli nyelvekben is előfordulhat, de sohasem alapszórendként. A magyar például pusztán leíró szempontból szórendjét tekintve akár vegyes típusú nyelvnek is tartható, tárgyas ragozású igei állítmányok (tehát határozott tárgyat tartalmazó mondatok) esetén ugyanis itt is SVO figyelhető meg, szemben a határozatlan ragozású SOV-vel (*az ember építi a házat* versus *az ember házat épít*). A határozott ragozású igealakot tartalmazó szerkezet azonban grammatikailag markírozott, s így az eredeti meghatározás szerint voltaképpen nem tekinthető alapszórendnek. Ugyanide vezet a történeti megfontolás is: ha elfogadjuk, hogy a tárgyas ragozás a magyar nyelv önálló életében keletkezett belső fejlemény,³⁸⁰ az SVO sorrend is csak másodlagos lehet. Egyszóval a magyar nyelv alapszórendje is bízvást SOV-nek tartható.

Ha tehát így áll a kérdés az uráli nyelvekre nézve, érdemes összevetni e nyelvek tanúságaival azokat a további megállapításokat is, melyeket a tipológiában az SOV alapszórenddel kapcsolatban általában tettek.

2.3.2.3. Az SOV alapszórend és következményei

Már Greenberg 1963-as dolgozatának sem csupán az volt a célja, hogy megállapítsa az emberi nyelvekben lehetséges illetve domináns alapszórendeket. A szórendi tipológia kezdettől fogva abból a hipotézisből indult ki, hogy rendszeres összefüggés áll

³⁷⁸ Vö. például Bereczki 2003, 58.

³⁷⁹ Bereczki 2000, 38–39. Hasonló mondható el a zürjénnel kapcsolatban, ahol a váltás nyilvánvalóan orosz hatásra következett be.

³⁸⁰ Erről a kérdésről Havas 2005b-ben írtam, felfogásomat Honti 2008 vitatta. Amennyiben neki van igaza, ezt a legutolsó érvet figyelmen kívül kell hagyni – nincs perdöntő jelentősége. Maga a vitatott problémakör (a tárgyas ragozás eredete az uráli nyelvekben), bármily izgalmas és sokrétű is, nem függ össze a prenominitivitás kérdéskörével, így a részletekre itt nincs okom kitérni.

fenn az alapszórend és bizonyos kisebb kételemű szintagmák (például jelző és jelzett szó, birtokos és birtok, főige és segédige stb.) belső szórendje között. Maga Greenberg így is fogalmazta meg erre vonatkozó univerzális állításait: ezekben a zömmel implikatív univerzálékban lényegében a három alapszórend egyike áll a „ha”, és valamely kisebb szintagma egy meghatározott belső szórendje az „akkor” oldalon, például „A VSO alapszórendű nyelvekben a ragozott segédige mindig megelőzi a főigét, az SOV alapszórendű nyelvekben pedig követi” (16. univerzálé).³⁸¹ A három greenbergi alaptípusból való kiindulás azonban – eltekintve attól, hogy, mint említettük, utóbb nem is bizonyultak kivételtelennek – vagy háromféle elrendeződést jósolna a kisebb kéttagú szintagmákra nézve, ami persze lehetetlen, vagy azt, hogy a kisebb szintagmákban két alapszórend – nevezetesen az I. és a III. – esetében következetesen egymással ellentétes sorrendet találunk, a II. esetében pedig vegyes előfordulást. A hetvenes évek vizsgálataiban azonban nem erre az eredményre jutottak. Elsősorban Lehmann (1973, 1978a, 1978b, 1978c) és Vennemann (1974a) munkássága alapján világossá vált, hogy az implikációs összefüggések szempontjából a három fő kategóriából (S, O, V) csak az utóbbi kettőnek van relevanciája, az alany elhelyezkedése közömbös a szintagmák szórendjének alakulására nézve. Így Greenberg három alaptípusából kettő marad: OV (= SOV) és VO (= VSO és SVO). A háromról két típusra való áttérés előnye az is, hogy e kettőbe nyilvánvalóan a három ritkábban előforduló alapszórend is besorolható. A szakirodalom egy részében az OV típust később a receptív, a VO-t pedig az emisszív elnevezéssel illették.

A receptív–emisszív tipológia alaphipotézise tehát az, hogy a kisebb kéttagú szintagmák belső szórendje egy nyelvben harmonizál az O és a V elhelyezkedésével az adott nyelv alapszórendjében. Legteljesebb formájában talán Vennemann (itt most kis sé adaptált módon ábrázolt) 1974-es táblázata tükrözi ezt a feltételezett összefüggést. Ő a vonzatokat vagy módosítókat operátoroknak, a főtagokat (vagy fejeket, heads) pedig operandumoknak nevezi, és alapképlete szerint az OV nyelvekben a szórend következetesen: operátor–operandum, a VO nyelvekben pedig operandum–operátor. A

³⁸¹ Greenberg 1963, 85., itt némileg rövidítve.

receptív nyelvekre nézve tehát az alábbi szórend adódik (míg az emisszívekben a bal és jobb oldali oszlop éppenséggel felcserélődne):

<i>OPERÁTOR</i>	<i>OPERANDUM</i>
O	V
határozó	ige
főige	segédige
melléknév	főnév
vonatkozó mellékmondat	főnév
birtokos	főnév
számnév	főnév
determináns	főnév
melléknév	összehasonlító morféma
viszonyítási etalon	középfokban álló melléknév
nominális szintagma	adpozíció ³⁸²

Ez az általánosítás tehát azonos elvi alapon magyaráz egy sor olyan implikációt, melyeket Greenberg még egymástól függetlenül ábrázolt. Ugyanakkor az elképzelésnek megvan a maga ára is: bizonyos értelemben az O–V viszony elveszti kitüntetett szerepét, hiszen maga is csak egyike az operátor–operandum viszonyoknak. Történeti-tipológiai szempontból ellenben továbbra is nyilvánvalónak látszik, hogy ha van összefüggés ezek között a jelenségek között, akkor az alapszórend mégiscsak meghatározó. Azonkívül egyes kategóriák besorolását később kétségbe vonták, pl. a segédigét többen operátornak tekintik, míg itt főtag.³⁸³

A tipológiai kutatás az elmúlt évtizedekben mind elméletileg, mind a világ nyelveinek ilyen irányú tanulmányozása alapján kritikailag felülvizsgálta a Lehmann–Vennemann-féle megközelítést. Dryer például, 1992-es tanulmányában, 625 nyelv alapján a VO/OV sorrenden kívül 24 további szintagmatikus elempárt vizsgált, és nem

³⁸² Visszonyítási etalon (standard of comparison): amivel melléknév- vagy határozófokozáskor összehasonlítunk valamit (például a ház ebben: *a jegenyefa magasabb a háznál*). Determináns: például mutató névmás vagy névelő. Adpozíció: előljárószó vagy névutó.

³⁸³ Szintaktikai értelemben Vennemann felfogása igazolható: ahol van konjugáció, ott egy segédige + főige szerkezetben rendszerint a segédige a verbum finitum, s ezzel az állítmány magva. (Kivételek persze lehetnek, ilyen például a magyarban a feltételes mód múlt idejében a verbum finitum + a változatlan alakú *volna* segédige – már amennyiben ez utóbbi valóban segédigének minősíthető.)

egyes nyelveket hasonlított össze, hanem nyelvcsoportokat (genera) hat széles nyelvi areálban. A szerző végülis cáfolja az operátor–operandum felfogást, tehát azt a nézetet, hogy a vonzatok következetesen a főtagok adott oldalán helyezkednek el. Szerinte ez az elképzelés ugyanis csak hat elempár esetén állja meg a helyét, más elempárok azonban – például a jelző–jelzett szó szerkezet – egyáltalán nem úgy működnek, ahogyan a táblázat jósná, sőt, egyes elempárok kifejezetten ellentétesen működnek.

Dryer mindazonáltal úgy véli, hogy más megközelítéssel mégiscsak található szabályszerűség azoknak a szintagmatikus elempároknak a viselkedésében, amelyek harmonizálnak a V és az O egymás közötti sorrendjével. Hogy a receptív és az emisszív sorrendre nézve ne kelljen minden összefüggést kétszer és implikatív módon megfogalmaznia („ha az alapszórend OV, akkor...; ha az alapszórend VO, akkor...”), bevezeti a „verb patterner” és az „object patterner” terminusokat, amelyet magyarul talán igerendűnek és tárgyrendűnek nevezhetünk. Igerendű egy kéttagú szintagmának az az eleme, amely VO nyelvekben elől, OV nyelvekben hátul szokott állni, tárgyrendű pedig értelemszerűen a másik elem.³⁸⁴ Dryer arra a meglátásra jut, hogy az egyszerű, nem-szintagmatikus (ágrajzban : nem elágazó) konstituensek – például a módhatározók, a segédigék – általában igerendűek, ellenben a bonyolultabb, belső szerkezettel rendelkező, azaz szintagmatikus (elágazó) összetevők – mint például az alárendelő szerkezetek – tárgyrendűek. Jól érzékelteti ezt az a különbség, amelyet egy emisszív nyelvben, mint például az angol, egy egyszerű és egy vonzatos melléknév használatában látunk, vö. *a rich country* ’egy gazdag ország’ versus *a country rich in natural resources* ’egy természeti kincsekben gazdag ország’. Minthogy a szintagmatikus összetevők tárgyrendűek, a melléknévnek, ha saját vonzatot kap, egy VO nyelvben a főnév jobb oldalára kell kerülnie (míg ugyanez nem állna egy OV nyelvre, például a magyarra, ahol a sorrend ilyen esetekben is: a melléknév vonzata – melléknév – főnév). Ebben az értelemben beszél tehát Dryer jobbra elágaztató és balra elágaztató nyelvekről. Képlete szerint a receptív nyelvek alapjában balra elágaztatók (a bonyolultabb alárendelt elemek a főtagoktól balra sorolódnak), míg az emisszívek jobbra elágaztatók. Ezt a hipotézist azonban – konkrétan az alárendelő szerkezetekre nézve – valójá-

³⁸⁴ Így például azt az összefüggést, miszerint a birtokos szerkezetben OV nyelvekben a birtokos–birtok, VO nyelvekben a birtok–birtokos szórend az általános, egyszerűen úgy mondhatjuk, hogy a birtokos tárgyrendű, a birtok pedig igerendű.

ban a korábbi vizsgálatok sem támasztották alá.³⁸⁵ Az derült ki ugyanis, hogy az igekezdetű (VSO és VOS) nyelvekben szinte kizárólagos az NRel, azaz a poszt nominális (továbbá jobbra elágazó) alárendelő szintagma; az ige középső (SVO és OVS) nyelvek érdekes módon döntően ugyanezt a sémát követik (holott logikailag ambivalenciát várnánk bennük e tekintetben), azaz a VO → NRel összefüggés érvénye általános; ellenben az OV nyelvekre a várt RelN, tehát pre nominális (illetve balra elágazó) alárendelő szintagma feltételezett túlsúlya e nyelvek elegendően széles választékát vizsgálva nem igazolódott. 603 nyelvre kiterjedő adatbázisának alapján Dryer már 1991-ben arra jutott, hogy az ige végű nyelvekben mindkét séma általános, sőt, egy véletlenül választott ige végű nyelv pre nominálisnak bizonyulási esélye csak 43 %. Ráadásul az ige végű RelN nyelvek csaknem fele areálisan egy területre korlátozódik: Euráziára.

Engedtessek meg mindazonáltal némi fenntartással élnem ez utóbbi megállapításokkal kapcsolatban. Nem ártana differenciáltabban viszonyulni a receptív nyelvek és az alárendelő szintagmák viszonyának kérdéséhez, és nem összemosni az alárendelés különböző stratégiáit. Nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy ha kizárólag a participiumos megoldásokat vizsgálnánk, akkor az OV – a várakozásnak megfelelően – mégiscsak egyértelműen RelN-nek (és balra elágazónak) mutatkoznék. A fent említett kutatók nem tették meg ezt a megkülönböztetést, holott nagyon is lehetséges, hogy a vonatkozó névmásos megoldás affinitása az NRel szórenddel egyszerűen a vonatkozó névmás anaforikus természetéből (pontosabban az anaforikus megoldásnak a vonatkozó névmás használata iránti preferenciájából)³⁸⁶ adódik; másszóval a vonatkozó névmás használata az alárendelő szerkezetben dominánsan poszt nominális használattal jár, az alapszórendtől függetlenül. Participiumos megoldás esetén azonban – ezt legálább hipotetikusán feltételezhetjük – aligha jelenik meg dominánsan NRel egy OV nyelvben.

Témánk szempontjából mindez oda vezet, hogy az SOV (tehát OV) alapszórendűnek kikövetkeztetett uráli illetve finnugor alapnyelvben döntően pre nominális és balra elágazó szerkezeteket kell feltételeznünk, különösen a mondatértékű (szintagmatikus)

³⁸⁵ Vö. pl. Kuno 1974; Mallinson–Blake 1981, 261–371; Keenan 1985; Dryer 1991.

³⁸⁶ Anaforikus megoldás más típusú, például személyes vagy mutató névmás segítségével is lehetséges, és vannak is olyan nyelvek, melyek így járnak el (például perzsa, arab, héber, kiribati, kera, urhobó).

alárendelések esetében. Hogy ez valóban így van-e, arra nézve természetesen akkor tudunk nyilatkozni, ha megvizsgáljuk e szempontból a mai uráli nyelveket.

2.3.2.4. Particípiumos alárendelés az uráli nyelvekben

Mielőtt hozzáfognánk az uráli nyelvek particípiumos alárendelő szerkezeteinek bemutatásához, röviden ki kell térnünk a következőkre. Az uráli nyelvekben a hypotaxis megvalósulásának alapjában két formája létezik. Az egyik éppen a particípiumi alárendelés, a másik viszont az alárendelő mellékmondat. Bár jelen vizsgálódásunk hangsúlyozottan csak az első variánssal foglalkozik, nem árt utalni arra a tényre, hogy a „valódi”, azaz hypotaktikus kötőszavakkal felépülő mellékmondatok – az uralisztikában általánosan elfogadott vélekedés szerint – nem vezethetők vissza az alapnyelvre. Egyes nyelvekben ez a szerkezet részben SVO nyelvek – főleg az orosz – általi areális hatásra állt elő,³⁸⁷ nem egy esetben olyannyira, hogy még maguk az alárendelő kötőszavak is kölcsönöztek, vagy az egész szerkezet tükörfordítás. Az uráli nyelvek nagy részében – bizonyos esetekben részben ugyanazokban a nyelvekben is, amelyekben areális hatás is megfigyelhető – az alárendelő mellékmondatok mégis belső keletkezésűek. A megfelelő kötőszavak ilyenkor kérdő vagy mutató névmásokból álltak elő, ami valószínűvé teszi, hogy e nyelvekben a mellékmondatos alárendelés eredetileg mellérendelésből indult ki, mégpedig olyan mondatokéból, ahol a második mondat névmással utalt az első mondat valamelyik nomenjére. Ez történhetett például a finn-ségi nyelvek vagy a magyar esetében. Kötőszavak nélküli „alárendelő” mellékmondatok esetleg előfordulhattak az uráli (vagy finnugor) alapnyelvben, ilyenek megfigyelhetők mai nyelveinkben is,³⁸⁸ ezeket azonban alighanem csak a „valódi” alárendelő mellékmondatok fényében, azaz utólag ítéljük alárendelőnek. Eredetileg olyan mellérendelések lehettek, melyeknek összefüggése nem grammatikai jellegű volt, inkább csak a szituáció tette világossá. Hasonló a helyzet azokban a nyelvekben, ahol az összefüg-

³⁸⁷ Szóba jönnek a törökségi nyelvek is, így pl a mondást jelentő igék (verba dicendi) alárendelő elemként való felhasználása a votjákban.

³⁸⁸ Vö. Bereczki 2003, 58.

gést ige vagy igei eredetű elem fejezi ki, amikor például mondást jelentő ige kitételével utalnak egy tagmondat alárendelt jellegére (votják).

Mindezen folyamatoknak történeti-tipológiai jelentősége pusztán annyi, hogy a klasszikus értelemben vett alárendelő mellékmondat vagy egyáltalán nem tekinthető a szkematogónia szempontjából lényeges jelenségnek, vagy legalábbis aránylag fiatal fejlemény lehet a nominatív nyelvekben.

Térjünk tehát rá a particípiumos alárendelő szerkezetekre. Az alábbiakban – a teljesség igénye nélkül – néhány példát mutatok be erről a jelenségről az uráli nyelvcsalád minden ágából. A particípiumokat félkövér szedéssel emelem ki, vonzatszerkezetüket aláhúzom.

Kezdjük az ugor nyelvekkel. A magyarban a particípiumi alárendelés mindennaposnak mondható, különösen az igényesebb vagy kötöttebb stílusú szövegekben (minthogy létezik a kötőszavas mellékmondati alárendelés mint alternatíva, s a beszélt nyelv ez utóbbit valószínűleg jóval gyakrabban is használja).

- (56) *A szállodába rendszerint csak sötét este **érkező** vendégek csak reggel pillantják meg a tengert,*
- (57) *A gépekben hosszú éveken át folyamatosan **használt** alkatrészeket akkor is ki kell cserélni, ha nem látszanak hibásnak.*

Osztják:

- (58) *jom-juɣ tɔjnə ʌǰǰɣtam wuɬəm* 'látom, hogy lógok a zelnicefán (sz.sz. „a zelnicefa tetején (való) függésemet látom”)',³⁸⁹
- (59) *imi kɯntintə kiɬmaɬ tɔɣi* 'úgy látszik, az anyó már régen felkelt (sz.sz. „az anyó már régen felkelte helyen”)',³⁹⁰

³⁸⁹ Honti 1984, 56.

³⁹⁰ Csepregi 1998, 33.

Vogul:

(60) *sāt turχul tēm nāj* 'hét kárászt megevett asszony',³⁹¹

(61) *wōr-uj alne nomt-ke kinseyən* 'ha arra keresel tanácsot, hogyan kell vadat ejteni (sz.sz. „vadat elejtő tanácsot ha keresel”)'.³⁹²

Térjünk át a permi nyelvekre. Először lássunk votják példákat.

(62) *urobo dorin sliš ad'ami* 'a szekér mellett álló ember',³⁹³

(63) *korka pīrem iskavīnjos* 'a házba érkezett szomszédok'.³⁹⁴

Zürjén:

(64) *me sećće lokiśjasēs aźǰili* 'az oda érkezőket láttam',³⁹⁵

(65) *paće bi šujan kade* 'amikor a kemencében tüzet gyújtanak (sz.sz. „a kályhába tűz dugva lévő idején”)'.³⁹⁶

Tovább lépve a finnugor családfa ágai mentén, a következőket látjuk a mordvinban (66), illetve a cseremiszből (67), (68):

(66) *a'a sajińže sodaviks tarkastońt' od'irvańt' joravt kar'semapel'enze* 'az öreg elővette az ismert helyről a menyé által odakészített lábbelit',³⁹⁷

(67) *škenan ješnam aral šaš* 'saját családukat védendő',³⁹⁸

(68) *kol'a ko-čmo ki-nd m kočkat k n* 'ha egér ette kenyérből eszel'.³⁹⁹

³⁹¹ Kálmán 1976, 71.

³⁹² Kálmán 1976, 70.

³⁹³ Csúcs 1990, 65.

³⁹⁴ Bartens 1979, 205.

³⁹⁵ Rédei 1978, 97.

³⁹⁶ Uo.

³⁹⁷ Keresztes 1990, 78.

³⁹⁸ Bereczki 1990, 60.

A finnségi nyelveket képviselje a finn (69), (70) és az észti (71), (72):

- (69) *puolueet valmistautuvat kovaa vauhtia syksyn kunnallisvaalien yhteydessä **pidettäviin** EU-vaaleihin* 'a pártok nagyban készülődnek az őszi helyhatósági választások keretében tartandó EU-választásokra',⁴⁰⁰
- (70) *suojelualueet pakkolunastetaan sukupuolvien ajan alueella **asuneilta** maanomistajilta* 'a védett területeket nemzedékek óta ott élő földbirtokosoktól sajátítják ki',⁴⁰¹
- (71) *korralikult koolis **käivad** lapsed saavad paremaid hindeid* 'a rendszeren iskolába járó gyerekek jobb osztályzatokat kapnak',
- (72) *kolmekümne päevaga ümber mailma **purjetanud** inglane andis meie ajalehe interjuu* 'a harminc nap alatt a Földet körülvitorlázott angol interjút adott lapunknak'.

Lapp példa:

- (73) *olmužin **šâd'dâm** bâha-vuoi'gñâ* 'emberré vált gonosz szellem'.⁴⁰²

A szamojéd nyelvek közül a nyenyecből (74), (75) és a szölkupból (76), (77) hozunk példákat.

- (74) *ñeneća wadam? **t'eñewāna** lūca χańāna me* 'hol van az az orosz, aki nyenyecül tud' (sz.sz. „nyenyec szót értő orosz hol van”),
- (75) *t'ikī päexed **šertawī** nārka χarad* 'ez a kőből épített nagy ház',⁴⁰³

³⁹⁹ Bereczki 1990, 61.

⁴⁰⁰ ISKo 519.

⁴⁰¹ ISKo 517.

⁴⁰² Lakó 1986, 144.

⁴⁰³ Hajdú 1968, 75.

(76) *porqyp šüss̄tyl' imamy* 'ruhát varrandó feleségem'

(77) *imany šüss̄tyl' porqy* 'feleségem által varrandó ruha'⁴⁰⁴

Ezek és az ezekhez hasonló példák, melyeket bőségesen lehetne idézni az uráli nyelvekből, jól mutatják, mennyire általános a prenominális és balra elágazó particípi-umi alárendelés az uráli nyelvekben.

2.3.2.5. A balra elágaztatás magyarázata

Azt a jelenséget, hogy a nyelvek általában következetesen balra vagy jobbra elágaztatók, a tipológusok általában pszicholingvisztikai okokkal hozzák összefüggésbe.⁴⁰⁵ Különösen Kuno hangsúlyozza, hogy a nyelvek azért törekednek e tekintetben egyöntetűsége, mert a két irány vegyítése óhatatlanul köztes beágyazásokra vezetne, ami bonyolulttá tenné a mondat létrehozását illetve felfogását (processing). Pl. egy emisszív, következésképpen döntően prepozíciókat használó nyelvben az előljáró szintagmák módosítói posztinominálisak, ugyanis a prenominális megoldás nagyon megnehezítené a mondat feldolgozását az agy számára. Vö. *(the) size of (the) tv on the table in (the) lounge* 'a társalgóban lévő asztalon álló televízió méretei' versus **(the) size of (the) on (the) in (the) lounge table tv*. Ezt ugyanolyan nehéz lenne felfogni, mint egy ilyen mondatot: *the cheese that the rat that the cat chased ate was rotten*. Kuno mindezzel amellet kíván érvelni, hogy a nyelvek azokat a mondatfelépítéseket preferálják, amelyek a mondatlétrehozás és -megértés során kevésbé terhelik meg a beszélő/hallgató rövid memóriáját. Kuno felfogása azonban csak a jobbra elágaztató nyelvekre látszik alkalmazhatónak. Azon ugyanis nem lehet „segíteni”, hogy a mondatokat mindig „balról jobbra” ejtjük ki, illetve fogjuk fel. A balra elágaztató nyelvek, mint például az uráli nyelvek is, eszerint mindig nagyobb mértékben terhelik meg a rövid memóriát, hiszen a főtagok rendszeresen csak a nekik alárendelt elemek – esetenként egész szintagmák – után jelennek meg. Példának említhetnénk az imént emlí-

⁴⁰⁴ Kuznyecova et al. 1980, 254.

⁴⁰⁵ Kuno 1974; Mallinson–Blake 1981, 300–316; Dryer 1992.

tett, nehezen felfoghatónak mondott angol mondat (nehézkés, de grammatikailag kifogástalan) magyar fordítását: *a macska üldözte patkány rágta sajt penészes volt*. A magyar mondatban az alanyt („sajt”) megelőzi egy jelzői particípiumi alárendelés („patkány által rágott”), ezt pedig egy az utóbbinak alárendelt másik jelzői particípiumi alárendelés („a macska által üldözött”), aminek következtében az első szintagma pontos funkciója csak a másodiknak az elhangzása után, a másodiké pedig csak a harmadik, az alany–állítmányi szintagma elhangzása után válik világossá; másszóval a rövid memóriának két, szintaktikailag csak utólag értelmezhető szerkezetet kell tárolnia, még mielőtt a mondat teljes szerkezete felfogható lenne. Ha most felidézzük azt az univerzális összefüggést, miszerint a receptív nyelvek alárendelő szerkezetei rendszeren (prenominálisak és) balra elágaztatók, valamint azt a már említett empirikus tényt, hogy a világ nyelvei között éppen az ilyenek (nevezetesen az SOV alapszórendűek) fordulnak elő a legnagyobb számban, akkor vagy azt kell mondanunk, hogy az emberi agy eszerint érthetetlen módon hajlamos megnehezíteni a saját dolgát, vagy – és ez sokkal valószínűbb következtetés – hogy az elágaztatás iránya valójában mégsem magyarázható pszicholingvisztikai megfontolásokkal. Helyesebbnek látszik ehelyett történeti-tipológiai, illetve történeti-szintaktikai megfontolásokból kiindulni.

Az uráli nyelvekkel kapcsolatban itt természetesen konkrétan a particípiumi alárendelő szerkezetek balra elágaztató voltát kell szemügyre vennünk. Dryer felfogása értelmében – miszerint az alárendelő szintagmák tárgyrendűek – itt azt kellene mondanunk, hogy ez éppen a receptív alapszórend következménye. Ez azonban valójában tautologikus magyarázat lenne, azaz nem lenne magyarázat. Az a tapasztalati tény, miszerint a receptív szórendű nyelvekben a particípiumi alárendelések balra elágaztatók, két jelenség gyakori együttes előfordulását jelenti, de önmagában nem magyarázat erre az összefüggésre.

Bizonyos értelemben tényleg úgy áll a dolog, hogy valóban a receptív alapszórend az oka a particípiumi alárendelések balra elágaztató voltának, de nem kívülről és leíró értelemben, ahogyan a tipológusok általában vélik, hanem belülről és történetileg. Itt válik közvetlenül is fontossá az a tételünk, miszerint a particípiumok eredetileg predikatív természetű alakulatok. Ha ugyanis ez így van, akkor tipológiai értelemben a par-

ticípium egykor V^{406} volt, tehát saját vonzatai, akár az S, akár az O kategóriájába tartoznak, egy OV típusú nyelvben tőle csakis balra helyezkedhettek el. Maga a particípiumi állítmányú mondat tehát egy SOV típusú szerkezet, amely egy nagyobb (ma főmondatnak vagy alapmondatnak tekintett), ugyancsak SOV felépítésű mondatba ágyazódik bele, mégpedig természetesen a második (finit) ige előtt, hiszen ez, mint a főmondat voltaképpen állítmánya, csakis mondatvégi lehet. Ez a „beágyazódás” persze képletes kifejezés. Éppen úgy nem valamiféle transzformáció történik itt, ahogyan már a particípiumi szerkezetek sem mellékmondatok átalakításából származnak. Eredetileg egyszerűen két SOV mondat összekapcsolódásáról volt szó, ahol az első mondat V-je (azaz predikátuma) particípium volt, a másodiké pedig finit ige. P-vel jelölve a particípiumi állítmányt, a két mondat egyesítése tehát $S_1O_1PS_2O_2V$ felépítést adott. Ha adott esetben a két S (szemantikailag) azonos egymással ($S_1 = S_2$), közülük az egyik könnyen kieshet. Lehetséges, hogy a tekintetben, hogy az S melyik előfordulása maradjon el, a nyelvhasználat egy ideig ingadozott. Az első S megtartásával jönnek ugyanis létre azok a 2.3.1.1. pontban említett szerkezetek, amelyekben a particípiumok után „váratlanul” és kötőszó lép fel. Az esetek többségében azonban, a particípiumok predikátumi jellegének elhomályosulásával, nyilvánvalóan a második S-nek kellett megmaradnia, hiszen ez volt a főmondat verbum finitumának alanya, s közelebb is állt hozzá. Ha az első mondatból elmarad az S, és a P elveszti predikátum jellegét, akkor a megmaradt O_1PSO_2V sorban az O_1P már az S jelzőjének értelmeződik, azaz előáll a mai állapot: a particípiumi szerkezet megtartja mondatértékét, de formálisan alárendelő jelzői szerkezetként (RelN) funkcionál.⁴⁰⁷ Hogy tehát a particípium megelőzi a noment, amelyre vonatkozik, s egyszersmind a particípium vonzatai megelőzik őt magát, röviden hogy a particípiumi szerkezet minden tekintetben balra elágazó, egyaránt abból adódik, hogy OV nyelvekben eredetileg az egész ma alárendelt szintagma önálló, s ezért SOV felépítésű mondat volt.

⁴⁰⁶ A V szimbólum itt természetesen nem igeinek, hanem predikátumnak értelmezendő.

⁴⁰⁷ A levezetésben végig feltüntettük az O-t mindkét V mellett, természetesen nem szükséges hogy ez minden esetben így lett légyen: akár a particípium, akár a verbum finitum lehetett intranszítív ige (vagy lehetett az O-tól különböző vonzata). SOP+SV, SP+SOV vagy akár SP+SV összetételekből kiindulva az első S kiesésével ugyanarra az eredményre jutunk, nevezetesen hogy a particípium a korábbi első állítmányból a (korábban második) alany jelzőjévé értelmeződik át.

A participíumi alárendelés a mai nyelvekben természetesen a tárgy (sőt más mondatrész) jelzője is lehet. Ezekben az esetekben is névszóismétlések kiküszöböléséről van szó, a különbség csak annyi, hogy itt az azonos névszó a két eredeti mondatban nem azonos funkcióban szerepelt. Az ilyen szerkezetek kialakulására lehetséges egy bonyolultabb és egy egyszerűbb magyarázat. Az előbbi abból indul ki, hogy ilyenkor a leendő főmondat állt elől: $S_1O_1VS_2O_2P$ (például „a lány a fiút látja” „a fiú a borjút vezeti”). Amikor a participium predikátumi jellege elhomályosul, nyilván az ő alanya marad el, hiszen ez tűnik felesleges ismétlésnek az első mondatához képest. Egy $S_1O_1VO_2P$ mondat azonban, ha a P már nem V, egy OV nyelvben nyilvánvalóan képzelenség, hiszen a mondatnak V-re kell végződnie. A participium – az S_2 kiesése után – szemantikailag egyébként is az O_1 -re vonatkozik, így közvetlenül előtte vagy utána kell állnia. Ha azonban utána kerülne, megbontaná az O_1V kapcsolatot, ami ellentmondana a tárgy és az ige szoros kötődésére vonatkozó univerzális tendenciának. A végeredmény így csak $S_1O_2PO_1V$ lehet, azaz a participium megelőzi a főmondat tárgyát. (Ha a participiumnak volt vonzata, adott esetben, mint jelen példánkban, tárgya, az nem kevésbé megelőzte a participiumot, hiszen ez volt az eredeti, természetes sorrendjük is még abban a stádiumban, amikor a P V-nek számított.) Mindazonáltal sokkal valószínűbb a második, az egyszerűbb magyarázat, miszerint amikor az előző bekezdésben bemutatott, az alanyok azonosságából előállt szerkezet megszilárdult, a participium + nomen (s ebben az esetben következésképpen RelN) sorrend általános sémává vált, függetlenül attól, hogy az ismétlés kiküszöbölésekor kimaradt nomennek mi volt a viszonya az egykori participíumi állítmányhoz. Az uráli nyelvekben ezt még az általános *jelző + jelzett nomen* sorrend analógiája is megerősíthette.⁴⁰⁸

Summa summarum a participíumi alárendelés prenominalis és balra elágaztató volta egyaránt e nyelvek többségének, illetve a kikövetkeztethető finnugor és uráli alany nyelvnek receptív voltával függ össze, mégpedig mind leíró, mind történeti értelemben. Hogy itt ősi, szerves tulajdonságról van szó, azt éppen a balti finn nyelvek alakulása mutatja, amelyek látszólag ellentmondanak ennek az összefüggésnek. Mint emlí-

⁴⁰⁸ Érdekes módon a jelző és a jelzett szó azok közé az elempárok közé tartozik, amelyeknek sorrendje nem függ össze az alapszórenddel. Bár Greenberg és Vennemann feltételezte, hogy a jelző tárgyrendű, a későbbi vizsgálatok tanúsága szerint ez nem mutatható ki, sőt, az AN sorrend még gyakoribb is a VO, mint az OV nyelvekben. Ezért egyszerűen kontingens tényként kezelhetjük, hogy az uráli nyelvekben az AN sorrend teljesen általános.

tettük, ezekben a nyelvekben SOV → SVO váltás történt, általános felfogás szerint indeurópai (germán, balti) hatásra, mely egy sor más tekintetben is kimutatható.

Ugyanakkor a legősbibb szintagmák szórendi összefüggéseit ez nem tudta befolyásolni. A particípiumi alárendelő szintagmák ezekben a nyelvekben is megmaradtak RelN felépítésűnek, illetve balra elágazónak, mint az SOV típusú rokon nyelvekben. Vö. például finn *tutkimuksen mukaan yksi lukion opetustuloksiin vaikuttavista tekijöistä on opiskelijoiden lähtötaso* 'a kutatás alapján a gimnáziumi tanulmányi eredményességre ható egyik tényező a tanulók kiinduló szintje' és semmiképpen sem **yksi tekijöistä, vaikuttavista lukion opetustuloksiin...*, amely szórend csaknem alternatívamentes (de mindenesetre standard) lenne például egy olyan SVO nyelvben, mint az orosz (*один из факторов, влияющих на успеваемость учащихся...*).⁴⁰⁹ Ez egyike azon jelenségeknek, melyekből a finn egykori SOV jellegét akkor is ki lehetne következtetni, ha rokon nyelvei nem lennének ismereteseek.⁴¹⁰

Az uráli, illetve finnugor alapnyelv receptív szórendjéről történeti hipotézisek nélkül is feltételezhetjük, hogy archaikus jelenség. Mint szó volt róla, már eleve erre vall az az empirikus tény, hogy a világ nyelveinek összességében ez az alapszórend a leggyakoribb. Másrészt az a már ugyancsak érintett tendencia, miszerint tranzitív igék esetén a tárgy és az ige szintaktikailag és szemantikailag szorosabb kapcsolatot mutat egymással, mint az alany és az ige,⁴¹¹ a leginkább éppen az SOV szerkezetben igazolódik, ahol az O közelebb áll az ígéhez, mint az S. (Az SVO-ban az intranszitiv monda-

⁴⁰⁹ Egy SVO nyelvben tehát posztominális és jobbra elágaztató alárendelő szerkezeteket várunk. Az orosz ebből a szempontból mintaszerű, más SVO nyelvekben azonban nem ez a helyzet, a németben például a particípium és a nomen együtt tartásának elve csak a balra elágazást teszi lehetővé (*der das Kalb führende Junge* 'a borjút vezető fiú'), az angol viszont, ha a particípiumnak vonzatai is vannak, inkább „visszatér” az NRel felépítéshez és a jobbra elágaztatáshoz (*the reading boy* 'az olvasó fiú' – *the boy reading his favourite newspaper* 'a kedvenc lapját olvasó fiú'). A prenominalitás és a balra elágaztatás összefüggése az OV-vel szilárdabbnak tűnik, mint a posztominalitásé és a jobbra elágaztatás a VO-val, kivéve az igekezdetű nyelveket (VSO és VOS), ahol az NRel és a jobbra elágaztatás valóban kivételtelennek tűnik. A kérdésről jó összefoglalás Song 2001, 241–244.

⁴¹⁰ Vö. Campbell, 1997. A particípiumi alárendelésen kívül a balti finn nyelvek eredeti SOV alapszórendjére utaló vonás továbbá a birtokos–birtok szórend, a névutók használata vagy az összehasonlítási etalonnak a középfokú melléknév előtti elhelyezkedése (*hän on minua pitempi* 'ő magasabb nálam'). Bizonyos fókig ugyanez mondható el a zürjénről, ahol azonban – talán a kitartóbb orosz hatás eredményeképpen – a szórend általában véve is fellazult; így például bizonyos esetekben valamely vonzata mögébe is kerülhetett a particípiumnak, de valószínűleg csak akkor, ha az adott particípiumnak egyidejűleg több különböző vonzata is volt. Vö. Szerebrennyikov 1967; Sutov 1999.

⁴¹¹ Vö. a jelöletlen tárgyas szóösszetételeket, a tárgy ígébe inkorporálásának nagyobb gyakoriságát az alanyéhoz viszonyítva, az ige és a tárgy közé beiktatható egyéb mondatrészek korlátozott voltát stb.

tok SV felépítésének analógiája erősebbnek bizonyul – az O nem hatolhat be közéjük, ezért az ige másik oldalára kerül –, nem is szólva azokról a nyelvekről, amelyeknek alapszórendjében az O és a V nincs is közvetlenül egymás mellett.)

Mindazonáltal az SOV szórend archaikusságát történeti-tipológiai megfontolások is alátámasztják. Az aktív felépítésű (indián) nyelvek döntő többsége OV nyelv. Mint-hogy éppen ezek a nyelvek a tranzitív sémákat is megelőző protoaktív állapot legközvetlenebb örökösei, megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy az OV szórend is ősi, ősi, mint a VO. Ugyanerre utalhat az a többször említett jelenség, hogy ma is ez a leggyakoribb a világ nyelveiben,⁴¹² továbbá hogy SOV → SVO váltás nemcsak a balti finn nyelvekben meg a zürjénben következett be, hanem a ma már többségükben SVO típusú indoeurópai nyelvek kikövetkeztetett alapnyelve, a protoindoeurópai nyelv is SOV típusú volt. Nagy valószínűséggel az a tény is, hogy a mai indoeurópai nyelvekben az alárendelő mellékmondatok főlényben vannak a particípiumi szerkezetekkel szemben, az indoeurópai fejlődés korai SOV → SVO váltásával kapcsolatos fejlemény.⁴¹³

Az SOV szórend és a balra elágaztatás mindenesetre ősi öröksége az uráli nyelveknek, és feltehetőleg már az alapnyelvben is prenominatív reliktumként érvényesült.

2.3.3. Konklúzió

A particípiumok önmagukban is, vonzatszerkezeti sajátosságait tekintve is igen ősi jelenségek az uráli nyelvekben, és legalább két tekintetben, nevezetesen igenemi ambivalenciájukra, valamint hypotaxisuk szórendi tulajdonságaira nézve prenominatív sajátosságok örökösei. Feltételezhetően léteztek már az uráli alapnyelvben is, és tulajdonságaik egy része szkematogóniai értelemben már ott is prenominatív reliktumként volt jelen.

⁴¹² Az ergatív nyelvek például csaknem kivétel nélkül ilyenek (talán egy-két VSO akad; SVO alapszórendű ergatív nyelv pedig – mint az 1.2.1.1. pontban már említettük – egyáltalán nem ismeretes).

⁴¹³ A particípiumi alárendelés ősiségéről és az alárendelő mellékmondatok kialakulásának az SOV → SVO váltással való összefüggéséről az indoeurópai nyelvekben lásd különösen Lehmann 2002, 103–113.

2.4. Személytelen és birtokos szerkezetek

Ellentétben az első látásra kínálkozó „szaknyelvészeti” elemzéssel, az és ennek a fejezetnek a címében szándékaim szerint nem kötőszó, hanem predikátum. Ugyanis nem felsorolni kívántam a „személytelen szerkezet” és a „birtokos szerkezet” kategóriákat, sugallván, hogy az alábbiakban egyfelől ezekről, másfelől azokról lesz szó, hanem arra törekszem, hogy bemutassam: ez a két jelenségkör nagyonis együvé tartozik, mi több, közös prenominatív vonatkozásaik vannak.

2.4.1. Birtoklásszerű szerkezetek

A probléma felvetéseképpen – kiindulásul magyar példákon – először is tekintsük át a „birtoklásszerű” szerkezeteket. Ez a terminus nem valami ismert kategóriát takar, pusztán munkafogalom, és a későbbiekben magam is lemondok róla. Nevezzük birtoklásszerűnek a magyar nyelvben mindazokat a szerkezeteket, melyekben két egymással kapcsolatban álló főnév szerepel oly módon, hogy közülük az egyik – alapszórendben mindig a második – birtokos személyjellel van ellátva. (Azt, hogy az első főnév is jelölt legyen, nem kötöm és nem zárom ki.) Az alapképlet tehát $N_1 + N_2Px$.⁴¹⁴ Egyes esetekben a főnevek jelzői kiterjesztését is figyelembe kell majd vennünk, de ez nem befolyásolja a két főnév egymáshoz való viszonyát, melyet legalábbis grammatikai értelemben birtokviszonyként szokás jellemezni. (Tartalmilag nem mindig van szó tényleges birtoklásról, ezért nevezem ezeket a szerkezeteket összefoglalóan birtoklásszerűnek.)

Kiindulásul a következő hat típust lesz érdemes megkülönböztetnünk:

(1) Belső birtoklás, egzisztenciális állítás:

A juhász kunyhója a dombon van.

(2) Belső birtoklás, nem-egzisztenciális állítás:

A juhász kunyhója rozoga.

⁴¹⁴ Ilyen típusú szerkezeteknek a megjelölésére a szakirodalomban előfordul az *izafet* terminus is, amelynek pontos meghatározása azonban nem egybehangzó a különböző szerzőknél, ráadásul csak belső birtoklás esetén (lásd alább) szokás használni. (Vö. Honti 2004, 1–2.) A jelen gondolatmenet szempontjából e terminus használata inkább csak zavaró lenne, ezért a magam részéről nem élek vele.

(3) Külső birtoklás, egyszerű egzisztenciális állítás:

A juhásznak kunyhója van.

(4) Külső birtoklás, összetett egzisztenciális állítás:

A juhásznak rozoga kunyhója van.

(5) Külső birtoklás, nem-egzisztenciális állítás:

A juhásznak rozoga / a dombon van a kunyhója.

(6) Személytelen birtoklásszerű szerkezet:

A juhásznak melege van.

Belső (közvetlen) birtoklásnak azokat az eseteket nevezem, amikor az N_1 és az N_2Px a hagyományos mondattani elemzés értelmében közös, N_2 központú (főtagú) szintagmát alkot, ágrajzban megjelenítve: egyazon közvetlenül domináló csomópont-hoz tartozik. (A pusztán egymás mellett állás tehát nem elegendő kritérium, így például a (3)-ban *a juhásznak kunyhója* vagy a (6)-ban *a juhásznak melege* nem a belső birtoklás példája.)⁴¹⁵ Belső és külső birtoklásról szólván a tipológiában szokásos terminushasználattal élek (internal/external possession), mindazonáltal – eltérően ennek a terminushasználatnak a sugallatától – nem állítom, hogy minden esetben birtoklásról van szó tartalmi értelemben is. A (4)-ben példázott szerkezetet, amely egy birtoklási viszony fennállását mondja ki, más összefüggésben habitív mondatnak szokás nevezni. Habitív mondat ismeretesen kétféle van: tárgyias birtoklásigét tartalmazó (*habeo*-típusú), azaz tranzitív, és a létigére (vagy annak valamely szinonimájára) épülő, intranszitiv; ez utóbbiban az N_1 valamely függő esetben áll (egyes nyelvekben appozicionális szerkezetet alkot).⁴¹⁶ A magyarban a habitív mondat a második típushoz tartozik, sajátossága, hogy benne az N_2Px a mondat normálformájában csakis névelő nélkül léphet fel, az N_1 függő esete pedig a *-nak/-nek* formájú kázus. Ez utóbbit nevezzük

⁴¹⁵ A tipológiai irodalomban a belső birtoklást adnominális birtoklásként is emlegetik, ez az elnevezés azonban elmosza a belső birtoklás és a pusztán lineáris egymásutánosság különbségét.

⁴¹⁶ A tranzitív habitív mondatok a nominatív nyelvekben nyilvánvalóan nominatív elven épülnek fel, ezekben nem érdemes prenominatív reliktumokat keresni. Tranzitív habitív szerkezetek vannak például az obi-ugor nyelvekben és az indoeurópai nyelvek többségében. Hogy itt nem a tárgyasság, hanem a tranzitivitás az alapelv, az látszik abból is, hogy ilyen tranzitív habitív szerkezetek egyes ergatív nyelvekben is előálltak (baszk). Ezek a szerkezetek rendszerint 'tart', 'fog' és ehhez hasonló jelentésű tárgyias igék birtoklásigévé absztrahálódása révén keletkeztek. (A nagyfokú absztrahálódás bemutatásául Benveniste 1960, 125 kk. úgy jellemzi a *habeo* típusú igét, hogy az állapotjelentésű, nem is igazán tranzitív, és az alanya nem agens.)

egyelőre datívusznak, ennek az esetnek a legtipikusabb funkciójára utalva, de anélkül, hogy ezzel azt is állítanánk, hogy ezt a funkciót látja el a habitív szerkezetekben is.⁴¹⁷

Vizsgálódásunk tárgya most éppen ez a birtoklásszerűen használt datívusz lesz. Hogy a hat felsorolt birtoklásszerű szerkezetben ennek nem homogén a státusa, már onnan is látszik, hogy ahol előfordul, hol megköveteli a névelőhasználatot, hol megengedi, hol kizárja. Ezenkívül, ha az N₁ funkciójában névmás áll, a datívuszt nem minden esetben „örökli”, jelesül éppen az alapesetnek tekintett belső birtoklás esetében (legalábbis az irodalmi nyelvben) kizárt az ilyen használat. Ennek áttekintésére újra felidézzük a fenti mondatokat, a datívusz megléte vagy hiánya tekintetében kiegészítve a másik variánssal, majd mindkét változatot megismételjük névmási helyettesítéssel is.

- (7) (a) *A juhász kunyhója a dombon van.*
 (b) *A juhásznak a kunyhója a dombon van.*
 (c) *Az ő kunyhója a dombon van.*
 (d) **Neki a kunyhója a dombon van.*⁴¹⁸
- (8) (a) *A juhász kunyhója rozoga.*
 (b) *A juhásznak a kunyhója rozoga.*
 (c) *Az ő kunyhója rozoga.*
 (d) **Neki a kunyhója rozoga.*
- (9) (a) *A juhásznak kunyhója van.*
 (b) **A juhász kunyhója van.*
 (c) *Neki kunyhója van.*
 (d) **Az ő kunyhója van.*

⁴¹⁷ Habitív mondatokon itt most ún. statikus habitív mondatokat értünk, amelyek tehát egy birtoklásviszonynak a fennállását mondják ki. Tartalmi értelemben ugyanis a birtoklásviszonynak a létrejöttét vagy megszűntét kifejező mondatokat is habitívaknak nevezhetjük (dinamikus habitív mondatok). Ezekkel itt most nem kell külön foglalkozunk, mert felépítési elvükre nézve vagy ezek is a statikus habitív mondatok módjára alakulnak (vö. *a fiúnak van vagyona*, *a fiúnak lett vagyona*, *a fiúnak elveszett a vagyona*), vagy nem intranszitiv igére épülnek, amikor is tisztán nominatív a felépítésük (*a fiú örökölt egy házat*). Itt jegyzem meg továbbá, hogy azokban a mondatfelépítési sémákban, amelyek nem a tranzitivitás elvére épülnek (jelesül az aktív nyekben), a statikus habitív mondatok a birtokos inaktívusz-esetével állnak.

⁴¹⁸ A csillaggal megjelölt – tehát nem lehetséges – mondatokat mindig úgy kell értelmezni, mint az azonos pontban szereplő létező szerkezeteket. Itt például a *neki a kunyhója* ’az ő kunyhója’ belső birtoklású jelentésében értendő. Más olvasatában a mondat lehet elfogadható, de annak az olvasatnak nem ez az alapszórendje. (Itt a (11c) lenne az.)

- (10) (a) *A juhásznak rozoga kunyhója van.*
 (b) **A juhász rozoga kunyhója van.*
 (c) *Neki rozoga kunyhója van.*
 (d) **Az ő rozoga kunyhója van.*
- (11) (a) *A juhásznak rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 (b) **A juhász rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 (c) *Neki rozoga / a dombon van a kunyhója.*
 (d) **Az ő rozoga / a dombon van a kunyhója.*
- (12) (a) *A juhásznak melege van.*
 (b) **A juhász melege van.*
 (c) *Neki melege van.*
 (d) **Az ő melege van.*

Az összehasonlításból első látásra is érdekes tanulságok adódnak. A külső (közvetett) birtoklás⁴¹⁹ bármely változatában, nemkülönben a személytelen birtoklásszerű szerkezetben, akár főnév, akár névmás áll az N₁ funkciójában, a datívusz használata kötelező, és ugyanakkor a nominatívuszé kizárt. Belső birtoklás esetén, ha az N₁ főnév, lehetséges mind a nominatívuszos, mind a datívuszos megoldás, ám ha névmás, akkor az csak nominatívuszban állhat. Másképp összefoglalva: a belső birtoklás alapesetben nominatívuszos, de (csakis) főnévi birtokos esetén fakultatíve lehet datívuszos is; a külső birtoklás mindig és kizárólag datívuszos szerkezet. Belső birtoklás esetén a névelő az N₂-nél alapesetben csaknem kötelező (kihagyásának sajátos stílusértéke van). Külső birtoklásnál a nem-egzisztenciális állítások esetén a névelő használata az N₂ tekintetében ingadozó,⁴²⁰ ellenben mindhárom további típusban (9), (10), (12) egyértelműen kizárt. Ily módon a külső birtoklás csaknem teljes mértékben homogén mon-

⁴¹⁹ Mint említettem, a belső/külső birtoklás terminuspár használata általános a tipológiában. A közvetlen/közvetett szembeállítás forrása Kangasmaa-Minn 1993, 46.

⁴²⁰ A névelőhasználat az N₂ determináltságának – tehát nem a külső birtokos szerkezetnek – a függvénye: *a juhásznak a dombon van kunyhója*, *a juhásznak a dombon van a kunyhója*; más kérdés, hogy bizonyos típusú állítmányok esetében indeterminált alany nem képzelhető el, és így az N₂ csakis névelővel állhat: **A juhásznak rozoga kunyhója.* / **A juhásznak nagy becsülete.* / *(*)A juhásznak jól vág esze.* (Az utóbbi eset ismét tekinthető stilisztikai kérdésnek, de az első kettő nem. Nem vizsgálom itt tovább a névelőhasználat szabályszerűségét, amely a határozottságon túl nyilvánvalóan összefügg a szintaktikai, illetve topik–komment szerkezettel is; gondolatmenetünk szempontjából ez a kérdés nem perdöntő.)

dattípust alkot, amely határozottan szemben áll a belső birtoklással. Kiemelendő továbbá, hogy a személytelen birtoklásszerű szerkezet makulátlanul ugyanúgy működik, mint a külső birtoklás általában. Pedig éppen ez az a szerkezet, ahol a *nak/-nek* és a *Px* ellenére a leginkább kérdéses, hogy egyáltalán birtokviszonyról van-e szó.

A továbbiakban ezen a két vonalon megyünk tovább. Az egyik vizsgálandó téma, hogy milyen tágabb összefüggést képvisel ez az utóbb említett (*neki melege van* típusú szerkezet a személytelen szerkezetek között, és vajon milyen módon kapcsolódik az egyéb birtokos szerkezetekhez; a másik, hogy végülis történetileg mi a viszonya egymáshoz a külső és belső birtoklás szerkezeteinek. A tipológia, s következésképpen a történeti tipológia szempontjából természetesen egyik kérdés sem oldható meg a magyar nyelv keretein belül maradva.

2.4.2. Személytelen szerkezetek

A személytelen szerkezetek (impersonalia) a grammatikai leírás tradicionális kategóriáját képezik, bár többen rámutattak már, hogy szigorúan véve ez az elnevezés hibás. Ha a *személy* terminust grammatikailag értelmezzük (persona), a személytelen szerkezetek nem személytelenek, ti. egyes szám harmadik személyben vannak. Ha személyen cselekvőt értünk, akkor már közelebb állunk az igazsághoz, bár ezt pontosabb lenne agensnek mondani.⁴²¹ Az agens nélküliség (a nominatív nyelvekben) nem feltétlenül jelent alanytalanságot – igaz, ez nagy mértékben függ az alany, illetve a mondat szerkezet felfogásától.⁴²² Másfelől nem minden (természeténél fogva) agens nélküli szerkezet sorolható a személytelenek közé, csak az, amelynek állítmányi igealakja elvileg sem szerepelhet az egyes szám harmadiktól különböző személyben. Ezért a magyar *fázik*, bár agens nélküli szerkezet, nem személytelen (vö. *fázom*), ellenben a *melege van* igen (nincs **melege vagyok* stb.).⁴²³

⁴²¹ Ezen terminusok használatával kapcsolatban vö. Penttilä 1954, Tuomikoski 1971.

⁴²² Így például a *fiúnak melege van* mondat elemezhető alanytalannak (a *melege van* eszerint összetett állítmány) vagy alanyosnak (amikoris éppen a *melege* az alany, hiszen ez az a mondatrész, ami alanyesetben áll, és amivel az állítmány kongruál).

⁴²³ Félreértések elkerülése végett, a *melegem van, meleged van* stb. esetében nem az állítmányi igealak lehet eltérő személyben.

Általánosságban négyféle személytelen szerkezetet szokás számon tartani: a) nulla valenciás, azaz kötelező kiegészítés nélkül álló (sőt, kiegészíthetetlen) igék, amelyek rendszerint természeti jelenségeket fejeznek ki, például latin *tonat* 'dörög (az ég)', magyar *fagy*; b) érzéseket, érzelmeket kifejező egyvalenciás igék vagy összetett állítmányok, amelyeknek – az *experiens* szerepében – valamely nem-nominatívuszi eset (datívusz, akkuzatívusz, genitívusz vagy lokatívusz) a kötelező kiegészítése, például orosz *emy vezëm* 'szerencséje van', *ezo mouhum* 'hányingere van', német *mir ist/wird schlecht* 'rosszul vagyok'; c) kétvalenciás szerkezetek, melyekben az előző típus függő esetű *experiens*-én kívül (hol fakultatíve, hol kötelezően) megjelenik egy komplementum (genitívusz, akkuzatívusz, adpozíciós kifejezés, infinitívusz vagy mondat), például latin *me taedet (alicuius rei)* 'elegem van (valamiből)', középfangol *him remembereth of something* 'emlékezik valamire'; d) személytelen „passzívumok”, visszaható és általános szerkezetek, például német *mir wurde geholfen* 'segítettek nekem', orosz *ezo pedko vidno* 'öt ritkán látni'⁴²⁴. Történeti tipológiai szempontból az első három, a mi mostani témánk tekintetében pedig főleg a második és harmadik típus a figyelemre méltó.

2.4.2.1. Egytagú személytelen szerkezetek

Mindazonáltal a személytelen szerkezetek „legklasszikusabb” formájával, az első típussal kell kezdenünk. Ennek magának is két altípusa van. Az egyik a primér igetövet tartalmazó, egyetlen állítmányból álló mondat, például görög *ei*, latin *pluit*, gót *rigneip*, finn *sataa*, magyar *esik* (mind: 'esik az eső'). Minden hasonlóság ellenére ez az altípus nem azonosítható a nem-primér, rendszerint denominális verbumot alkotó másikkal, például magyar *esteledik*, orosz *vecepeem* 'ua', vogul *tēlmi* 'beáll a tél',⁴²⁵ lapp *gidđâluvvât* 'tavaszodik'.⁴²⁶ A primér típus nyilvánvalóan ősi reliktum a mondat-
szavak stádiumából, amikor az egytagú – ipso facto: predikatív – kifejezések elemzetlenül denotáltak folyamatokat; a denominális alakulatok nyilvánvalóan jóval későbbiek, és (legalábbis részben) a primér típus analógiájára keletkeztek. Ezeket a szerkeze-

⁴²⁴ Az oroszban a Sg3-ra korlátozódó verbum finitumokon kívül az egyalakú (határozói) állítmányszavak is egyvalenciás személytelen szerkezetet alkotnak.

⁴²⁵ Kálmán 1976, 56.

⁴²⁶ Lakó 1986, 116.

teket – tulajdonképpen mindkét altípusúakat – a grammatikusok évszázadok óta igyekeztek (igyekeznek?) agens szubjektummal rendelkező egykori mondatok maradványainak tekinteni, holott már Adam Smith is, a XVIII. század derekán, elvetette ezt a lehetőséget, rámutatva ezeknek a (feltételezett) kéttagú szerkezeteknek a kényszeredettségre.⁴²⁷ Az ilyen magyarázatkísérletek – melyek természetesen abból a (mint az értekezés első részében is említettük: végső soron platóni eredetű) előítéletből indultak ki, hogy egy minimális mondatnak szubjektum–predikátum szerkezetűnek, azaz kéttagúnak kell lennie, s ha ez még sincs így, akkor legalább valamikor így volt – rendszert mitológiai jellegű szubjektumokat képzeltek az egytagú személytelen igék mellé:

εἰ Ζεῦς, Jupiter tonat (kevésbé fantáziadús esetben ’ég’ is elképzelhető az istenek helyett). Ezek a magyarázatok természetesen – hogy stílszerűek legyünk – légbőlkapottak voltak (elég arra gondolni, hogy az ilyen elképzelések hívei az egytagú szerkezetek létrejöttét eszerint későbbre tették, mint a görög vagy a latin vallásos képzetek kialakulását),⁴²⁸ mindazonáltal nem voltak teljesen irracionálisak, amennyiben a nominatív nyelvekben az egytagú személytelen és bizonyos kéttagú mondatok között valóban létezik nyelvtörténeti összefüggés. Csakhogy mind kronológiailag, mind a változás irányát tekintve éppen ellenkező irányban, mint gondolták. Nevezetesen nem az említett egytagú személytelen szerkezetek mennek vissza kéttagúakra, hanem fordítva: bizonyos kéttagú szerkezetek léptek idővel a korábbi egytagúak helyébe.

Röviden talán érdemes kitérni erre a folyamatra. Az a tendencia, amely a nominatív szerkezet kialakulásának irányában hatott, nem szűnt meg a nominatívusz mint eset kialakulásával, hanem tovább munkált, és a már nominatívva vált nyelvek közelebbi múltjában is felfedezhető. Lényege, hogy ezek a nyelvek sokszor olyan esetekben is alany–állítmány típusú mondatokat hoznak létre, amikor a mondat által ábrázolni kívánt valóságban semmilyen elkülöníthető létező nem felel meg a mondat alanyának. Nevezhetjük ezt a jelenséget kényszeres alanyosításnak.⁴²⁹ A kényszeres alanyosítás

⁴²⁷ Smith 1759 (1977), 66–67.

⁴²⁸ Vö. Stipa 1962, 579 kk.

⁴²⁹ Nehéz eldönteni persze, hogy itt még egy szigorúan nyelven belüli folyamatról vagy már a kialakulófélben lévő, és a nyelvről leváló logikai gondolkodás mint mögöttes kontextus hatásáról van szó – én hajlok az utóbbi felfogásra, mivel általában is azt hiszem, hogy a nyelv és gondolkodás viszonya egy ősi azonosság elkülönöződésével magyarázható, de ebben a kifejtésben bizonyára nem lenne helyénvaló ilyen (nyelv)filozófia kérdésekbe bonyolódunk. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy nem magá-

tanulságos eseteit képviselik a nominatív nyelvek tautologikusnak nevezhető mondatai, amelyekben az alany és az állítmány egy és ugyanazon történést nevezi meg, alanyként szubsztanciális, állítmányként igei formában. Ezeknek egy részét nehezen vesszük észre, minthogy a szubsztancia és a predikátum különböző tövekkel fejeződik ki, mint például a *fúj a szél* vagy az *ég a tűz* típusú mondatok esetében. Tautologitásról azért beszélhetünk itt, mert az ilyen mondat szemantikai értelemben volta-képpen redundáns: az alany-főnévvel és az állítmány-igével pontosan ugyanazt denotáljuk (pl. az *ég a tűz* mondatban azon, hogy *ég*, végülis pontosan ugyanazt értjük, mint azon, hogy *tűz*). Hogy itt a redundanciát éppenséggel a kényszeres alanyosítás vagy szubsztancializálás okozza, azt az bizonyítja, hogy ontológiai vagy szemantikai szempontból a szél, a tűz stb. folyamat, melynek adekvát nyelvi megragadására par excellence módon az ige szófaja lenne hivatott.

Az ilyesfajta tautologikus szubsztantializáció eklatáns esete figyelhető meg például a magyar nyelv *esik az eső* mondatában, amely, lévén figura etymologica, formájával is egyértelműen tükrözi ezt a tendenciát. Ismét: abban az értelemben, ahogyan az *esik* igtét ebben a mondatban használjuk, pontosan ugyanazt jelenti, mint az *eső* főnév, amit az is bizonyít, hogy az *Esik* és az *Esik az eső* mondat jelentése között nincs különbség, sőt, *Eső van* is elképzelhető. Figura etymologica szerű tautologikus alakzatok más nyelvekben is előfordulnak, ilyen például a magyar *a folyó folyik* mondat megfelelője a németben (*der Fluss fließt*); rejtett tautológiákat fedezhetünk fel továbbá, ha az etimológiai viszonyokat is figyelembe vesszük – a *folyó* neve például igen sok más nominatív nyelvben is derivátuma egy egykori saját vagy kölcsönadó nyelvi 'folyik' jelentésű igtőnek, s ily módon *a folyó folyik* adott nyelvi megfelelője végülis mégiscsak kétszer mondja ki ugyanazt.

Tautologikus nominativizáció egyébként más uráli nyelvekben is megfigyelhető. Például vogul *ракв ракви* 'esik az eső', *вом вомы* 'fúj a szél', *тыӱм тыӱмы* 'esik a hó'; osztják *эрт эртым* 'esik az eső', *тоньсь тоньсит* 'esik a hó';⁴³⁰ cseremis *ӱӧр ӱӧреу* 'esik az eső', mordvin *пӱземе пӱзи* 'ua.' stb.

nak a tételes logikának a szubjektum–predikátum-preferenciája hat itt, hiszen a nyelvben ezek a mondatformák jóval ősbibek, mint a logika találmanya vagy az azzal való megismerkedés.

⁴³⁰ Liszkova 2003, 72.

A nem-tautologikus nominativizáció az indoeurópai nyelvekben eredetileg és prototipikusan ugyancsak ilyen természeti jelenségek kifejezésekor jelenik meg, mégpedig ál- avagy üres alany formájában: az 'esik' az angolban ma *it is raining*, a németben *es regnet*, a franciában *il pleut* stb. (vö. a fenti gót és latin megfelelőekkel). Ezekben az esetekben tettenérhető, hogy a nominativizáció eredeti indíttatása a szubjektivizáció: a mondatnak alany–állítmány szerkezetűnek kell lennie, még ha ehhez egy üres, semmit sem jelölő alanyt kell is kreálni.⁴³¹ Az indoeurópai nyelvek jó részében ez a mechanizmus a felelős a pusztán egy igei állítmányból álló (nulla valenciás, személytelen) mondatok eltűnéséért. A kérdésre mindjárt visszatérünk a második típusú (egy valenciás, nem-nominatívuszi kiegészítésű) személytelen szerkezetekkel kapcsolatban.

A nominatívusz ama funkcióhalmozó természete, melyről az első rész 1.2.1.1.1. pontjában volt szó, többek között e kényszeres alanyosítás eredményeképpen állt elő. Nyilvánvalóan minél inkább általánosul az alanyra illetve alanyesetre épülő szerkezet, annál formálisabbá válik a nominatívusz, annál inkább kiüresedik a tartalmi meghatározottsága.

Visszatérve mármost az eredeti kérdésre: ha a törzsökös egytagú személytelen szerkezetek (a primér típus) ősiségére vonatkozó megállapítás helyes, akkor triviális, hogy ezek már önmagukban is prenominatív reliktumok bármely nominatív nyelvben, az uráliakban is. Ez természetesen a mondatelvre vonatkozik, nem a konkrét előfordulásokra és etimológiájukra.

2.4.2.2. Két és három tagú személytelen szerkezetek

A kéttagú személytelen szerkezetek, mint említettük, jellegzetesen a *verba sentiendi* et *affectuum* körül szerkesztődnek, a háromtagúak pedig lényegében ezeknek a kiterjesztései. Az indoeurópai nyelvek e tekintetben azt a tanúságot nyújtják, hogy minél

⁴³¹ Azok a magyarázatok, melyek valami ősi, mitologikus alanyt vélnek felfedezni ezekben a szerkezetekben is, nyelvtörténetileg nem kevésbé tévesek mint az említett Zeusz- és Jupiter-szerű magyarázatok, és voltaképpen maguk is a szubsztanciális világszemlélet rabjai. Valójában nem az álalany helyettesít valamiféle titokzatos őserőt, hanem az álalany nyelvi keletkezése ad indítékot az őserő feltételezésére, amennyiben a sematikus gondolkodás az alanyban mindenáron egy entitás megjelölését kívánja látni.

mélyebbre hatolunk a múltjukba, annál több olyan igét találunk, amely ilyen szerkezetet alkot. Eklatáns példa erre az angol nyelv, amelyben mára teljesen eltűnt ez a típus, holott az óangolban és a korai középagolban az olyan egy- és kétvalenciás személytelen igék, mint például *need, ail, think, shame, behove, list, hunger, chance, rue, like, long*, sőt olyan idegen nyelvi kölcsönzések is, mint *me dremeth, me semeth, me pleseth, me remembereth* produktív szintaktikai mintákként voltak jelen. Ezek mellett az igék mellett az *experiens* datívuszbán vagy akkuzatívuszbán állt, a másik kiegészítés pedig, ha volt ilyen, genitívuszi, akkuzatívuszi megformáltsággal, előjárós kifejezésként, infinitívus vagy mondatértékű szerkezet formájában jelent meg. Körülbelül a XV.–XVI. századra ez a szerkesztési mód lényegében felszámolódott, eltekintve egyes elszigetelt reliktumoktól, melyek a XIX. századig tartották magukat. A felszámolódás – nagyjából 30 konkrét igének a szókészletből való teljes kihullásán túl – vagy az eredeti nem-*experiens* bővítmény alannyá válásával, vagy az *it* látszatsubjektum beiktatásával, egy sor ige esetében pedig éppenséggel az *experiens* alannyá válásával ment végbe (például óa. *me needeth* ~ ka. *it needs me* ~ úa. *I need it*). A germán nyelvek között a másik végletet a sok más tekintetben is igen konzervatív izlandi képviseli, ebben a nyelvben ugyanis nagy mértékben ma is megfigyelhetők a személytelen szerkezetek. A német a kettő között helyezkedik el: az angolban érvényesülő fejlődés útján haladt, de lassabban; a személytelen szerkezetek még a XVI–XVIII. században is produktívak voltak, és teljes eltűnésük máig sem fejeződött be, bár a mai németben főleg nyelvjárási jelenséget képeznek, illetve az archaikus/emelkedett stílus jellegzetességei (*mich friert/hungert/dürstet, mir/mich ekelt, mir [ritkán mich] schwindelt* stb.).⁴³²

Nem nehéz megállapítani, hogy a két és három tagú személytelen szerkezetek is a prenominatív múlt örökösei. Sem alany, sem agens nem szerepel bennük (a három tagúak adalékos kiegészítése is valamiféle körülményhatározó), az ige által leírt érzékelést, érzést, benyomást mint valami a maga jogán létező történést ábrázolják, mely az *experiens*re irányul.

Ezt az „irányulás” momentumot nagyonis komolyan kell vennünk. Nyilván nem véletlen, hogy esetrendszerrel rendelkező nyelvekben a két és három tagú személytelen szerkezetekben rendszeresen akkuzatívuszt és datívuszt találunk az *experiens* funkció-

⁴³² Seeffranz-Montag 1995, 1279.

jának kifejezésére. Ez a két eset az, amelyik ősi jelentését tekintve a leginkább kapcsolódik az irányultság, a valami felé törekvés, hatás kifejezéséhez.

Az akkuzatívusz a (proto)aktív stádium inaktív (statív) esetének örököse, amely eredetileg éppen a történésnek vagy állapotnak a patiensre irányultságát fejezte ki. Ez örződött meg egy sor ergatív nyelvben (pl. a kartvél -s egyaránt jelenthet nyelvtani tárgyat és irányt, grúz *swams γwino-s* 'bort iszik', *gaduga gza-s* 'útnak indul'), és ez figyelhető meg az indoeurópaiban is, például a latinban *Roma-m videre* 'Rómát látni' és *Roma-m ire* 'Rómába menni' (hasonló formák a szanszkritban is). Ugyanezt a jelenséget látjuk az aktív nyelvekben is, pl. a kecsumara ajmarában *mangánwa ayča-ru* 'megette a húst' és *saranwa monte-ru* 'elment az erdőbe'.⁴³³

Azokban a nominatív nyelvekben, ahol a tárgy kifejezésének funkciója később megoszlott a totális és a parciális tárgy között, ezt az irányhatározói jelentést a partitívusz vette át. Ebben az értelemben mutat például egyidejűleg párhuzamot és eltérést a zürjén és a finn személytelen szerkezet (a zürjénben akkuzatívusz, a finnben partitívusz):

(13)	<i>menę vugredle</i>	<i>minua unettaa</i>	'álmosság fog el',
	<i>menę kįnte</i>	<i>minua viluttaa</i>	'didergek',
	<i>sijęs dyšędis</i>	<i>hąntä laiskottaa</i>	'elfogja a lustaság',
	<i>menę šogęde</i>	<i>minua surettaa</i>	'szomorkodom'. ⁴³⁴

Ami a datívuszt illeti, a németből már láttunk rá példákat. Állítmányi határozószók mellett egészen általános az oroszban: *мне скучно* 'unatkozom', *мне грустно* 'szomorú vagyok' stb., háromtagú változat: *мне жаль этого человека* 'sajnálom ezt az embert'. Amennyiben a személytelen birtoklásszerű szerkezeteket is itt említjük, természetesen a magyar is ide vonható (*a juhásznak melege van* típus). Minthogy azonban a magyarban ilyenkor kötelező a Px használata, ezeket a szerkezeteket alább az „elkülönült birtokos” kérdéséből kiindulva tekintjük át.

⁴³³ Klimov 1977, 201.

⁴³⁴ Stipa 1962, 582 skk. alapján. Ezek a kéttagú személytelen szerkezetek természetesen az egytagúak második altípusának – a denominális verbumokat tartalmazóknak – az örökösei, azaz nem anyagilag, hanem felépítési elvük szerint tükrözik a valamikori patiens + történés/állapot szerkezetet.

2.4.3. „Elkülönült birtokos”

A külső avagy elkülönült birtoklás/birtokos problematikájának történeti-tipológiai tárgyalását nem teszi könnyűvé, hogy e terminus használata a különböző szerzőknél nem azonos terjedelmű. Így például Herslund és Baron (2001) a hagyományoknak megfelelően két nagy fajtáját különbözteti meg a birtoklásnak, a predikatív és az attributív birtoklást (az első az általunk habitívnek nevezett szerkezetnek – *az apának lova van* –, a második a belső birtoklásnak felel meg – *az apa lova* –), ezekhez képest aztán egy harmadik kategóriát kell megállapítania a külső birtoklásra, amikor is a birtokos és a birtokos ugyancsak nem azonos szintagmában helyezkedik el, ám az igei állítmány nem a birtoklás fennállását mondja ki, mint a habitív szerkezetek esetében, ellenkezőleg, a birtoklásviszonyt a mondat inkább előfeltételezi. Ily módon külső birtoklás prototipikus esetének az egész–rész viszonyt tartják (elidegeníthetetlen birtoklás),⁴³⁵ és olyan jellegű mondatokra hivatkoznak, mint

(14) <i>she slapped Tom in the face</i>	’arcul ütötte Tamást’
<i>elle lui a frappé la joue</i>	’arcul ütötte’
<i>die Mutter wäscht dem Kind die Haare</i>	’az anya a haját mossa a gyerekek’
<i>врач ему осматривает горло</i>	’az orvos megvizsgálja a torkát’

stb., ahol az angol, francia, német, orosz példákban egyaránt testrészekről és birtokosairól van szó (az utóbbiak akkuzatívuszban vagy datívuszban). Az elidegeníthetetlen birtoklásra kívül ide sorolják még egyes nyelvekben a rokonsági viszonyokra vonatkozó hasonló kifejezéseket, például szerbhorvát *on mi je brat* ’ő a fivérem’ (az ’én’ datívuszban). Valójában azonban a rész–egész és a rokonságviszonyokon kívül más viszonyulásokat is kifejezhet az ilyen szerkezet, például orosz *он нам настоящий брат* ’ő valósággal ellenségünk’. Furcsának kellene találnuk azt is, hogy ezek szerint például a *Péternek csak Mari látta a kalapját* mondat nem tartozna ide, hiszen Péter és a kalap között nyilvánvalóan nem áll fenn testrészi vagy rokonsági kapcsolat, bár még mindig birtoklásviszonyról van szó. Az olyan esetekben pedig mint az olasz, francia

⁴³⁵ Például Herslund–Baron 2001, 15.

- (15) *le ho visto le gambe* 'láttam a lábát',
elle a heurté son mari dans le dos 'hátba vágta a férjét'

stb., az is felmerülhet, hogy egyáltalán birtokos-e a birtokos, nem inkább patiensnek kellene-e neveznünk. Általában is, minél több ilyen példát vizsgálunk, annál kevésbé lehetünk biztosak benne, hogy érdemes-e ezt a jelenségekört a birtoklás szemantikájára korlátozni. Még szűkítőbb előfeltételnek tűnik, amikor a külső birtokost az elkülönült vagy szabadon álló *genitívsz* címszó alatt tárgyalják (például Huumo és Inaba 1997). Ez ugyan ez utóbb említett szerzőket sem akadályozza meg abban, hogy – nagyon helyesen – felismerjék a birtoklásviszonyok⁴³⁶ és a genitívuszhasználat egybe nem esését, de azzal, hogy a „különálló” vagy „elkülönült” birtokos esetét genitívusznak nevezik (irralinen genetiivi), mégiscsak elszakítják egy sor más hasonló jelenségtől, ahol egy funkcionálisan hasonló helyzetben fellépő nomen éppenséggel nem genitívuszban van, hanem például akkuzatívuszban vagy datívuszban, mint a (14), (15) példákban.

A „külső birtoklás”, „külső birtokos” terminusokról azért kellett megemlékezni, mert azoknak a jelenségeknek egy részét, melyekről az alábbiakban szó lesz, a szakirodalom gyakran ilyen címszó alatt tárgyalja. A „külső” vagy „elkülönült birtokos” kérdése azonban nyelvtani, illetve különösen történeti-tipológiai értelemben nem választható el egyfelől a nem-egzisztenciális külső birtoklásszerű, másfelől az intranszitiv habitív mondat típusokétól, ezért a továbbiakban más, kevésbé korlátozó terminológia után kell néznünk.

2.4.4. Patientív szerkezetek a magyarban

Az uráli nyelvek körében maradvá érdemesnek tűnik ebből a szempontból kiinduló mintaként a magyar és a finn ide vonható szerkezeteit megvizsgálni. Lássuk kezdetnek a következő magyar mondatokat.

- (16)a) *a puszagolyó a fiú fejébe fúródott,*
 b) *a puszagolyó a fiúnak a fejébe fúródott,*

⁴³⁶ Az ismert *birtokviszony* terminust javasolom fenntartani egy nyelvtani formáció jelölésére. Birtoklásviszonyról szólva a nyelven kívüli világra utalok, ahol valaki vagy valami ténylegesen birtokosa valaminek, függetlenül attól, hogy ezt a nyelvet aztán valóban birtokviszonnyal adja-e vissza. Így például a (15) alatti példamondatokban birtoklásviszonyról lehet szó, de birtokviszonyról nem.

- c) *a fiú fejébe (egy) puskagolyó fűrődött,*
- d) *a fiúnak a fejébe (egy) puskagolyó fűrődött,*
- e) *a fiú fejébe fűrődött egy/a puskagolyó,*
- f) *a fiúnak a fejébe fűrődött egy puskagolyó,*
- g) *a fiúnak a fejébe fűrődött a puskagolyó,*
- h) *a fiúnak egy puskagolyó fűrődött a fejébe,*
- i) *a fiúnak a puskagolyó a fejébe fűrődött,*
- j) *a fiúnak a fejébe szállt a dicsőség,*
- k) *a fiúnak a fejébe kerülhet ez a kijelentés,*
- l) *a fiúnak egyszerre nagyon melege lett.*
- m) *a fiúnak a dolog egyre sürgősebbé vált.*

A (16 a) mondat *a fiú fejébe* szerkezete egyértelműen belső birtokviszony: *a fejébe* a főszó, *a fiú* ennek alárendeltje, a kettő együtt egy szintagmába tartozik. Ugyanez a helyzet a (b) esetében, ahol a datívusz (és a névelő) megjelenése lényegében fakultatív változata az (a)-beli szerkezetnek, a két mondat között szemantikai különbség nem érezhető. Ugyancsak belső birtokviszony van a (c) és a (d) esetében, ezek is fakultatív variánsok. Az (e) mondat esetlen, közel agrammatikális. Amit (véltetőleg) mondani akar, azt vagy a (d), vagy az (f) mondat fejezi ki egyértelműen. Az utóbbiban *a fiúnak* és a *a fejébe* már nem tartozik egy szintagmába. Ugyanez elmondható az összes további mondatról, beleértve a (j) és (k) mondatokat is, ahol ez a két szó – mint a (g)-ben – egymás mellett szerepel. Érezzük, hogy az (f)–(m) mondatokat ezen kívül is összeköti valami, ezen belül különösen érdekes az utolsó kettőnek a többiektől való el nem különülése. Az (l)-ben ugyanis a Px ellenére sem érzünk semmiféle birtokviszonyt (mint említettük, nincs olyan kifejezés, hogy *a fiú(nak a) melege*); az (m)-ben pedig nincs is Px.

Ha a mondatokat nem szintagmatikusan elemezzük, hanem aktuális tagolásuk (topik–komment szerkezetük) szerint, akkor nyilvánvaló, hogy az (a) és a (b) mondat arról szól, hogy mi történt a puskagolyóval, a (c)-nek és a (d)-nek nincsen megjelölhető topikja (a mondat olyan, mintha egy *az történt, hogy...* szerű főmondat alanyi alárende-

lése lenne),⁴³⁷ az (f)-től az (m)-ig jelzett mondatokban pedig végig *a fiú* a topik (ezek a mondatok mind arra válaszolnak, hogy mi történt a fiúval). Ha ehhez még hozzáteszük a párhuzamot az egyszerű és összetett egzisztenciális állításokkal:

(17) a) *a fiúnak van (egy) puskája,*

b) *a fiúnak a szekrényben van a puskája,*

akkor egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy mi is az a mély szemantikai azonosság, amely összeköti azokat a mondatokat, amelyek *a fiúnak...* kifejezéssel kezdődnek, és nem tartalmaznak belső birtokviszonyt (akár azért, mert a birtokviszony nem belső bennük, akár azért, mert nincs is szó bennük birtoklásviszonyról). Ezekben a mondatokban a datívuszi alak mindenütt topik helyzetű patiens. Azt az entitást nevezi meg, amelynek irányában, vonatkozásában, amelyre nézve, amelyet érintőleg végbemegy valamely történés, illetve fennáll valamely állapot. „Erre és erre nézve ez és ez áll fenn”, ez a mondat szemantikai–logikai szerkezete, és amiről ezt állítja, az – a magyarban – datívuszbba kerül. Az ilyen mondatokat bízvást tekinthetjük egyazon, sajátos szerkezet képviselőinek, amelyet feltételesen patientív mondatfelépítésnek nevezek.⁴³⁸

A patientív mondat szerkezet természetesen nem tévesztendő össze a passzív szerkezettel. Ez utóbban is a patiens a topik, és a mondat jelentése hasonlóan azt állítja, hogy a patiensevel történik valami. De van három lényeges különbség: a passzív szerkezet patiense alany, míg a patientív nyilvánvalóan nem lehet az, hiszen (a magyarban) datívuszbba áll; a passzív szerkezet igei állítmánya vagy passzív verbum finitum, vagy passzív participiumot tartalmaz, miközben a patientív mondat állítmánya sohasem ilyen; végül a passzív szerkezetnek vagy ténylegesen, vagy egy általános cselekvőként elképzelt formában része az agens (nem nominatívuszi formában), míg a patientív szerkezetnek az agens egyáltalán nem kötelező tartozéka, és ha mégis előfordul benne, akkor alanyesetben van⁴³⁹ (ami egy passzív mondatnál nem lenne lehetséges).

⁴³⁷ Ezzel közel állnak bizonyos indoeurópai és finn egzisztenciális szerkezetekhez – ahogyan erről a 2.2.2.2. fejezetben szó esett.

⁴³⁸ Kétségtelenül rokonságban áll a disszertáció első részében affektívnek nevezett szerkezettel, de míg az a *verba sentiendi et affectuumra* korlátozódott, addig a patientív szerkezet szempontjából közbülső, hogy milyen szemantikájú ige köré szerveződik a történést vagy állapotot leíró komment, ez az ige, mint láttuk, lehet a legáltalánosabb szemantikájú is: a létige.

⁴³⁹ Vö. *A fiúnak eladták a házát. A fiúnak a gyámhivatal eladta a házát.*

Az „elkülönült birtokos” szerkezet nem-birtokos, azaz patientív voltát jól mutatják azok a példák is, ahol névmás testesíti meg a *-nak/-nek* morfémát képviselő topikot. Nincs olyan birtokos kifejezés, hogy **nekem a kalapom*, **neked a kalapod*, **neki a kalapja*, de érvényes patientív szerkezet a *nekem fekete a kalapom*, *neked fekete a kalapod*, *neki fekete a kalapja*.

Hogy még egy eklatáns példával érzékeltessük a birtokos és a patientív szerkezet különbségét, tekintsük a következő mondatokat:

- (18) a) *a szónok jegyzetei összekeveredtek*,
- b) *a szónoknak a jegyzetei összekeveredtek*,
- c) *a szónoknak összekeveredtek a jegyzetei*.

Ha a szónok leejtette a jegyzeteit, és azok ennek következtében összekeveredtek, akkor ennek a helyzetnek a leírására (18a, b és c) egyaránt használható. Ha azonban felszólalása előtt átmenetileg ideadta nekem a jegyzeteit, és ezek nálam keveredtek össze, akkor ezt a szituációt csak a (18a) vagy a (18b) írhatja le, a (18c) ilyenkor nem használható.⁴⁴⁰ Miért is? Mert a (18c) patientív mondat (a szónokról szól, aki datívuszban áll), míg az (a) és (b) nem az (ezek a szónok jegyzeteiről szólnak, és a *jegyzetek* nincsen datívuszban). Továbbá még egyszer emlékeztetnék arra, hogy a tényleges birtokos szerkezetben a datívusz (a névelővel együtt) fakultatív, ezért (a) és (b) szinonimikus szerkezetek. A patientív szerkezetben a datívusz (ismétcsak a névelővel együtt) kötelező mondatrész.⁴⁴¹

A (18 b) mondat testesíti meg a belső birtoklás ama fakultatív változatát, melynek létrejöttét a magyar nyelvtörténészek makacs következetességgel ditranzitív igés mondat szerkezetekre vezetik vissza.⁴⁴² Eszerint a datívusz eredetileg az *add a kulcsot Pé-*

⁴⁴⁰ Ugyanígy: *Péter(nek az) autója a garázsban van* akkor is használható, ha Péter már meghalt, de *Péternek a garázsban van az autója* nem.

⁴⁴¹ Ez nem a szórenddel függ össze, hanem a mondat szerkezetével. *A szónoknak a jegyzetei valahogyan zavarosnak tűntek* mondat például kétértelmű. Ha valóban birtokos szerkezetéről van szó (vagyis a topik *a szónoknak a jegyzetei*, és a *zavarosnak tűnik* várt datívuszi vonzata egy odaértendő másik nomen, például *nekem* vagy *a közönségnek*), akkor a *-nak* elhagyható. Ha azonban a mondat patientív, azaz a topik csak *a szónoknak* (értsd: 'a szónok zavarosnak találta a jegyzeteit'), akkor a *-nak* a nem maradhat el.

⁴⁴² Lásd a régebbi és újabb hivatalos egyetemi tankönyvekben: Berrár 1967, 454; Horváth 2003, 247; Sárosi 2003, 369. Az utóbbi szerző még téves analógiákat is felhoz igaza bizonyítására: nála a datívusz és a genitívusz összefüggését más nyelvekben a francia *ce livre est à moi* és az orosz *этой книге* példázza. Ezek a szerkezetek valójában nem a datívusz és a genitívusz, hanem a datívusz

ternek a kezébe vagy *a fiú hozta apjának a lovát* jellegű (ősmagyar) mondatok szerkezetének átértékelődéséből állt volna elő: az eredetileg az állítmányhoz tartozó datívuszi kiegészítést a tárgy birtokos jelzőjévé értelmezték át. Ez a magyarázat szembetűnően kényszeredett. Először is kizárólag ditranzitív (az akkuzatívuszon kívül még kötelező datívuszt is vonzó) igékre alapoz, amelyek törpe minoritást képeznek még a tranzitív igék között is, nem is beszélve az intranszitivákról, amely környezetekre eszerint a *-nak/-nek*-es birtokosnak még át is kellett volna terjednie (vajon milyen analógia alapján?), hogy elérkezhessünk mai kötetlen használatához. Ilyen jellegű kiinduló mondatok felvonultatásával egyébként bármiféle birtokos fejleményt le lehetne vezetni, ha például a magyarban a genitívuszi szerkezet nem a datívusszal, hanem valamilyen ablatívuszi esettel függne össze (mint oly sok indoeurópai nyelv esetében), tehát például *az apának a lova* helyett **az apától a lova* szerepelne, akkor eredetmagyarázatként ugyanilyen erővel elő lehetne venni *a fiú elhozta az apától a lovát* felépítésű mondatot. Másodsor, ez a „ditranzitív” levezetés a megmagyarázni kívánt birtokos jelentést eleve – hogy úgy mondjam – odacsempészi a kiinduló mondatba, tudniillik a tárgy vagy a határozó Px-es választásával,⁴⁴³ amit az ige egyáltalán nem követel meg (vö. *a fiú hozta apjának a lovát*, ahol máris nincs mit átértékelni). Harmadjára, ha ezek a jelölt birtokosok így jöttek volna létre, akkor legalábbis ditranzitív igék mellett a jelöletlen birtokost (*add a kulcsot Péter kezébe, a fiú hozta az apja lovát*) részben elliptikus szerkezetnek (hiányzik a datívuszi vonzat!), részben a jelölt birtokosi megoldásnál későbbi fejleménynek kellene tartanunk, ami jószerével képtelenség. Azt már csak mellesleg említtem meg, hogy milyen nehéz lenne ebből a magyarázatból, mondjuk, a létigével alkotott habitív szerkezethez eljutni (amelynek, intranszitiv lévén, eszerint megintcsak jóval későbbinek kellene lennie, mint a jelölt belső birtokos szerkezetnek).⁴⁴⁴ Nincs okunk tehát ezt a „ditranzitív” magyarázatot magunkévá tenni.

és a patientív szerkezet (ha tetszik, végső soron a datívusz és a latívusz) összefüggését mutatják; a francia példa nem belső birtokos szerkezet (ott a francia éppenséggel egy ablatívuszi eredetű formát használ a birtokviszony jelzésére), az orosz *ему*-nak meg végképp semmi köze a genitívuszhoz, ahogyan az egész kifejezésnek sincs a birtokláshoz (a mondat felépítése az állapotpredikátumokéval – *ему скучно* és társai, lásd fentebb – rokon).

⁴⁴³ Az *add a kulcsot Péternek a kezébe* még a másik típusnál is esetlegesebb, *a kezébe* ugyanis csak szervesen kiegészítése az eredeti mondat szerkezetnek.

⁴⁴⁴ Meghökkenítő módon Horváth (ih) éppen ellenkezőleg látja: „A létige datívuszos szerkezetének jelentése is hozzájárult ahhoz, hogy éppen a *-nak/-nek* morféma lett a birtokos jelző ragja: (*A*) *fiúnak*

Visszatérve példamondatainkhoz: az „elkülönült birtokos” terminus sugallata alapján azt kellene gondolnunk, hogy a (18c) szerű szerkezet másodlagos a (18 b)-hez képest. A helyzet azonban az, hogy éppen a datívuszra nézve ez a (18c) szerkezet nagyonis általános (a jelölt belső birtokosnál, ahol a datívusz nem kötelező, mindenestre általánosabb) mondatformát követ: a habitív szerkezetét és általában véve a patientív szerkezetét. (18c)-t (19a)-ként megismételve:

- (19)a) *a szónoknak összekeveredtek a jegyzetei,*
- b) *a szónoknak a táskájában vannak a jegyzetei,*
- c) *a szónoknak vannak jegyzetei,*
- d) *a szónoknak fáj a feje,*
- e) *a szónoknak minden közömbössé vált,*
- f) *a szónoknak melege van.*

Ezen mondatok mindegyikében arról van szó, hogy a szónokkal ez és ez történt/történik, a szónok ilyen és ilyen állapotba került/állapotban van, a szónokra nézve ezek és ezek a körülmények állnak fenn – vagyis patientív mondatok. Ami a birtoklást illeti, a (d) esetében legfeljebb rész–egész viszonyról van szó, ami a birtoklásnak más (elidegeníthetetlen) fajtája, mint az (a) – (c), az (e) és az (f) esetben pedig, függetlenül attól, hogy a mondatban van-e Px vagy sem, nincsen szó birtoklásról.⁴⁴⁵

Ha ehhez még társítjuk azt is, amit a datívusz nyelveken átívelő irányhatározói jelentéséről mondtunk, párosítva a magyar nyelvtörténetnek azzal a kétségbevonhatatlan tételével, miszerint bárhonnan származzék is a ma datívuszinak tekintett *-nak/-nek*, eredeti jelentése latívuszi (vö. *a falnak fordul, nekimegy a fának, az út hegynek felfelé*

háza van.” De hát ha a létigének már eleve (?) volt egy birtoklást kifejező datívuszos szerkezete, akkor miért nem innen származik a *-nak/-nek* genitívusz?

⁴⁴⁵ Természetesen vannak olyan $N_1\text{Dat} \dots X \dots N_2\text{Px}$ szerkezetek, amelyek valóban belső birtoklás-szerkezetekre mennek vissza (nem transzformációs, hanem asszociálhatósági értelemben). *A szónoknak szükségzavúak voltak a jegyzetei* kontextus híján csak úgy értelmezhető, hogy *a szónok(nak a) jegyzetei szükségzavúak voltak* (és nem úgy, hogy a szónokkal az történt, hogy...). De, egyfelől, egy ilyen jellegű megszakítotttság bármely két, függőségi kapcsolatban álló főnévből alkotott névszói szintagmával előfordulhat (*az alapelvekben mind a mai napig nem jött létre egyetértés, az állásfoglalástól különösen ehhez hasonló esetekben gyakori a tartózkodás* stb.), másfelől a belső birtoklás „hasadása” nem magyarázza meg ennek a mondatformának a létrejöttét, minthogy az így felépülő mondatok jó részében ez a birtokos szintagma nem is létezik. Vö. *a szónoknak a feje fáj, a szónoknak a fejébe szállt a dicsőség, a szónoknak a fejébe kerülhet ez az elszólás* stb. – ezekben a mondatokban „a szónoknak a feje” nem önálló szintagma, egyszersmind nem topik, amelyről kimondatik valamely komment (a mondatok nem arra a kérdésre válaszolnak, hogy mi történik a szónok fejével).

vezet stb.), és genitívuszi jelentése a legfiatalabb, vagyis eszerint 1. LAT 2. DAT 3. GEN fejlődést kellett bejárnia, akkor a következőkre kell jutnunk. A *-nak/-nek* eredetileg irányt jelent. Mint ilyen, egyfelől természetesen a mozgást jelentő igék kiegészítője, azaz lokális eset, másfelől azonban patientív jelentése is ősi: azt fejezi ki, hogy az alanyra/topikra irányulóan áll fenn valamely körülmény (folyamat, állapot, tulajdonság). Mármint valaminek a birtoklása is tulajdonság, illetve állapot. Ezért egy birtoklásmondatnak természetes formája a *valakinek van ...* szerkezet, azaz a birtokos patientív kifejezése (akire nézve mintegy fennáll az az állapot vagy tulajdonság, hogy N₂ őhozzá tartozik). Bár a magyar habitív mondatoknak elengedhetetlen tartozéka a birtok Px-e is, ez a fejlemény nem függ össze a *-nak/-nek* patientív használatával, amely ugyanis ma sem korlátozódik a birtoklásmondatokra.⁴⁴⁶ Egyszóval a habitív mondatok az általában vett patientív szerkezettől örökölték a *-nak/-nek* végződést, amely ott eredetileg latívuszi jelentésben szerepelt.⁴⁴⁷ Ez a latívuszi jelentés a habitív mondat egészének birtoklást kifejező tartalma alapján értékelődött át azután genitívuszivá (ami annyit is jelent, hogy a habitív mondatokban tulajdonképpen sohasem volt szó valódi datívuszi jelentésről!). Itt és ezért alakulhatott ki tehát a *-nak/-nek* genitívuszi jelentése, és éppenséggel innen származott át a belső birtoklás szerkezeteire, nem pedig fordítva. *A juhásznak van kunyhója* vagy *a juhásznak a dombon van a kunyhója* ősi szerkezet, mint *a juhásznak a kunyhója a dombon van*, és még az utóbbi is először ugyanazt jelenthette, mint az előtte álló mondat, és csak később elemződött újjá a szerkezete oly módon, hogy a *juhász* és a *kunyhó* azonos szintagmába tartozzék. Bizonyíték erre, hogy ha nem patientívnek, hanem birtokos szerkezetnek fogjuk fel, az ilyen mondatokban a *-nak/-nek* (a) használata (miként általában is a belső birtoklás szerkezeteiben) ma sem kötelező.

Félreértés ne essék: mindez természetesen a magyar nyelv belső fejleménye. A datívuszi birtokos a magyarban általában is kései jelenség, a jelöletlen szerkezet egé-

⁴⁴⁶ Ez az össze nem függés nem úgy értendő, hogy feltevésem szerint a magyarban a habitív mondatnak korábban létezett volna *-nak/-nek*-es, de Px nélküli változata (ez kizárható), hanem úgy, hogy egy feltehető „háza van” típusú eredeti habitív szerkezethez egy tőle különböző szerkezetekben keletkezett, eredetileg patientív funkciójú *-nak/-nek* járult hozzá.

⁴⁴⁷ Ez a patientív latívusz legfeljebb később és ritkán vált datívusszá, mint – talán – a (19e) esetében, amely egyébként az egyetlen a (19)-ben felsorolt mondatok közül, ahol a *-nak/-nek* felcserélhető a *száma* névutóval, ami többnyire a valódi datívusz eseteivel asszociálható.

szen az ősmagyar kor utolsó szakaszáig kizárólagos. „Külső birtokosként” – melyről épp az imént láttuk be, hogy történetileg nem birtokos, így aztán nem is külső, hiszen nincs mihez képest annak lennie – olyannyira magyar unikum, hogy az általánosan elfogadott felfogás szerint, bár minden uráli nyelv ismeri ezt a mondat szerkezetet, közülük egyedül a magyar használ ilyenkor datívuszt. Ezzel a tulajdonságával a magyar másfelől szorosan csatlakozik a (14) – (15)-ben példázott és más európai nyelvekhez,⁴⁴⁸ és e tekintetben egyenesen az európai nyelvszövetség avagy Standard Average European (SAE) képviselőjének tartják.⁴⁴⁹ Ez egyszerre mind azt is jelzi, hogy bár anyagi értelemben a magyar nyelv belső fejleményéről van szó, a fejlemény elve (a lezajlott változások tendenciája) nagyonis általános. Az alábbiakban szeretnék rámutatni, hogy még annál is inkább az, mint általában feltételezik, jelesül nem egészen igaz az az állítás, miszerint a magyar nyelv e tekintetben egyedül állna az uráli nyelvek között.

2.4.5. Patientív szerkezetek a finnben

Érdemes szemügyre vennünk a párhuzamos finn jelenségeket. Ebben a nyelvben a Px-ekkel társultan megjelenő genitívusz – többszörös ellentétben a magyarral – csakis a személyes névmásokra korlátozódik (*minu-n talo-ni*, *sinu-n talo-si*, *häne-n talo-nsa* ’az én házam, a te házad, az ő háza’ stb.), és ott is csak harmadik személyben kötelező. Két főnévből álló belső birtokos szerkezetben a genitívusz csakis Px nélkül fordul elő, és alapesetben ugyanez jellemző mindazon szerkezetekre is, amelyeket a fenti értelemben a „külső (vagy elkülönült) birtokos” kategóriája alatt szokás tárgyalni.⁴⁵⁰ A mi szempontunkból ez a helyzet azért tanulságos, mert míg a magyarban a Px túlnyomó

⁴⁴⁸ Az általánosan elfogadott séma értelmében a „külső birtoklás” jelzésére datívuszt használó európai nyelvek közé tartoznak a kontinentális nyugati germán nyelvek, a neolatin nyelvek, a balti–szláv nyelvek, a balkániak közül a görög és az albán, valamint a baszk. Az északi germán és a balti finn nyelvek a „külső birtoklás” kifejezésére lokatív eseteket használnak, a legnyugatibb (velszi, breton, angol) és a legkeletibb (török, örmény, grúz, lezg) európai nyelvek pedig állítólag egyáltalán nem ismerik ezt a jelenséget (kizárólag belső birtokos szerkezeteik vannak). (Mint alább látható lesz, a finnugor nyelvekre nézve szeretném némileg árnyalni ezt az általánosan elfogadott álláspontot.)

⁴⁴⁹ Haspelmath 2001, 1498; Nikolaeva 2002, 283.

⁴⁵⁰ Egyes esetekben fakultatíve előfordulhat Px a „birtokon”, de éppen ez a fakultatívitás bizonyítja, hogy ilyenkor a birtokosa csak fogalmilag, nem pedig grammatikailag esik egybe a „külső birtokossal”, vö. *minun on pää / pääni kipeä* ’fáj a fejem’, *minun kuoli kissa / kissani* ’meghalt a macskám’.

jelenléte gyakran megnehezíti a (nem birtokos, hanem) patientív szerkezetek felismerését, addig a finnben legalább ezzel a problémával nem kell szembenéznünk. Annál több gondot okoz az *-n* történetileg létrejött multifunkcionalitása. Mint ismeretes, ez az esetvégződés lehet akkuzatívusz (*kirjoitan kirjeen* 'megírom a levelet'), genitívusz (*kirjeen viimeiset sanat* 'a levél utolsó szavai'), insztrumentálisz avagy insztruktívusz (*suurin kirjaimin* 'nagy betűkkel'), valamint datívusz (*kiitos sinun* 'hála neked'). Így az esetek egész sorában elemzésre szorul – és gyakran felfogás kérdése is –, hogy egy-egy szerkezetben az *-n* esetvégződés genitívuszi-e, vagy sem.⁴⁵¹ (Ezért sem szerencsés ezeket az előfordulásokat eleve külső, laza vagy elkülönült genitívusznak nevezni.)

Az *-n* patientívuszi használata a finnben is megfigyelhető, mégpedig ilyen típusú szerkezetekben:⁴⁵²

- (20) a) *minun on jano* 'szomjas vagyok',
- b) *sinun täytyy lähteä* 'indulnod kell',
- c) *sinun on ehkä paras lähteä* 'talán legjobb lenne elindulnod',
- d) *minun on sääli häntä* 'szánom őt',
- e) *Pekan on syytä hävetä* 'Péternek van oka szégyenkezni',
- f) *miehen meni jalka poikki* 'a férfinak eltört a lába',
- g) *miehen meni tikku sormeen* 'a férfinak szálka ment az ujjába',
- h) *Jussin kuoli isä* 'Jussinak meghalt az apja',
- i) *pojan on mennyt menestys päähän* 'a fiúnak a fejébe szállt a siker'.

Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy az *-n* patientívuszi használata ugyanabban a három szintaktikai típusban fordul elő, mint amelyeket a magyar *-nak/-nek* esetében láttunk (személytelen szerkezetek, habitív szerkezetek, „tisztán” patientív szerkezetek), de a finnben ezeket nehezebb elhatárolni egymástól. A (20) (a) – (d) sze-

⁴⁵¹ Ráadásul felmerül ennek a problémának mintegy a „tükörképe” is: a finnben többféle szerkezetben is előfordul, hogy ez a végződés egyértelműen genitívuszi, ennek ellenére éppily egyértelműen nem birtokviszonyt képvisel. Ilyen a legkülönbözőbb igenevek genitívuszi alanya, például *kissan ollessa poissa / lähdettyä pois / nähden (hiiret hyppivät pöydällä)* 'a macska távollétében / távoztával / szemelátára (az egerek az asztalon ugráltak)', valamint a „genitivus cum participio” szerkezet: *näen vieraan/vieraiden tulevan* 'látom a vendég(ek)et jönni'.

⁴⁵² Az itt következő példamondatok némelyike archaikus vagy emelkedett stílusú. (Forrás – részben – Huumo–Inaba, 1997.)

mélytelennek nevezhető, de az (a) talán habitívna is, az (e) nemkülönben habitív, de ugyanakkor patientívna is értelmezhető, az (f) – (i) mondatok tisztán patientívak.⁴⁵³

A patientív mondatok illetén (tehát nem birtokos) szerkezetére nézve a finnben talán még több bizonyíték is adódik, mint a magyarban. A genitívusznak tekintett *-n* a fenti mondatok többségében jószerével csak a kellést kifejező szerkezetekben⁴⁵⁴ és érzékelést/érzelmet kifejező rögzült kifejezésekben (például 20d) tekinthető kötelezőnek, mindenütt másutt helyettesíthető adverbális szerkezetekkel. A habitív szerkezetnek éppenséggel az adesszívuszi birtokosjelölés a „normálformája”, és például a (20) (a) és (e) mondataiban is helyettesíthetné a genitívuszt: *minulla on jano, Pekalla on sytät hävetä*. Adesszívusz más ilyen esetekben is előfordul, továbbá az ige jelentésétől függően valamilyen ablatívuszi vagy allatívuszi határozói forma is szerepet kaphat: *miehellä* (adess.) *meni jalka poikki*, *Jussilta* (abl.) *kuoli isä*, *pojalle* (allat.) *menestys meni (kahahti) päähän*. Minthogy az így átalakított mondatok nem tartalmazznak semmilyen grammatikai elemet, amely birtokviszonyra utalna, felmerül a kérdés, vajon az eredeti *-n*, láthatólag hasonló mondattani funkcióban, ténylegesen genitívusz-e? A választ azonban megnehezíti, hogy – mint az imént jeleztük – a finnben a genitívusz más funkciókat is ellát, mint a birtokos megformálását, és így az az érvelés, miszerint ha egyszer nem birtokviszonyról van szó, akkor talán nem is genitívusszal állunk szemben, önmagában nem kielégítő. Ehhez az érvehhez azonban a jelen esetben továbbiak is járulnak: az *-n* több szempontból nem úgy viselkedik ezekben a szerkezetekben, mint a (belső) birtokos szintagmákban. Névmási érintett esetében például a Px nélküli forma nem fordulhatna elő belső birtokos szerkezetben: *hänen meni jalka poikki*, miközben nem lehetséges **hänen jalka*. Patientív és nem birtokos vonatkozásokra mutat az a kö-

⁴⁵³ Különösen a (h) csábítana arra, hogy itt valóban kívülre helyezett birtokosra gondoljunk, hiszen ez a mondat könnyen átrendezhetőnek tűnik: *Jussin isä kuoli* 'Jussi apja meghalt'. De nem így van: a mondatban *Jussilta* is szerepelhetne, ami egy belső birtoklás esetén nem lehetséges, ezenkívül a (h) topikja Jussi, a belső birtokos szerkezeté viszont Jussi apja, vagyis a két mondat ugyan azonos eseményt ír le, de nem ugyanazt jelenti. Mutatis mutandis ugyanez a helyzet a férfi lábával/ujjával az (f) és a (g) mondatokban.

⁴⁵⁴ A kellést kifejező szerkezetek a magyarban is patientívak, és „meggyanúsíthatóak lennének” a birtoklásszerűséggel, bár a Px az infinitívusznál nyíltan megjelenő patiens esetén nem kötelező (*a fiúnak indulni/indulnia kell*). Ezeknek a szerkezeteknek ugyanúgy nincs „belső birtokos” variánsa, mint a személyteleneknek (ahogyan nem létezik „valakinek a melege”, ugyanúgy „valakinek az indulnia” sem), azaz tisztán patientív szerkezetek. (Ezért a Px lehetőségessége ellenére haboznék a kellés érintettjének esetvégződését genitívusznak nevezni. Ha nem választhatom a latívuszt, legalábbis datívusznak minősíteném.)

rülmény is, hogy míg a *pojan on nälkä* 'a fiú éhes' használható ebben az *-n*-es formában, nincsen **pojan on pallo* ('a fiúnak labdája van'), tehát az *-n* illetén használata az egyszerű birtoklásmondatokra nem terjed ki. Tipikus módon jelen van viszont ez az *-n* az állítmányi birtokjeles mondatokban: *pallo on pojan* 'a labda a fiúé'. Kérdés, hogy ez a mondatípus patientívnek tekinthető-e (márminthogy a fiúra nézve, aki itt nem topik), annyi azonban bizonyos, hogy az *-n* itt is ráirányultságot fejez ki. Erre utal az alternatív *pallo kuuluu pojalle* allatípuszi alakja a finnben, de még inkább azoknak a példának a sora a világ nyelveiben, amelyek ebben a szerkezetben latípuszi, latípuszi jellegű vagy legalábbis latípuszi eredetű végződéseket és adpozíciós kifejezéseket mutatnak: *a labda a fiúé, la balle est (appartient) au garçon, der Ball gehört dem Knaben, the ball belongs to the boy, мяч принадлежит мальчику* stb. Még egy érv: egyes *-n*-es patientív kifejezéseknek van olyan alternatívája, amelyben az állítmány mozgást jelentő ige, és ez még inkább aláhúzza (ha nem magyarázza is) a patientív tag latípuszi vonatkozását, vö. (20d-hez) *minun tulee* sz.sz. 'jön' vagy *käy* sz.sz. 'jár' *hätänsä* (vagy *säälisi*).⁴⁵⁵

A patientív szerkezetek fenti latípuszal asszociált értelmezését a diakrón megfontolások is alátámasztják. A genitípusziként számon tartott *-n* a finn nyelvtörténet kutatói szerint részben vagy esetleg teljes egészében éppenséggel egy latípuszi **-n*-re megy vissza.⁴⁵⁶ Arra a kérdésre, hogy az uráli alapnyelvben volt-e külön esete a genitípusznak (**n*) és a latípusznak (**n*), alább térek ki, mindenesetre egy latípuszi *n* depalatalizálódása (és így *n*-né válása vagy egy tőle függetlenül meglévő *-n*-nel való egybeesése) bármikor megtörténhetett, és így a finn genitípuszi *-n* akkor is lehet nagyrészt latí-

⁴⁵⁵ A *pojan on nälkä* típusnál a finn szakirodalom gyakran datívi-genetívi-ről beszél. Ebben a felfogásban ugyancsak az *-n* bizonyos latípuszi vonatkozásának elismerését látom tükröződni, kérdés, hogy feltétlenül a *datípusz* terminus-e itt a legmegfelelőbb kifejezés.

⁴⁵⁶ Hakulinen 1968, 86. (A finn *-n* genitípuszt egyesek ezenkívül egy hasonló alakú, a déli lappból a mordvinból és a cseremiszből is ismert melléknévképzőből is eredeztették – vö. Hakulinen uo. –; Korhonen 1991, 166 joggal hívja fel a figyelmet, hogy az *-n* genitípusz a melléknévképzőnél jóval szélesebb körben van meg az uráli nyelvekben, és a főnév/melléknév megkülönböztetés egyébként is kései, úgyhogy ha a két *-n*-nek egyáltalán van köze egymáshoz, akkor inkább a melléknévképző származhat a genitípuszból.) Inaba 1998, 157, részben Erkki Itkonen véleményét követve, a személytelen szerkezetek genitípuszi *-n*-jét a *minun on nälkä* 'éhes vagyok' ~ *minun tulee nälkä* 'megéheztem' (sz. sz. 'hozzám/nekem éhség jön') összefüggés alapján, azaz – ha jól értem – a mozgást jelentő igeire támaszkodva vezeti vissza latípuszi eredetre. Ha ez a példapár pusztán illusztrálni kívánja az *-n* latípuszi jellegét, akkor rendben van, azzal azonban nem értenék egyet, hogy a latípuszi *-n* történeti magyarázatáért a mozgást jelentő igeikhez forduljunk – ez a megoldás egy kicsit emlékeztetne a magyar *-nak/-nek* „ditranzitív” magyarázatának ad hoc jellegére.

vuszi eredetű, ha egyébként egy ősi *-n* genitívusznak is örököse. Egyébként a genitívusz és a datívusz kapcsolata is úgy értelmezhető a legkézenfekvőbb módon, ha mind a kettőt a latívuszból eredeztetjük.⁴⁵⁷

Minthogy a finn habitív szerkezetekben ma genitívusz helyett általában adesszívuszt látunk, birtokos személyjel pedig még genitívusz esetén sem szerepel benne, olyan egyértelműséggel, mint a magyar *-nak/-nek* esetében, nem merném kijelenteni, hogy a belső birtokos szintagmákban használt genitívusz a finnben is a habitív szerkezetekben állt elő; ehhez ugyanis egy olyan régebbi állapotot kellene feltételezni, melyben az *-n* a habitív szerkezetekben is általános volt, azaz hipotézisemet egy másik hipotézissel igazolnám. Ellenben a fentiek értelmében mégiscsak léteznek olyan szerkezetek, melyekben az irányultság és a birtokos értelmezés lehetősége összekapcsolódik – mindenekelőtt az állítmányi –, és így a finnre nézve sem alaptalan feltételezni, hogy az *-n* mint genitívuszi végződés nem a belső birtokos szintagmákban jött létre.⁴⁵⁸ A genitívuszi *-n* az általános irányultsági, illetve patientív *-n*-nel rokon, és latívuszi eredete ezen keresztül is valószínűsíthető.

2.4.6. Az uráli nyelvek tanúsága

Mint az értekezés első részében utaltam rá, a tipológiának gyakran kell szembesülnie azzal a sajnálatos körülménnyel, hogy az egyes nyelvek leírásaiban gyakran még csak feltéve sem találja azokat a kérdéseket, amelyeknek válaszait kiinduló adatokként szeretné kezelni. Az a nehézség, mellyel az uráli birtokos szerkezetek fenti értelemben vett tipológiai elemzésénél szembesülünk, eklatáns példája ennek a szituációnak. Kérdésünk a fentiek folyományaként nyilvánvalóan az lenne, hogy van-e és milyen jellegű összefüggés mutatható ki a többi uráli nyelvben a birtokos szerkezetek és a patientív

⁴⁵⁷ Korhonen 1991, 166–167 latívusz > datívusz > genitívusz fejlődést feltételez, hivatkozva egyfelől ennek a változásnak a természetességére (a szemantikai fejlődés – mint a leggyakrabban – konkrét → absztrakt irányban megy végbe), másrészt arra a tényre, hogy a datívuszi funkciót az uráli nyelvekben rendszeresen a latívusz veszi fel. Én a magam részéről a finnben sem látok okot arra, hogy a latívusz és a genitívusz közé beiktassuk a datívuszi jelentést, a genitívusz éppúgy származhat közvetlenül a latívuszból, ahogyan a datívusz is. Itt jegyzem meg, hogy a genitívusz és a datívusz egybeesése széles körben ismert jelenség, így áll a helyzet például a balkáni nyelvekben is. (Comrie 2001, 36.)

⁴⁵⁸ Kangasmaa-Minn 1993, 46 is úgy látja, hogy a közvetlen és a közvetett birtokos szerkezet közül az utóbbi az elsődleges.

szervezetek között. A patientív szervezeteket azonban – akár más név alatt – nem tartják számon az uráli nyelvek leíró, sőt összehasonlító grammatikái,⁴⁵⁹ és még azok a vizsgálatok sem igen említik őket, amelyek – ezzel viszont nincsen probléma – részletesen feldolgozták a habitív szervezeteket. A kérdés alapos és nyelvenként részletes vizsgálatot igényelne, amelyre itt most több okból nem vállalkozhatom. Ezért megpróbálom röviden összefoglalni azt a keveset, amit ebből a szempontból a belső birtokos szervezetek és a (felfogásomban a patientív szervezetekhez közelebb álló) intranszitiv habitív szervezetek szemrevételezésével hipotetizálni lehet. Kiindulóanyagomnak Honti 2004-et tekintem, amely a legfrissebb összegzés az uráli birtokos szervezetekre vonatkozó ismeretekről. Ebben a műben a következő táblázatos áttekintést látjuk a(z) intranszitiv és statikus) habitív és a birtokos jelzős szervezetek birtokos tagjának esetkonfigurációjáról az uráli nyelvekben:⁴⁶⁰

	<i>a habitív szervezetben</i>	<i>a birtokos jelzős szervezetben</i>
finnségi	<i>I</i> elemű esetragok, genitívusz	genitívusz
lapp	statikus lokáliszi esetek	genitívusz
mordvin	genitívusz	genitívusz
cseremiszi	genitívusz	nominatívusz, genitívusz
permi	<i>I</i> elemű esetragok, nominatívusz	<i>I</i> elemű esetragok, nominatívusz
obi-ugor	nominatívusz	nominatívusz, lokatívusz, névutó
magyar	datívusz (> genitívusz)	nominatívusz, datívusz (> genitívusz)
északi szamojéd	nominatívusz, genitívusz	genitívusz
déli szamojéd	nominatívusz, genitívusz, névutó	genitívusz

A táblázat tanúsága szerint azok között a nyelvek között, amelyek a birtokos jelzős szervezetben genitívuszt alkalmaznak, egyedül a lappról mondható el, hogy ne tenné ugyanezt a habitívban is, ám tekintettel a lapp és a közfinn (továbbá a közfinn és a finnugor nyelvek) nyelvtörténeti összefüggésére, ez a helyzet a lappban nem tekinthető archaikusnak. Így a finnségi, a mordvin, a cseremiszi, a magyar és részben a szamojéd nyelvekre nézve legalábbis nem zárható ki a fentiekben feltételezett fejlődési tendencia, hogy tudniillik a belső birtoklás genitívusza a habitív (patientív?) szervezetek vég-

⁴⁵⁹ Így például Katzschmann 1985, amikor a nominális és esse-mondatokat hasonlítja össze a szamojéd nyelvekben, nyilvánvalóan nem figyelhet fel a nem létigével alkotott patientív mondatokra.

⁴⁶⁰ I.m. 4., a terminusok ortográfiája az enyém.

ső soron latívuszi eredetű topikelemére megy vissza. Ezek közül – a magyaron kívül, amelyben a genitívusz illetén kialakulása egyértelműen saját nyelvi fejlemény – csak az északi szamojéd genitívuszaról, illetve a déli szamojéd egyik genitívuszi végződéséről nem feltételezhető, hogy a protouráli **-ń* latívusz örököse, ez utóbbiak viszont jó eséllyel egy másik alapnyelvi latívusszal, nevezetesen a **-k*-val asszociálhatók.⁴⁶¹

Az uralisztikában hosszú, és talán ma sem lezárt vita folyt arról, vajon lehet és kell-e a protourálira egy **-n* genitívusz meglétét feltételezni.⁴⁶² Nos, annyi bizonyos, hogy nyilvánvalóan lehet, a vita azonban egyszersmind azt is jól mutatja, hogy semmiképpen sem elkerülhetetlen. Bár nem feladatom ennek a kérdésnek a taglalása, még kevésbé a megoldása, a fentiek fényében, az uralisztikán kívül a tipológia tanúságait is figyelembe véve, ehhez a kérdéshez mégis lehetségesnek látszik bizonyos tézisekkel hozzájárulni. Nevezetesen:

1. A belső (közvetlen) birtokviszony kifejezésének – egyéb eszközök, például pusztán egymás mellé helyezés, lokatívuszi szerkezetek átértékelése mellett – két fő módja van: Px-ek használata a birtokszón és genitívuszi alaké a birtokost denotáló főnéven. A két jelölési mód logikája eltérő, voltaképpen ellentétes egymással. Az NPx birtok a főnév és egy appozicionális, eredetileg értelmező jelzői jellegű személyes névmás klitizálódása majd agglutinálódása révén jön létre („ház én” eredetileg: „ház, az én-féle”). A genitívusz használata azokban a nyelvekben, amelyek sohasem ismerték a Px-eket, határozói, eredetileg főleg ablatívuszi szerkezetekre megy vissza („apától [való] ház”).

2. Merőben valószínűtlen, hogy a birtoklás kifejezésének ez a két módja egy nyelvben egyidejűleg álljon elő. Ez először is eleve redundáns szerkezetet eredményezne ($N_1Gen + N_2Px$ – a birtoklás kétszeresen van jelezve), márpedig redundáns szerkezetek általában redundancia nélküliekből szoktak előállni, valamely eredetileg nem velük kapcsolatban végbement változás eredményeképpen. Másodszor: míg egy sor olyan nyelv, amely birtokos személyjeleket használ, kifejlesztette a genitívuszt is, nem isme-

⁴⁶¹ Az *l* elemű esetragok, valamint a nominatívusz és a névutó segítségével alkotott birtokos szerkezetek nyilvánvalóan egészen más logika alapján jöttek létre, ezekről a sémákról egyébként ugyancsak nehéz megállapítani, hogy léteztek-e már az alapnyelvben is, vagy csak később keletkeztek (a finnségi nyelvekben például valószínűsíthető, hogy a habitív szerkezetekben az *l* elemű esetragos szerkezet a helyébe lépett az *-n*-es megoldásnak, vagyis fiatalabb annál, a permi nyelvekről viszont ugyanez nyilvánvalóan nem mondható el).

⁴⁶² A vita tömör összefoglalását lásd Hajdú 1966, 62–64. Vö. még Korhonen 1991, 168 kk.

rünk olyan, eredetileg csak genitívusszal rendelkező nyelveket, amelyek a genitívusz mellé utólag fejlesztettek volna ki Px-eket. Ezért ha egyes uráli nyelvekben egyaránt találunk Px-eket és genitívuszt, annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Px-ek alkalmazása ősi elv bennük. (Az, hogy a genitívusz kialakulásával később az ilyen nyelvek is elveszthetik a birtokos személyjelezésüket, triviális.)

3. A latívusz > genitívusz fejlődés a magyarban egyértelműen saját nyelvi, a szamojédban (a nem *-*n* elemet tartalmazó genitívuszok esetében) ugyancsak nagy valószínűséggel poszturáli. Párosítva ezt a patientív és részben birtokos állítmányi szerkezetek latívuszi eredetével az uráli és nem uráli nyelvekben, kimondhatjuk, hogy a funkcióknak ez a fejlődésmenete (közbeiktatott datívusszal vagy anélkül) univerzális történeti tendencia, és lényegében bármikor érvényesülhet.⁴⁶³

4. A fenti 2. és a 3. pont értelmében az a kérdés, hogy az *-*n* (> -*n*) latívusz genitívusszá fejlődése már az uráli alapnyelvben megtörtént, vagy később, akár minden egyes ide vonható finnugor nyelv esetében külön-külön ment-e végbe, eldönthetetlen. Ugyanis mindkét esetben azonos alapnyelvi kiinduló anyagból, azonos univerzális fejlődési elven azonos végeredmény áll elő. A 2. pont alapján azonban annyit hozzá kell tennünk, hogy ha a protouráliiban létezett *-*n* genitívusz, akkor az nagy valószínűséggel már benne is az egyébként eredeti funkciójában is továbbélő *-*n* latívusz örököse volt, és jóval azután kellett keletkeznie, hogy a Px-ek agglutinálódtak (klitizálódtak, vagy legalábbis a személyes névmások appozicionális értelmezői használata létrehozta a [proto]birtokos szintagmát), különben a Px-ek elő sem álltak volna. Az uráli alapnyelvnek tehát feltétlenül volt olyan történeti stádiuma, amely nem ismerte a genitívuszt. Az a kérdés, hogy ez a stádium lehetett-e a felbomlást közvetlenül megelőző, vagy addigra már létezett a genitívusz, továbbra is nyitott.

⁴⁶³ Hajdú (uo 64) így foglalja össze véleményét: „A genitivus -*n* ragja használatos a balti finn, lapp, mordvin, cseremiszi és szamojéd nyelvekben. Bajos lenne elképzelni, hogy ez a rag a felsorolt nyelvek külön életében konvergens módon alakult ki egy olyan alapnyelvi elemből, amelynek nem volt genitivusi funkciója.” Nos, egész fejezetünk gondolatmenete azt kívánta bemutatni, hogy ezt egyáltalán nem bajos elképzelni, sőt, szélesebb lingvisztikai horizonton tekintve nagyon is lehetséges. A neolatin nyelvek említett *ce livre est à moi* jellegű szerkezetei még azt is megmutatják, hogy egy ilyen latívusz (> datívusz) > genitívusz jellegű változás akár ciklikusan is ismétlődhet, hiszen az ilyen alakulatok nem (etimológiai) folytatói az eredeti latin *liber mihi est* szerkezetnek, amely egyébként már a maga részéről is datívuszi < latívuszi eredetű.

Mindehhez két megjegyzés kívánczik még. Az iménti gondolatmenetben hallgatólagosan feltételeztük, hogy a Px-es vagy legalábbis a „proto-Px-es” szerkezet – legalábbis az egyes számban – már készen állt a protouráliban. Nincs ok ebben kételkedni, de a fenti gondolatmenetnek nem logikai előfeltétele. Ha valaha bebizonyosodnék, hogy a Px-ek kialakulásának folyamata mégis későbbi, az csak annyit jelentene, hogy a genitívusz alapnyelvi meglétét végképp el kellene vetni. A másik megjegyzés, hogy – mint hangsúlyoztam – egész fejtegetésünk mögül nyilvánvalóan hiányzik az uráli nyelvek patientív szerkezeteinek összehasonlító vizsgálata. Mindazonáltal attól tartok, hogy pusztán komparativisztikai alapon ennek megtörténte után sem tudnánk megnyugtatóan rekonstruálni az ezen fejezetben vizsgált habitív, állítmányi birtokos, nemnulla valenciás személytelen, és legfőképpen az általában vett patientív szerkezetek konkrét helyzetét az uráli alapnyelvben. A (történeti) nyelvtipológia tanúságai ennek ellenére nyilvánvalóvá teszik, hogy patientív szerkezetek a protouráliban is léteztek, és felépítési elveik nem különbözhetek a világ bármely más nyelvének ide vonható szerkezeteitől.

2.4.7. Konklúzió

A világ nyelveinek és ezek közül a feltárt történetűek fejlődéstendenciáinak ismeretében kimondhatjuk, hogy a fejezetünk címében jelzett személytelen és birtokos szerkezetek a patientív szerkezetek általános kategóriájának részeseteiként az uráli nyelvekben is összefüggenek egymással, és bár a patientív szerkezeteket, ha egyáltalán, csak ritkán tudjuk etimológiailag az uráli alapnyelvig visszakövetni, az bizonyos, hogy ha ez utóbbit létező és valamikor egy adott népesség által beszélt tényleges emberi nyelvnek képzeljük el, a protouráli is ismerte a patientív szerkezeteket.⁴⁶⁴ Többek között azok a szerkezetek, amelyeket elkülönült genitívuszi vagy elszakadt birtokosi sémaként tartanak számon, ide értve azokat a habitív szerkezeteket is, amelyeknek to-

⁴⁶⁴ Ha a protouráli nyelvet valamiféle hipotetikus munkakonstruktumként tartjuk számon, akkor persze ez nem szükségszerű, de akkor a protouráli a szó „emberi nyelv” értelmében nem is tekinthető nyelvnek. (Mellesleg az egyes uráli nyelvekben a patientív szerkezetek ettől sem lennének kevésbé ősinek tekinthetők.)

pikja leíró szempontból genitívuszinak minősíthető, a patientív szerkezetek általános elve alapján épülnek fel.⁴⁶⁵

A patientív elv prenominatív reliktum. A személytelen szerkezetek eleve alanytalanok, de a többi patientív szerkezet is úgy épül fel, hogy topikja, amiről a mondat szól, egy ráirányultságot kifejező formájú névszó, a grammatikai alany pedig, ha van, a komment része. A mondat tehát akkor sem az alanyáról állít valamit, ha van benne alany; ez az alany továbbá többnyire nem is agens, vagy ha netán mégis az, nem azé az igéé, amelynek a topik helyzetben lévő patientív elem a *patience* lenne.⁴⁶⁶ (A patientív elem különben sem az igének, hanem az egész kommentnek a „vonzata”). Elvét tekintve a patientív szerkezet tehát voltaképpen alanytalan, illetve agens nélküli, még ha gyakorlatilag előfordul is benne nominatív értelemben vett alany vagy szemantikai értelemben vett agens. Lényegében egy olyan kiterjesztett kéttagú szerkezetről van szó, amely nem alany–állítmány, hanem – az összehasonlítás kedvéért most pontatlanul kifejezve – *patiens*–állítmány felépítésű. Mindez végső soron egy (proto)aktív felépítési elv letéteményese: a mondat egy állapot fennállását vagy egy folyamat megtörténtét mondja ki egy *patiens* vonatkozásában, mégpedig teljesen függetlenül attól, hogy ez az állapot vagy folyamat egyébként intranszítív vagy tranzitív ige körüli szerkezettel írható le.

Így tehát a patientív elven felépülő mondat szerkezetek, az ilyen formájú habitív szerkezetek és közvetve esetleg a jelölt birtokost tartalmazó birtokos jelzői szintagmák is az uráli nyelvek prenominatív reliktumai közé tartoznak.

⁴⁶⁵ A nem genitívuszi habitív szerkezetek is, éppen ezért tartoznak például az adesszívuszra épülő habitív mondatok a finn nyelvben az ún. egzisztenciális mondatok közé, amelyeknek jó része egyértelműen patientív.

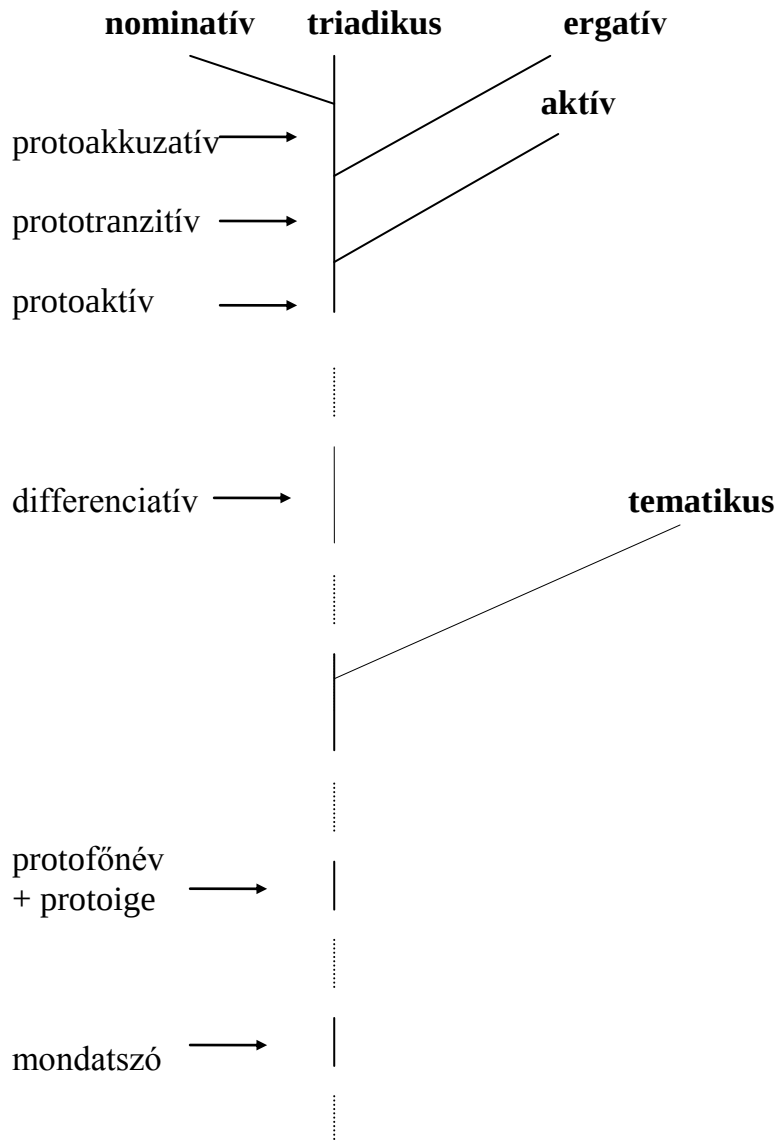
⁴⁶⁶ *Marinak csak Péter tudja beállítani az új számítógépét* -típus.

3. Összefoglalás és kitekintés

Értekezésünk a világ nyelveiben megmutatkozó alapvető mondattani felépítési elvek szinkrón és diakrón elemzéséből indul ki. Megállapításunk szerint e mondattani minták közül öt alapvetőnek tekinthető, minthogy képesek arra, hogy kizárólagos vagy domináns jelenlétükkel meghatározzák egy-egy nyelv mondattani típusát. Ezek a sémák a nominatív, az ergatív, a triadikus, az aktív és a tematikus. Ezeken kívül léteznek más minták is, melyek azonban csak mint a fenti öt típus által jellemzett nyelvek részrendszerei fordulnak elő, mint például a félakkuzatív szerkezet és az úgynevezett „nem-kanonikus” vagy differenciatív szerkezetek (az affektív, a lokatív, a duplikatív és esetleg még továbbiak). Az alapvető szerkezetek a szinkrón osztályozás szerint sem egyenrangú linearitással állnak egymás mellett, hanem egymásba épülő csoportokat alkotnak, úgymint akkuzatív (nominatív és triadikus), tranzitív (nominatív, triadikus és ergatív) és finit (nominatív, triadikus, ergatív és aktív) rendszerek, melyekkel szemben a tematikus külön csoportot képez.

A szinkrón csoportosítás diakrón összefüggések leképezése, melyeket az értekezés egy új, szkematogóniának nevezett történeti-tipológiai elmélet keretében mutat be. A szkematogónia elmélete nemcsak a nyelvtipológia diakrón relevanciája iránti szkepszissel áll szemben, hanem a nyelveknek mint mondattani típusok képviselőinek lineáris leszármazási vonulatba rendezésével is. Alapgondolata szerint ugyanis nem a nyelvekről mint holisztikus rendszerekről, mégcsak nem is a nyelvtípusokról, hanem a mondatszerkezet típusairól láthatók be evolúciós összefüggések, s ez utóbbiak korántsem egy lineáris leszármazás képét mutatják. A világ nyelveiben ma fellelhető mondattani sémák egymásnak közvetlenül nem előzményei és leszármazottai. Ugyanakkor mégis létezik közöttük egy meghatározott direkcionalitású és történeti összefüggései-

ket megvilágító evolúciós összefüggés, melyet a szkematogónia sematikusan a következőképpen ábrázol:

A mondatformák evolúciójának tartalmi lényege, hogy a változás a szemantikai diverzitástól a szintaktikai sematizálódás felé tart.

A szkematogóniai elmélet integráns, ám szükség esetén leválasztható részét képezi a prenominativitás elmélete. Ez az elmélet egy triviális ténynek, a nominatív mondatfelépítés nem-kizárólagosságának tudomásul vételén túl két axiómán alapul: 1. a nominatívus és a nominatívusra épülő mondatfelépítési elv nyelvtörténeti produktum, következésképpen van előtörténete; 2. ez az előtörténet felderíthető reliktumokat hagy a

nominatív nyelvekben. A prenominatívitás vizsgálatának a szkematogóniai elmélet keretében való értelmezése az értekezés szerzőjétől való, de maga az alapgondolat, mindenekelőtt a nominatív mondatforma eredetének, illetve a nominatívnak tekintett indoeurópai alapnyelv előtörténetének felderítésében, a múlt század húszas éveitől kezdve kibontakozó tematika a nyelvtudományban. Csúcsteljesítményeit a preindoeurópai nyelvállapot aktív jellegének kimutatásában érte el, ily módon bizonyító megalapozást és mintát is kínálva más nyelvcsaládok hasonló vizsgálatához. Természetesen pusztán a prenominatív reliktumok felderítésének, és nem a preindoeurópai nyelvre kikövetkeztetett konkrét eredmények adaptációjának programjával. Különösen nem lehet szó valamiféle a preindoeurópaihoz hasonló pre-proto-nyelvállapot kikövetkeztetéséről.

Mint bemutattuk, a prenominatívitás vizsgálata előbb egyes jelenségek felismerésével, majd akár holisztikus módon a XIX. század elejétől jelen van a nyelvtudományban. A szkematogóniai elmélet e megfigyelések parcialitásának felismerésével, egyszerismind rendszerező összefoglalásával járul hozzá ezekhez a korábbi ismeretekhez, egyszerismind ösztönzést, metodológiai és terminológiai keretet nyújtva a további vizsgálatok számára. Ilyetén szerepében a szkematogóniai elmélet ma a legjobb lehetőségnek látszik a mondatfelépítési sémák történeti-tipológiai kezelésére. Meghaladása – mint bármely elméleté – egy erősebb, tágabb horizontú és mélyebb magyarázatot nyújtó elmélet előterjesztésével lehetséges. A szkematogóniai elmélet keretében feltárt tények ettől még természetesen tények maradnak.

Az értekezés második felében a prenominatívitás elméletének az uráli nyelvek anyagán való ellenőrző alkalmazására került sor. Vizsgálódásaink a következő grammatikai jelenséggel kapcsolatban tártak fel prenominatív vonatkozásokat az uráli nyelvekben:

1. Jelöletlen tárgy.

Az osztják és az erdei nyenyec kivételével a grammatikailag releváns jelöletlen tárgynak a hét vizsgált szintaktikai kontextusban minden uráli nyelvben van legalább egy, sok nyelv esetében több, előfordulása. Ezek közül hat szintaktikai kontextus esetében az alapnyelvi eredet legalábbis lehetséges alternatíva, egyes esetekben pedig az egyetlen. A tárgy már önmagában tekintve is prenominatív

kategória, különösen az azonban a jelöletlen változata, melynek gyökerei a tárgy kategóriáját még nem ismerő prototranzitív, illetve protoaktív korba nyúlnak vissza.

2. Félakkuzatív szerkezetek.

Félakkuzatív szerkezetek több finnugor nyelvben előfordulnak, de ezek egy része nagy valószínűséggel a megfelelő orosz szerkezet tükörfordítása. Az osztják félakkuzatív szerkezetek azonban a prenominatív múlt örökösei. A félakkuzatív mondat lokális megformálású agentívusza ugyanannak az ősi aktívusznak az örököse, mint az ergatív mondat ergatívusza, illetve a későbbi passzív szerkezet agense.

3. Ergatív szerkezetek.

Az uráli nyelvek ergatív szerkezeteire vonatkozó korábbi megfigyelések és feltételezések csak az osztják nyelv esetében állják meg a helyüket. Az osztják ergativitás azonban szerves örökségnek tekinthető. Az uráli alapnyelvben tehát jelen volt az ergativitás valamely formája, pontosabban már benne is létezhetek az ergatívra emlékeztető prototranzitív reliktumok.

4. A particípiumok igenemi ambivalenciája.

Az uráli nyelvek particípiumainak igenemi ambivalenciája egyértelműen posztulálható az alapnyelvi állapotokra. A particípiumok eredetileg predikatív képzőkkel létrejött alakulatok. A nyelvtörténet azon korszakában, amikor ezek a képzők a (leendő) igék tövéhez járultak, az igenem tekintetében ezek a tövek maguk is közömbösek voltak. Az igenemek megszilárdulása a nominatív nyelvekben posztnominatív folyamat. Így a particípiumok prenominatív reliktumoknak bizonyulnak.

5. A particípiumi alárendelés és a szórend.

A particípiumi hypotaxis szórendi tulajdonságaira nézve prenominatív sajátosság örököse az uráli nyelvekben. Mind a particípiumok prenominális, mind a particípiumi vonzatok preparticipiális elhelyezkedése – a particípiumok eredeti predi-

kativitásán túl – az SOV alapszórenddel függ össze, amely prenominatív örökség (lásd a 9. pontot).

6. Személytelen szerkezetek.

A személytelen szerkezetek, köztük a kéttagúak is, eleve nélkülözik a nominatívuszt, továbbá a patientív szerkezetek közé tartoznak. Mindkét tulajdonságuk prenominatív reliktum (lásd a 8. pontot).

7. Birtokos szerkezetek.

A birtokos szerkezetek az uráli nyelvekben nagy valószínűséggel nem az adnominális, hanem a habitív (predikatív) változatukban álltak elő, a habitív mondatformák pedig patientív szerkezetek, ami prenominativitásukra utal (lásd a 8. pontot).

8. Patientív szerkezetek.

A patientív szerkezetek köre jóval tágabb, mint a személytelen és birtokos szerkezeteké. Egységesen nem alany–állítmány, hanem patiens–állítmány szerkezetű mondatfelépítési elvet képviselnek, amely egy (proto)aktív séma letéteményese: a mondat – az ige intranzitivitásától vagy tranzitivitásától függetlenül – egy állapot fennállását vagy egy folyamat megtörténtét mondja ki egy patiens vonatkozásában. A (proto)aktív felépítési elv megnyilvánulása bármely nominatív nyelvben prenominatív reliktum.

9. Alapszórend.

Az uráli nyelvekben domináns SOV alapszórend, mely a kivételt képező rokon nyelvek szórendtörténete alapján is archaikusnak bizonyul, önmagában is prenominatív reliktumként értékelhető. Ezt bizonyítja a világ nyelveiben ma is tapasztalható relatív többsége, domináns előfordulása a nominatívnál grammatikailag konzervatívabb ergatív nyelvekben, és mindenekelőtt kizárólagos volta az aktív nyelvekben.

Nem zárható ki, hogy kiterjesztett vizsgálatok még további hasonló reliktumok feltárásához vezethetnek az uráli nyelvekben. Az itt tárgyalt jelenségekörök azonban már magukban is elég széles skáláját fogják át az uráli nyelvek grammatikai sajátosságainak ahhoz, hogy kijelenthessük: az uráli, illetve finnugor alapnyelv maga is tartalmazta e prenominatív vonások zömét. Bár tipológiai értelemben az uráli nyelvek prenominatív jegyei természetesen akkor is az ősi örökség részét képeznék, ha e nyelvek nem lennének rokonságban egymással, a két diszciplína, a történeti–összehasonlító nyelvészet és a történeti nyelvtipológia tanulságai mégis egymást erősítik. Az uráli nyelvek prenominatív vonásainak zöme eléggé egybevágó képet mutat ahhoz, hogy közvetve ez is bizonyítékul szolgálhasson e nyelvek genetikai összefüggésére. Másfelől e megfigyelések megerősítő példaanyaggal szolgálnak a történeti tipológia, távolabbról pedig az egészében vett nyelvtipológia számára.

Ennek az értekezésnek implicit célja, hogy megalapozzon egy újfajta vizsgálódási irányt az uralisztikában. Ahhoz azonban, hogy ez termékeny lehessen, mindenekelőtt szükségünk lenne az uráli nyelvek átfogó és egységes szerkezetű tipológiai leírására. Ez a feladat egyébként is elodázhatatlannak tűnik, és ma már elvi akadályát sem látom. Örölnék, ha itt kifejtett gondolataim is hozzájárulnának ennek a munkának a felvállalásához, amely természetesen csak komoly nemzetközi összefogással lehetséges.⁴⁶⁷

A prenominativitás modern vizsgálatában az indoeurópai nyelvtudomány a XX. század utolsó évtizedeiben ismét lépéselőnyre tett szert. Úgy gondolom, az értekezésben olvasható elemzések elegendő alapot szolgáltatnak annak a kijelentésére, hogy ez az előny behozható. Az uráli nyelvek vizsgálata nem kevésbé járulhat hozzá a világ nyelveinek tipológiai, ezen belül történeti-tipológiai értelmezéséhez, mint bármely más nyelvcsaládé, és eredményei nem kevésbé lényeges hozzájárulást nyújthatnak a nyelvtudomány egyszerre legalapvetőbb és legvégső kérdésének a megválaszolásához: mi az emberi nyelv?

⁴⁶⁷ Az uráli nyelvek tipológiai leírása ma leginkább egy uráli tipológiai adatbázis létrehozásával látszik lehetségesnek. Ehhez az első lépések megtörténtek. Vö. például Havas, 2008.

Rövidítések

1, 2, 3	[SG, DU, PL után] első, második, harmadik személy	NUMP	numerális frázis, számneves szerkezet
ABL	ablatívusz	NyK	Nyelvtudományi Közlemények
ABS	abszolútívusz	ÓA	óangol
ACC	akkuzatívusz	OBJ	objektív (tárgyas) ragozás(ú)
AG	agensjelölő	OSZT	osztályjelölő
AGTOP	agenstopikalizáló	PART	participium
AGNT	agentívusz	PASS	passzivizáló morféma
AOR	aorisztosz	PAT	patiensjelölő
ÁO	állatok osztályába tartozó lények egyeztetője	PATTOP	pationenstopikalizáló
CF	cirkumfixum	PF	perfektum
DAT	datívusz	PFU	protofinnugor, finnugor alapnyelv(i)
DATTOP	datívusztopikalizáló (recipienstopikalizáló)	PL	plurális, többes szám
DET	determinált, határozott (módban álló)	PP	perszonális pronomen, személyes névmás
ERG	ergatívusz	PU	protouráli, uráli alapnyelv(i)
HG	hímnemű gondolkodó lények egyeztetője	PRAES	praesens
IC	insztrumentális–komitatívusz	PRAET	praeteritum
IH	az idézett helyen	PRED	predikátumjelző
IK	igekötő, preverbum	PREP	prepozíció, előjárósó
INDET	indeterminált, határozatlan (módban álló)	REL	alárendelő
INF	infinitívusz, főnévi igenév	Px	szintagma/mellékmondat
INTR	intranszitiváló morféma	SG	poszesszív szuffixum, birtokos személyjel
KA	középangol	STAT	szingulárisz, egyes szám
KNT	kontinuizáló (folyamatossá tevő) morféma	SUP	statívusz
LAT	latívusz	SZ.SZ.	szuperesszívusz
LOC	lokatívusz, általános helyhatározó eset	TOP	szó szerint
LOCTOP	lokatívusztopikalizáló	UA.	topikjelölő
FEM	femininum, nőnem	UO.	ugyanaz (a jelentés)
FUT	futurum, jövő idő	UŐ	ugyanott;
N	nomen	UŐK	(oldalszámmal:) ugyanabban a műben
OM	nominatívusz		ugyanő; az imént említett szerző
NEUT	neutrum, semleges nem	ÚA	ugyanők; az imént említett szerzők
NP	nominális frázis, névszói szintagma	VX	újangol
			verbális szuffixum, igei személyrag

Hivatkozott irodalom

AIKHENVALD, Alexandra Y. – DIXON, R. M. W. – ONISHI, Masayuki (szerk.) (2001), *Non-Canonical Marking of Subjects and Objects*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.

ALHONIEMI, Alho (1970), Über die Form des zu Verbalnomina treffenden Objekts im Tscheremissischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 38. 1–136.

ANDERSON, Stephen R. (1976), On the notion of subject in ergative languages. In: Li (szerk.) 1976, 1–23.

ANDERSON, Stephen R. (1977, új kiadás 1980), On mechanisms by which languages become ergative. In: Li 1977/80, 317–364.

ASKEDAL, John Ole (2001), Conceptions of typological change. In: HSK 2001, 2. 1624–1640.

BAKRÓ-NAGY Marianne, Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése. In: Kiefer (főszerk.) 2006, 267–287.

BARTENS, Raija (1978), Suomen ja lapin passiiviset partisiipit. In: *Rakenteita*. Juhlakirja Osmo Ikolan 60-vuotispäiväksi 6. 2. 1978. 75–85.

BARTENS, Raija (1979), Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugation infiniittisten muotojen syntaksi. *SUST* 170. Helsinki.

BARTENS, Raija (1981), Suomalais-ugrilaisen kantakielen mouto- ja lauserakenteesta. *Virittäjä* 85, 101–108.

BAUDOUIN DE COURTENAY, Jan Niecisław [Бодуэн де Куртенэ, Иван Александрович] (1909), Заметки на полях сочинения В. В. Радлова. *Живая старина* II–III. 191–206. Újra megjelent in: И. А. Бодуэн де Куртене, *Избранные труды по общему языкознанию*. 2. 175–186. Moszkva. Magyar fordítása in: Havas 1977, 447–456.

BEKE, Ödön (1934), Zur Geschichte der tscheremissischen Konjugation. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 22., 123–134.

BENVENISTE, Émile (1952), La construction passive du parfait transitif. *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* 48. 52–62.

BENVENISTE, Émile (1960), „Être” et „avoir” dans leurs fonctions linguistiques. *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 55. 113–134.

BERECZKI, Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.

BERECZKI, Gábor (2000), *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Budapest.

- BERECZKI, Gábor (2002), A cseremisz nyelv történeti alakzata. (Studies in Linguistics of the Volga-Region, Supplementum I.) Debrecen.
- BERECZKI, Gábor (2003), A magyar nyelv finnugor alapjai.³ Budapest.
- BERRÁR Jolán (1957), Magyar történeti mondattan. Budapest.
- BERRÁR Jolán (1967), A birtokos jelzős szerkezetek. In: Bárczi–Benkő–Berrár 1967, 453–455.
- BERRÁR Jolán (1967), Mondattörténet. In: Bárczi–Benkő–Berrár, 1967, 389–486.
- BIRNBAUM, Henrik (1970), Problems of Typological and Genetic Linguistics Viewed in a Generative Framework. Mouton, The Hague.
- BOPP, Franz (1833), Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen. Erste Abteilung. Berlin. Egy részletének magyar fordítása in: Havas 1977, 139–143.
- BÖHTLINGK, Otto von (1851), Über die Sprache der Jakuten. Theil 1. Einleitung. St. Petersburg. Magyar fordítása in: Havas 1977, 217–239.
- BUBRIH [Бубрих, Дмитрий Владимирович] (1946) К вопросу о стадийности в строе глагольного предложения. Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка V. 3. 205–212. Magyar fordítása in: Havas 1988, 391–400.
- BYNON, Theodora (2005), Evidential, raised possessor, and the historical source of the ergative construction in Indo-Iranian. *Transactions of the Philological Society* [Oxford, Malden USA] 103/1: 1–72.
- CAMPBELL, Lyle (1997), Typological and areal issues in reconstruction. In: Fisiak, Jacek (szerk.), *Linguistic Reconstruction and Typology*. Mouton de Gruyter, Berlin. 49–72.
- CHAFE, Wallace L. (1970), *Meaning and the Structure of Language*. Chicago and London.
- CHOMSKY, Noam (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. The M.I.T. Press, Cambridge, Mass.
- CIPANOV [Цыпанов, Евгений Александрович] (1997), Причастие в коми языке: история, семантика, дистрибуция. Jekatyerinburg.
- COLLINDER, Björn (1960), *Comparative grammar of the uralic languages*. Stockholm.
- COMRIE, Bernard (1975), The antiergative: Finland's answer to Basque. *Papers from the Regional Meetings of the Chicago Linguistic Society* 11. 112–121.
- COMRIE, Bernard (1978), Ergativity. In: *Syntactic Typology. Studies in the Phenomenology of Language*. Edited by Winfred P. Lehmann. Austin and London. 329–394.
- COMRIE, Bernard (1980), Inverse verb forms in Siberia: evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica Historica* 1. 61–74.

COMRIE, Bernard (1989), *Language Universals and Linguistic Typology*. Second edition. The University of Chicago Press.

COMRIE, Bernard (2001), Different views of language typology. In: HSK (2001), 25–39.

COMRIE, Bernard (2005), Alignment of case marking. In: Haspelmath et al., 398–402.

CREISSELS, Denis (2006), Direct and indirect explanations of typological regularities: the case of alignment variations. (www.ddl.ish-lyon.cnrs.fr/fulltext/Creissels/Creissels_2006a.pdf).

CROFT, William – DENNING, Keith – KEMMER, Suzanne (1990), (szerk.) *Studies in Typology*. Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins.

CROFT, William (2003), *Typology and Universals*. Second edition. Cambridge University Press, Cambridge.

CSEPREGI Márta (1998), *Szurguti osztják chrestomathia*. Szeged.

CSÚCS Sándor (1990), *Chrestomathia Votiatica*. Budapest.

DE CARO, Gerardo (2007), Alignment variation in Southern Tâleši (Mâsâl area). Pdf.

DELBRÜCK, Berthold (1888), *Altindische Syntax*. Halle.

DEZSŐ László (1982), Basic sentence structure and its expression by case systems. In: *Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar*. Budapest – The Hague., 297–307. Újra megjelent in: Dezső (é.n.), 149–248.

DEZSŐ László (é. n. [2005]), *A magyar nyelvtan tipológiai jellemzése*. Válogatott írások. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.

DIXON, Robert M. W. (1979), Ergativity. *Language* 55, 59–138.

DIXON, Robert M. W. (1980), The syntactic development of Australian languages. In: Li 1977/80: 365–415.

DIXON, Robert M. W. (1994), *Ergativity*. Cambridge.

DRYER, Matthew S. (1992), The Greenbergian word order correlations. *Language* 68: 81–138.

DRYER, Matthew S. (2005), Order of Subject, Object, Verb. In: Haspelmath et al., 330–333.

É. KISS Katalin (2006), Mondattan. In: Kiefer 2006, 110–148.

ESTIVAL, Dominique – MYHILL, John (1988), Formal and functional aspects of the development from passive to ergative systems. In: Masayoshi Shibatani (szerk.), *Passive and Voice*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 441–491.

FEJES László (2005), *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. PhD-disszertáció (kézirat), ELTE, Budapest.

FEOKTYISZTOV [Феоктистов, Александр Павлович] (1966), Эрзянский язык. In: Языки народов СССР, 3. Финно-угорские и самодийские языки. Moszkva. 177–198.

FILCSENKO [Фильченко, Андрей Юрьевич] et al. (szerk.) (2009), Сборник аннотированных фольклорных текстов языков обско-енисейского языкового ареала. Vetyer, Tomszk.

FILCSENKO [Фильченко, Андрей Юрьевич] (2010), Аспекты грамматики восточно-хантыйских диалектов. Монография. Tomsk State Pedagogical University Press, Tomszk.

FILLMORE, Charles J. (1968), The case for case. In: Bach, Emmon – Harms, Robert T. (szerk.), *Universals in Linguistic Theory*. New York. 1–88.

FODOR István (szerk.) (2000), *A világ nyelvei*.² Budapest.

GABELENTZ, Hans Georg Conon von der (1901), *Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. Zweite, vermehrte und verbesserte Ausgabe. Leipzig.

GAMKRELIDZE–IVANOV [Гамкрелидзе, Тамаз Валерианович – Иванов, Вячеслав Всеволодович] (1984), *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Tbiliszi.

GAMKRELIDZE, Tamaz V. – IVANOV, Vjaceslav V. (1991), *Indo-European and the Indo-Europeans*. Mouton de Gruyter. Berlin.

GIVÓN, Talmy (1994), The pragmatics of de-transitive voice: functional and typological aspects of inversion. In: Uő (szerk.), *Voice and Inversion*. Amsterdam/Philadelphia. 3–44.

Gr. mord. (1962): [Грамматика мордовских (мокшанского и эрзянского) языков. Часть I Фонетика и морфология.] Szaranszk.

GREENBERG, Joseph H. (1963), Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Greenberg (szerk.), *Universals of language*. Cambridge, Mass. 73–113.

GREENBERG, Joseph H. (1978), Diachrony, synchrony and language universals. In: Greenberg, Joseph H. – Ferguson, Charles A. – Moravcsik, Edith A. (szerk.), *Universals of Human Language*, vol. 1. Method and Theory. Stanford University Press, Stanford. 61–92.

GRÜNTAL, Willem (1941), *Itämerensuomalaisten kielten yksikön nominatiivi objektin edustajana aktiivin yhteydessä*. (SUST 218.) Helsinki.

GULYA János (1982), Das Ergativproblem in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Ural-Altaische Jahrbücher* N. F. 1. 19–34.

HAJDÚ Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (a magyar nyelv finnugor alapjai)*. Tankönyvkiadó, Budapest.

HAJDÚ Péter (1968), *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest.

HAJDÚ Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Budapest.

- HAJDÚ Péter (1985), *Uralszkije jaziki i narodi*. Moszkva.
- HAJDÚ Péter (1989), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest.
- HAKANEN, Aimo (1972): Normaalilause ja eksistentiaalilause. *Sananjalka* 14, 36–76.
- HÄKKINEN, Kaisa (1990), Mistä sanat tulevat. *Tietolipas* 117. Helsinki.
- HAKULINEN, Auli (1983), Subjektikategoria vai nominaalijäsenten subjektimaisuus? In: Hakulinen–Leino 1983, 238–251.
- HAKULINEN, Auli – KARLSSON, Fred (1995): *Nykysuomen lauseoppia*. (Eredetileg 1979.) SKS, Helsinki.
- HAKULINEN, Lauri (1968), *Suomen kielen rakenne ja kehitys*.³ Helsinki.
- HAKULINEN–LEINO (1983): Hakulinen, Auli – Leino, Pentti (szerk.), *Nykysuomen rakenne ja kehitys*, Vol. 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Pieksämäki.
- HAMMOND, Michael – MORAVCSIK, Edith – WIRTH, Jessica (1988), Language typology and linguistic explanation. In: Uők (szerk.) *Studies in Syntactic Typology*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 1–22.
- HARRIS, Alice C. – CAMPBELL, Lyle (1995), *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge.
- HARRIS, Alice C. (1987), Alingment typology and diachronic change. In: Lehmann, Winfred P. (szerk.), *Language Typology 1987. Systemic Balance in Language*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia. 67–90.
- HASPELMATH, Martin (1994), Passive Participles across Languages. In: Fox, Barbara – J. Hopper, Paul (szerk.), *Voice – Form and Function*. Amsterdam/Philadelphia. 151–177.
- HASPELMATH, Martin (2001), The European linguistic area: Standard Average European. In: HSK 2001, 2., 1492–1510.
- HASPELMATH, Martin – DRYER, Matthew S. – GIL, David – COMRIE, Bernard (szerk.) (2005), *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press.
- HAVAS Ferenc (szerk.) (1977), *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény (XIX. század)*. (ELTE BTK jegyzet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAVAS Ferenc (szerk.) (1988a), *Nyelvtipológiai szöveggyűjtemény II*. (ELTE BTK jegyzet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- HAVAS Ferenc (1998b), Onoma, rhéma, logosz. In: Zoltán András (szerk.) *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő Péter Mihály 70. születésnapjára* Budapest. 213–218.
- HAVAS Ferenc (2002), *A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

HAVAS Ferenc (2004), Objective Conjugation and Medialisation. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 51, 1–2. 95–141.

HAVAS Ferenc (2005a), Nominative, nominativity, nominativitism. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 15. 1. 33–62.

HAVAS Ferenc (2005b), Tárgyas ragozás és medializáció. In: Budapesti Uráli Műhely IV. Uráli Grammatizáló. MTA Nyelvtudományi Intézet, 147–186.

HAVAS Ferenc (2008), Az uráli nyelvtipológia aktuális kérdései. In: Kontrasztok. Ünnepi konferencia és kiállítás a pozsonyi Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének 50 éves évfordulóján. Comenius Egyetem, Pozsony, 2008. 42–51.

HAWKINS, John A. (1983), *Word order universals*. Academic Press, New York.

HERSLUND, Michael – BARON, Irène (2001), Introduction. In: Baron, Irène – Herslund, Michael – Sørensen, Finn (szerk.), *Dimensions of Possession*. John Benjamin's, Amsterdam/Philadelphia. 1–25.

HILLERY, P. J. (1996), *The Georgian Language: an Outline Grammatical Description*. <http://www.armazi.demon.co.uk/georgian/grammar.html>.

HIRT, Hermann (1937), *Indogermanische Grammatik*. Teil VII.: Syntax, II. Heidelberg.

HONTI László (1971), A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 73, 430–440.

HONTI László (1982), Vaszjugáni osztják szövegek. *Nyelvtudományi Közlemények* 84, 125–163.

HONTI László (1984), *Chrestomathia Ostiatica*. Tankönyvkiadó, Budapest.

HONTI László (2003), Volt-e az uráli/finnugor alapnyelvben nem egyes számban accusativus? Budapesti Uráli Műhely III. 76–83.

HONTI László (2004), Uráli birtokos szerkezetek. [Akadémiai székfoglaló.] <http://www.mta.hu/fileadmin/szekfoglalok/000302.pdf>. 1–21.

HONTI László (2008), Tűnődések tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. In: Bereczki András, Csepregi Márta, Klima László (szerk.), *Urálisztikai tanulmányok* 19. – Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére, Budapest (CD), 209–221.

HORVÁTH László (2003), A birtokos jelzős szerkezetek. In: Kiss – Pusztai 2003, 246–248.

HSK (1995): Jacobs, Joachim – von Stechow, Arnim – Sternefeld, Wolfgang – Vennemann, Theo (szerk.), *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 2. Halbband. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 9/2. Mouton, Walter de Gruyter, Berlin stb.

HSK (2001): Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Oesterreicher, Wulf – Raible, Wolfgang (szerk.), Language typology and language universals. An international handbook. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 20/1., 2. Walter de Gruyter, Berlin, New York.

HUMBOLDT, Wilhelm von (1822), Ueber das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluss auf die Ideenentwicklung. In: Uő, Werke, Bd. III. Schriften zur Sprachphilosophie, Berlin, 1963. 269–306. Magyar fordítása in: Havas 1977, 105–137.

HUMBOLDT, Wilhelm von (1836), Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. In: Uő, Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Jawa, Bd. I–III., Berlin 1836–39. Bd. I. Theil 1: Einleitung. (Hivatkozott kiadás: Berlin, 1949.)

HUUMO, Tuomas – INABA, Nobufumi (1997), Irrallinen genetiivi ja omistusrakenteen ongelma. *Virittäjä* 1/1997, 27–48.

IKOLA, Osmo (1954), Suomen lauseopin ongelmia I–III. *Virittäjä* 58: 209–45.

INABA, Nobufumi (1998), Suomalais-ugrialaisten kielten omistusrakenteesta: typologinen ja geneettinen näkökulma. In: Pajunen, Anneli (szerk.), Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta. SKS, Helsinki. 144–181.

INEICHEN, Gustav (1979), Allgemeine Sprachtypologie. Ansätze und Methoden. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

ISKo (2004): Iso Suomen Kielioppi,² (főszerk.) Auli Hakulinen, Helsinki.

ITKONEN, Erkki (1971–72), Über das Objekt in den finnisch-wolgaischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 39, 153–213.

ITKONEN, Esa (2001), Maailman kielten erilaisuus ja samuus.² Turku.

ITKONEN, Terho (1993), Subject and object marking in Finnish. An inverted ergative system and an “ideal” subsystem. In: Aloja ja aiheita. SUST 216. Helsinki. 307–329. [Újonnan megjelent in: Plank, 1979: 79–102.]

JAKOBSON, Roman (1958/1972), Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics. Proceedings of the VIII International Congress of Linguists 1957, Oslo. Magyar fordítása in: Uő, Hang – Jel – Vers, 1972². Gondolat, Budapest. 193–203.

JANHUNEN, Juha (1982), On the structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44, 23–42.

JANHUNEN, Juha (2000–01), The Nenets imperative sentence and its background. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 24/25: 71–86.

- JÁSZÓ Anna (1976), Megjegyzések a particípiumból alakult verbum finitumok mondattanához az északi osztjákban. *Nyelvtudományi Közlemények* 78, 353–358.
- JESPERSEN, Otto (1924), *The philosophy of grammar*. George Allen & Unwin, London.
- KACNYELSZON [Кацнельсон, Соломон Давидович] (1936), К генезису номинативного предложения. Moszkva – Leningrád, 1936. Magyar fordítása in: Havas 1988, 315–390.
- KÁLMÁN Béla (1976), *Chrestomathia Vogulica*.² Budapest.
- KANGASMAA-MINN, Eeva (1993), Suomalais-ugrilaiset omistussuhteet. In: *Systeemi ja poikkeama*. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, 42. Turku. 46–54.
- KATZ, Hartmut (1980), Das Ururalische – eine Ergativsprache. *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristartum*, Turku 20–27 1980. VIII. Pars VI. 393–400.
- KATZSCHMANN, Michael (1985), Nominal- und Esse-Satz in den samojedischen Sprachen. Dargestellt anhand ausgewählten Belegmaterials. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- KEENAN, Edward L. (1976), Towards a universal definition of „subject”. In: Li 1976, 303–333.
- KEENAN, Edward L. (1985), Relative clauses. In: Shopen 1985, 141–170.
- KERESZTES László (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Budapest.
- KERESZTES László (1996), Gondolatok a finn passzívumról. In: Keresztes László, Maticsák Sándor (szerk.), *Hungarologische Beiträge 6. Finnisch-ugrische kontrastive Untersuchungen*. Jyväskylä. 19–30.
- KERT [Керт, Георгий Мартынович] (1971), *Саамский язык (кильдинский диалект)*. Leningrád.
- KIEFER Ferenc (főszerk.) (2006), *Magyar nyelv*. Akadémiai, Budapest.
- KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. OSIRIS Kiadó, Budapest.
- KLIMOV, Georgij A. (1969), *Die kaukasischen Sprachen*. Hamburg.
- KLIMOV [Климов, Георгий Андреевич] (1977), *Типология языков активного строя*. Moszkva.
- KLIMOV [Климов, Георгий Андреевич] (1981), *Типологические исследования в СССР (20–40-е годы)*. Nauka. Moszkva.
- KOMLÓSY András (2000), Grúz [szócikk]. In: Fodor 2000, 471–476.
- KONDRATYJEVA [Кондратьева, Наталья Владимировна] (2010), *Межкатегориальные связи в рамматике удмуртского языка (на материале прямого объекта)*. Монография. Izsevszk.
- KONT, Karl (1963), *Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes*. Tallinn.

- KORHONEN, Mikko (1974), Die Konjugation im Lappischen. Morphologisch-historische Untersuchung: Die Nominalen Formkategorien. (MSFOu 155). Helsinki
- KORHONEN, Mikko (1981), Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki.
- KORHONEN, Mikko (1991), Remarks on the structure and history of the Uralic case system. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82. 163–180. Újra megjelent in: Korhonen 1996, 219–234.
- KORHONEN, Mikko (1996), Typological and Historical Studies in Language. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia, 223.
- KOROMPAY Klára (1991), A névszóragozás. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet: A korai ómagyar kor és előzményei. Budapest.
- KULONEN, Ulla-Maija (1991), Über die ergativischen Konstruktionen im Ostostjakischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 83. 181–201.
- KULONEN, Ulla-Maija (1999), Object marking in the Ugric languages. In: Budapesti Uráli Műhely I. Ugor műhely. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–71.
- KUNO, Susumu (1974), The position of relative clauses and conjunctions. *Linguistic Inquiry* 5, 117–136.
- KUZYNECOVA et al. [Кузнецова, Ариадна Ивановна – Хелимский, Евгений Арнольдович – Грушкина, Елена Владиславовна] (1980), Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I. Moskva.
- KÜNNAP, Ago (2009), Use of the nominative of samoyedic substantives as instances of object and attribute. *Linguistica Uralica*, XLV, 119–126.
- LAKÓ György (1986), Chrestomathia Lapponica. Budapest.
- LAZARD, Gilbert (1994), L'actance (Linguistique nouvelle). Paris.
- LAZARD, Gilbert (1999), Pour une terminologie rigoureuse: quelques principes et prépositionos. Mémoires de la Société Linguistique de Paris, Nouvelle série, tome VI. Paris.
- LEHMANN, Winfred P. (1973), A structural principle of language and its implications. *Language* 49: 47–66.
- LEHMANN, Winfred P. (szerk.) (1978a), Syntactic typology: studies in the phenomenology of language. Austin.
- LEHMANN, Winfred P. (1978b), The great underlying ground-plans. In: Lehmann 1978a, 3–56.
- LEHMANN, Winfred P. (1978c), Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. In: Lehmann 1978a, 395–432.

- LEHMANN, Winfred P. (2002), Pre-Indo-European. *Journal of Indo-European Studies Monograph*, 41. Washington.
- LEHTINEN, Tapani (1984), *Itämerensuomen passiivin alkuperästä*. Helsinki.
- LEINO, Pirkko (1987), *Hyvää suomea*. Helsinki.
- LI, Charles N. – THOMPSON, Sandra A. (1976), Subject and topic: a new typology of language. In: Li 1976, 457–489.
- LI, Charles N. (szerk.) (1976), *Subject and Topic*. Academic Press, New York etc.
- LI, Charles N. (szerk.) (1977/80), *Mechanisms of Syntactic Change*. Austin and London.
- LISZKOVA [Лыскова, Нина Алексеевна] (2003), Семантика падежа в обско-угорских языках. Издательство Санкт-Петербургского университета, Szentpétervár.
- LITKIN [Лыткин, Василий Ильич] (szerk.) (1955), Современный коми язык. Sziktivkar.
- KUNO, Susumu (1974), The position of relative clauses and conjunctions. *Linguistic Inquiry* 5, 117–136.
- MANNING, Christopher D. (1996), *Ergativity. Argument Structure and Grammatical Relations*. CSLI Publications, Stanford, California.
- MESCSANYINOV [Мещанинов, Иван Иванович] (1936), Новое учение о языке: стадияльная типология. Nauka, Leningrád.
- MESCSANYINOV [Мещанинов, Иван Иванович] (1940/1988), Общее языкознание. К проблеме стадияльности в развитии слова и предложения. Leningrád, 1940. Részleteinek magyar fordítása in: Havas 1988, 182–295.
- MESCSANYINOV [Мещанинов, Иван Иванович] (1931), К вопросу о языковых стадиях. *Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка* 7, 857–882. Magyar fordítás in: Havas 1988, 160–181.
- MESCSANYINOV, I. I. [Мещанинов, Иван Иванович] (1947), Проблема стадияльности в развитии языка. *Известия Академии наук СССР, Отделение литературы и языка* VI/3. Újra megjelent in: Mescsanyinov 1975, 293–312. Magyar fordítás in: Havas 1988, 296–314.
- MESCSANYINOV, I. I. [Мещанинов, Иван Иванович] (1975) Проблемы развития языка. Nauka, Leningrád.
- MORAVCSIK, Edith (1978a), On the Case Marking of Objects. In: Greenberg, Joseph H. (szerk.), *Universals of Human Language*, 249–289: Stanford University Press.
- MORAVCSIK, Edith A. (1978b), On the distribution of ergative and accusative patterns. *Lingua* 45, 233–279.
- NELSON, Diane Carlita (1998), *Grammatical case assignment in Finnish*. New York.

- NIKOLAEVA, Irina (2002), The Hungarian external possessor in a European perspective. In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (szerk.), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*. Maastricht. 272–285.
- NYOMISZOVA [Нёмысова, Евдокия Андреевна] (szerk.) (1988), Хантыйский язык. Учебник для учащихся педагогических училищ. Leningrád.
- ORMOS, István (2000), Oromo. In: Fodor 2000: 1105–1106.
- „Osznovi” (1974) – Основы финно-угорского языкознания (вопросы происхождения и развития финно-угорских языков). Moszkva.
- PALMER, Frank R. (1994), *Grammatical Roles and Relations*. Cambridge.
- PAYNE, John R. (1980), The Decay of Ergativity in Pamir Languages. *Lingua* 51: 147–186.
- PENTTILÄ, Aarni (1954), Ns. yksipersoonaisista verbeistä. *Virittäjä* 59, 97–122.
- PENTTILÄ, Aarni (2002), *Suomen kielioppi*. Vantaa.
- PERLMUTTER, David M. (1978), Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. In: J. Jaeger et al. (szerk.), *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, February 18–20. 157–189.
- PLANK, Frans (1979) (szerk.), *Ergativity*. Academic Press, London, 1979.
- PLANK, Frans (1985), The extended accusative/restricted nominative in perspective. In: Uő (szerk.), *Relational Typology*. Mouton, Berlin etc. 269–310.
- PLANK, Frans (1995), Ergativity. In: HSK 1995, 1184–1199.
- RAMAT, Paolo (1987), *Linguistic Typology*. Berlin, New York, Amsterdam.
- RAVILA, Paavo (1941), Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27, 1–136.
- BARTENS, Raija (1979), Mordvan, tšeremissin ja votjakin konjugation infiniittisten muotojen syntaksi. SUST 170. Helsinki.
- RÉDEI Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÉDEI Károly (2002), *Ausgewählte Schriften von Károly Rédei – Rédei Károly válogatott írásai*. Urálistikai Tanulmányok, 12. Budapest.
- ROMBANGYEJEVA [Ромбандеева, Евдокия Ивановна] (1973), Мансийский (вогульский) язык. Moszkva.
- RUHLEN, Merritt (1975), *A guide to the languages of the world*. Language Universals Project, Stanford.
- RUMSEY, Alan (1987), The Chimera of Proto-Indo-European Ergativity: Lessons for Historical Syntax. *Lingua* 71. 297–318.

- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter (1998), Az alany és a tárgy jelölése a hanti nyelvben különös tekintettel az ergatív szerkezetre. Kézirat.
- RUTTKAY-MIKLIÁN Eszter (2003), Az alany és a tárgy jelölése a hanti nyelvben (különös tekintettel az ergatív szerkezetre). Budapesti Uráli Műhely III. 114–137.
- SANDS, Kristina – CAMPBELL, Lyle (2001), Non-canonical subjects and objects in Finnish. In: Aikhenvald et al., 251–305.
- SÁROSI Zsófia (2003), A névszóragok. Az ómagyar kor eleji állapot. In: Kiss–Pusztai 2003, 368–370.
- SCHLEGEL, Friedrich (1808), Über die Sprache und Weisheit der Indier. Heidelberg. Egy részletének magyar fordítása in: Havas 1977, 94–98.
- SCHLEICHER, August (1850), Die Sprachen Europas in systematischer Uebersicht. Bonn. Egy részletének magyar fordítása in: Havas 1977, 149–157.
- SCHLEICHER, August (1859), Zur Morphologie der Sprache. St. Petersburg. Magyar fordítása in: Havas 1977, 158–195.
- SCHWYZER, Eduard (1939–53), Griechische Grammatik I–III. München.
- SEEFRAZ-MONTAG, von, Ariane (1995), Impersonalien. In: HSK 1995, 1277–1287.
- SEILER, Hansjakob (2001), The Cologne UNITYP project. In: HSK 2001, 323–344.
- SETÄLÄ, Eemil Nestor (1886), Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. Helsingfors.
- SETÄLÄ, Eemil Nestor (1926), Suomen kielen lauseoppi.¹¹ Helsinki.
- SHIELDS, Kenneth (2011), Linguistic Typology and Historical Linguistics. In: SONG 2011, 551–567.
- SHOPEN, Timothy (szerk.) (1985), Language typology and syntactic description. II: Complex constructions. Cambridge.
- SILVERSTEIN, Michael (1976), Hierarchy of features and ergativity. In: Dixon, Robert M. W. (szerk.), Grammatical Categories in Australian Languages. Australian Institute of Aboriginal Studies. Canberra. 112–171.
- SMITH, Adam (1759), Considerations concerning the first formation of languages and different genius of original and compounded languages. In: Uő, The Theory of Moral Sentiments. London. (Második kiadás 1861, ott 507–538.) Magyar fordítás in: Havas 1977, 57–75.
- SONG, Jae Jung (2001), Linguistic Typology. Morphology and Syntax. Harlow etc.
- SPEIJER, Jacob Samuel (1886), Sanskrit Syntax. Leiden.

- STAROSTA, Stanley (1978), The one per cent solution. In: Abraham, W. (szerk.), Valence, Semantic Case and Grammatical Relations. Amsterdam. 459–576.
- STAROSTA, Stanley (1998), Ergativity, transitivity, and clitic coreference in four Western Austronesian languages. In: Siewierska, Anna – Song, Jae Jung (szerk.), Case, Typology and Grammar. In Honor of Barry J. Blake. Amsterdam/Philadelphia. 277–307.
- STEINTHAL, Heyman (1850), Die Classification der Sprachen dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin. Magyar fordítás in: Havas 1977, 197–215.
- STIPA, Günter (1962), Impersonale Ausdrucksformen. In: Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Paavo Rivila. Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia 125, Helsinki. 579–592.
- STRÖMSDÖRFER, Christian – VENNEMANN, Theo (1995), Das Verhältnis des Syntaxwandels zur Theorie der Sprachzustände. In: HSK 1995, 1126–1135.
- SUTOV [Шутов, Александр Федорович] (1999), Гипотаксис в удмуртском языке. Izsevszk.
- SZ. KISPÁL Magdolna (1966), A vogul igenév mondattana. Budapest.
- SZEREBRENNYIKOV [Серебренников, Борис Александрович] (1963), Историческая морфология пермских языков. Moszkva.
- SZEREBRENNYIKOV [Серебренников, Борис Александрович] (1964), Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Moszkva.
- SZEREBRENNYIKOV [Серебренников, Борис Александрович] (1967), О некоторых характерных особенностях древнего синтаксиса языка коми. *Советское финноугроведение* 1967. No 2 (III): 101–106.
- SZEREBRENNYIKOV [Серебренников, Борис Александрович] (1973), (szerk.) Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. Nauka, Moszkva.
- TESNIÈRE, Lucien (1953): Esquisse d’une syntaxe structurale. Paris.
- TOMLIN, Russell S. (1986), Basic word order: functional principles. London.
- TRASK, Robert L. (1979), On the origins of ergativity. In: Plank 1979, 1184–1199.
- TRASK, Robert L. (1997), The history of Basque. London: Routledge.
- TRUBETZKOY [Трубецкой, Николай Сергеевич] (1930), Proposition 16. Actes du premier congrès international des linguistes 1928. Leiden. 17–18.
- TUOMIKOSKI, Risto (1971), Persoona, tekijä ja henkilö. (Eredetileg *Virittäjä* 76, 146–151.) Újra megjelent in: Hakulinen–Leino 1983, 229–237.
- TYERESCSSENKO [Терещенко, Наталья Митрофановна] (1973), Синтаксис самодийских языков. Leningrád.

TYERESCSENKO [Терещенко, Наталья Митрофановна] (1975), Нганасанский язык. Leningrád.

ULTAN, Russell (1969), Some general characteristics of interrogative systems. Working Papers on Language Universals. 1. 41–63.

VENNEMANN, Theo (1974) Analogy in generative grammar: the origin of word order. In: Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists. II. Bologna. 79–83.

VILKUNA, Maria (1989) Word order in Finnish.

VILKUNA, Maria (1996), Suomen lauseopin perusteet. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 90. Helsinki.

WALS (2005): Haspelmath, Martin – Dryer, Matthew S. – Gil, David – Comrie, Bernard (szerk.) The World Atlas of Language Structures. Oxford University Press.

WICKMAN, Bo (1955), The form of the object in the Uralic languages. Uppsala, Wiesbaden.

WIDMER, Anna (2000), Zum westostjakischen Ergativ. Göttinger Beiträge zur Sprachwissenschaft, Heft 3. 113–130.

YLIKOSKI, Jussi (2003), Defining Non-finites: Action Nominals, Converbs and Infinitives. *SKY Journal of Linguistics* 16. 185–237.

ZSILKA, János (1973), A nyelvi mozgásformák dialektikája. Budapest.

ZSILKA, János (1981), Dialectics of the motion forms in language. Budapest.